

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Kürtler ve Devlet

Irak, Türkiye ve İran'da
Ulusal Kimliğin Gelişmesi

Denise Natali

DENISE NATALI

Kürtler ve Devlet

avesta | KÜRT ARAŞTIRMALARI: 268 | 9

**The Kurds and the State
Evolving National Identity in Irûq, Turkey, and Iran
Denise Natali
{Syracuse University Press, New York, 2005}
Kürtler ve Devlet
Irak, Türkiye ve İran'da Ulusal Kimliğin Gelişmesi
İngilizceden Çeviren İbrahim Bingöl**

**Editör: Abdullah Keskin
Dizi Tasarım: Ahmet Naci Fırat
Kapak: Azad Aktürk
Tashih ve Mizanpaj: Avesta
Birinci Baskı: 2009, İstanbul**

**Baskı: Berdan Matbaası
Sadık Daşdöğen Davutpaşa Cad.
Güven San. Sit. C Blok, No: 239
TOPKAPI / İSTANBUL
Tel: (0212) 613 12 11**

**© Avesta Yayınları
© Syracuse University Press
Tanıtım amacıyla yapılacak alıntılar dışında
yayınevinin izni alınmadan hiçbir şekilde çoğaltılamaz**

**AVESTA BASIN YAYIN
REKLAM TANITIM MÜZİK DAĞITIM LTD. ŞTİ.
Şehit Muhtar Mahallesi Sakız Ağacı Caddesi
Öğüt Sokak No: 7 BEYOĞLU / İSTANBUL
Tel-Fax: (0212) 251 44 80 (0212) 243 89 75**

**Ekinciler Caddesi
Nurlan Apt. Giriş Katı No: 2 OFİS / DİYARBAKIR
Tel-Fax: (0412) 223 58 99**

www.avestakitap.com / info@avestakitap.com

ISBN: 978-9944-382-68-7

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

DENISE NATALI

Kürtler ve Devlet

IRAK, TÜRKİYE VE İRAN'DA
ULUSAL KİMLİĞİN GELİŞMESİ

İngilizceden Çeviren İbrahim Bingöl

DENISE NATALI-Irak'ın Kürdistan bölgesinde Erbil (Hawler), Selahhaddin Üniversitesinde Yasal ve Siyasi Araştırma Merkezinde araştırma ekibinde çalışan bir profesördür. On üç yıldan fazladır Irak, Türkiye ve İran'ın Kürt bölgelerinde yaşadı, çalıştı ve bağımsız alan araştırmalarını yürüttü. Irak içinde ve dışında Kürt siyaseti ve kimliğiyle ilgili sayısız makale yayımladı. Kürt meselesindeki uzmanlığı ona Güney Kürdistan'da ABD'nin Dış Afetler Yardım Bürosu, Amerikan Uluslararası Kızıl Haç Hizmetleri ve Stratejik ve Uluslararası Araştırmalar Merkezinde enformasyon görevlisi olarak çalışmasını sağladı. On altı ay Pakistan'da Afgan Mültecilerle de çalıştı. Orada Afgan geçici hükümetinin Sağlık Bakanlığının irtibat görevlisi ve sağlık yardımı işçilerini eğitmek üzere kurulmuş olan hükümet dışı bir örgütün sınır ötesi faaliyetlerinin müdürü olarak görev yaptı.

İÇİNDEKİLER

Türkçe baskıya önsöz / 9

Önsöz / 13

Giriş: Etnik milliyetçiliği yeniden değerlendirmek / 17

Ulusal kimliği etnikleştirmek / 23

Kürtler ve Devlet / 35

1. Geç imparatorluk dönemi, Geniş siyasi alan / 37

Osmanlı İmparatorluğu: İslamileştirilmiş Sünni siyasi alan / 37

Siyasi alanı değiştirmek / 45

Parçalanmış muhalefet ve aşiret direnişleri / 48

Kacar İmparatorluğu: Şii İslamileştirilmiş siyasi alan / 53

Değişen ama istikrarlı siyasi alan / 59

Parçalanmış muhalefet ve aşiret direnişi / 62

Sonuç / 66

2. Irak'ın sömürge devletine geçişi / 67

Irak'ın sömürgeleştirilmesi / 68

Parçalanmış milliyetçilik / 72

Muğlak siyasi alan / 77

Sınırlı etnik milliyetçilik / 80

Kolektif kimlikler / 88

Sonuç / 92

3. Irak'ın bağımsız cumhuriyet devletine geçişi / 95

Arap-Kürt Cumhuriyeti / 95

Etnikleştirilmiş ve militarize edilmiş siyasi alan / 98

Kürt etnik milliyetçiliğinin kararsız bir biçimde değişmesi / 101

Arap polis devleti / 104

Bastırılmış etnik milliyetçilik ve ekonomik fırsatlar / 109

Kuzeyin özerk yapısı: Siyasi alanların genişletilmesi / 113

Sonuç / 119

4. Türkiye'nin bağımsız bir cumhuriyet devletine geçişi / 121

Geçiş dönemi / 121

Parçalanmış milliyetçilik / 125

Bağımsız Türkiye Cumhuriyeti devleti / 130

Etnik dini milliyetçilik / 135

Sürekli olarak etnikleştirilen Türk kimliği:

Düşmanca Kürt-devlet ilişkileri / 143

Sonuç / 145

5. Türkiye'nin yarı demokrasiye geçişi, Karmaşık siyasi alan / 147
Etnikleştirilmiş ve liberalleşen Türk devleti / 148
Kentleşmiş, seküler, solcu etnik-milliyetçilik / 151
Sürekli olarak etnikleştirilen siyasi alan: Kürt milliyetçileri ile devlet ilişkileri arasındaki düşmanca ilişki / 160
Siyasi alanın militarize edilmesi ve İslamlaştırılması / 164
Şiddete dayalı çeşitlendirilmiş etnik milliyetçilik / 168
Sonuç / 174
6. İran'ın anayasal monarşiye geçişi / 177
Geçiş dönemi: Parçalanmış milliyetçilik / 177
İran anayasal monarşi / 181
İlmli etnik milliyetçilik / 188
Siyasi alanın demokratikleşmesi: Çeşitlendirilmiş milliyetçilik / 193
Kürt milliyetçileri ile devlet arasındaki ilişkilerin oynaklığı / 195
Kolektif kimlikler / 198
Sonuç / 203
7. İran'ın İslam Cumhuriyetine geçişi / 205
İslami devlete geçiş süreci / 206
İlmli etnik milliyetçilik / 209
Muhafazakâr bir Şii İslam devleti: Kısıtlayıcı siyasi alan / 213
Seküler, solcu etnik milliyetçilik / 216
Değişken siyasi alan: Kürtler ile devlet arasındaki oynak ilişkiler / 222
Sonuç / 227
8. Geçiş alanı, Kurdayetî'nin yeniden yapılandırılması / 229
Milletler üstü alan: Dış fırsatlar yapısı / 230
Özerk Irak Kürdistanı: Geniş milletler üstü alan / 232
Irak'ta demokratikleşmiş meşru Kurdayetî / 235
Türkiye'de milletler üstü yargısal alan / 239
Türkiye'de yarı legal etnik milliyetçilik / 241
İran'da kısıtlayıcı milletler üstü alan / 245
İran'da kötürüm bırakılmış etnik milliyetçilik / 248
Sonuç / 251
9. Sonuç,
Milliyetçiliği, etnisiteyi ve Kürt sorununu yeniden düşünmek / 253
Kürt sorununu yönetmek / 257

BİBLİYOGRAFYA / 265

İllustrasyonlar

- 1: Şeyh Mahmud Berzenci, Binbaşı Noel ve Britanyalı yetkililerle, 1925 suları. Refik Stüdyo (s. 73)
- 2: Molla Mustafa Barzani, Irak devlet başkanı Abdülkerim Kasım'la birlikte, 1958. Refik Stüdyo (s. 99)
- 3: Türk gazetesi *Cumhuriyet*'in 1930'larda Kemalist dönemdeki Kürt isyanları sırasında, ilk sayfadaki manşeti. Rohat Alakom, "Di med-ya tirkî de karkîkaturîzekirina serhildana (1930'î)," *Çira*, no. 14 (1998): 18-92'den alınmıştır. (s. 138)
- 4: 1988'de Türkiye'de gizli basılan Kürt milliyetçi dergisi *Medya Güneşi*'nin kapak sayfası. *Medya Güneşi*, no. 6'dan alınmıştır. (s. 167)
- 5: Mahabad Cumhuriyeti'nin kültür komitesi, İran, 1946. Refik Stüdyo. (s. 187)
- 6: İran İslam Cumhuriyeti'nin bir ders kitabından İran topraklarının sınırları içindeki bütün etnik grupları gösteren bir sayfa. *Ta'limat-e Ejtema'i* (charim dabistan), 128'den alınmıştır. (s. 220)
- 7: Bölgesel Kürt Hükümetinin Parlamento binası, Erbil (Hewlêr) 1995 suları. Bu fotoğraf bu satırların yazarı tarafından çekilmiştir. (s. 236)

Bu kitabın ilk basımından bu yana Kürt sorunu Türkiye’de ve sınırlar ötesinde son derece önemli bir rol oynamaya devam etmektedir. Türkiye’de Türk ve Kürt milliyetçiliklerinin karşılıklı etkileşimleri ve radikalleşmeleri, Irak’ta Kürt özerkliğinin güçlenmesi, Partiye Karkerên Kurdistanê’nin (PKK) ve onun İran’daki kardeş partisi PEJAK’ın devam eden sınırlar ötesi faaliyetleri Kürt siyasetini sınırların ötesinde daha da bölgeselleştirdi. Kürt sorununu anlamak ve çözmek, Kürtlerin içinde yaşadıkları devletlerin yanı sıra bölgesel istikrarı korumaya çalışan uluslararası örgütler için de büyük bir endişe kaynağı olarak kaldı.

Gerçekten de Türkiye’de bazı politik elitler on yıllardır güneydoğu bölgesini tanımlamış olan şiddet döngüsünü kırmak ve Avrupa Birliği’ne yönelik taahhütlerinin bir parçası olarak siyasi bir açılımı sağlamak için Kürt nüfusa bazı tekliflerde bulunmuşlardır. On yıllardır süren suskunluk ve inkardan sonra Kürt meselesini siyasi gündeme getirmişlerdir. Özel okullarda, televizyon ve radyo istasyonlarında Kürt diliyle ilgili yeni programlar geliştirmişlerdir. Üniversiteler ve araştırma ku-

rumları Kürt sorunuyla ilgili çok sayıda konferans düzenlenmişlerdir. Kürtlerle ilgili kitap, gazete ve makaleler bütün ülkede dağıtılmaktadır.

Türk eliti ayrıca siyasi arenadaki Kürtlere de elini uzatmaya devam etmektedir. Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) gibi Türk siyasi partileri hakları ellerinden alınmış yoksul Kürt topluluklarına çok ihtiyaç duyulan hizmetleri sağlayarak umutsuz, bunalmış doğu ve güneydoğu bölgelerinin oylarını kazanmaya çalışmaktadır. AKP, kalkınma projelerini yürürlüğe koyacağı, Türkiye'deki genel ekonomik bozuklukları iyileştireceği ve Kürt sorununa bir çözüm bulacağı yönünde söz vermektedir.

Bu tür çabalar Kürt topluluklar ile Türk devletindeki sivil elitler arasındaki ilişkiler üzerinde hiç olmazsa başlangıçta bazı olumlu etkiler bırakmıştır. Gerçekten de Temmuz 2007 seçimlerinde aralarında Van ve Mardin'in de bulunduğu Kürt milliyetçilerinin halk desteğini aldıkları bölgelerde Ak Parti Kürt yanlısı Demokratik Toplum Partisi'nden daha fazla oy aldı. Aslına bakılırsa bazı bölgelerde Kürt oyları düştü ve Kürt partilerinin, küçük partilerin parlamentoda sandalye sahibi olmalarını engelleyen yüksek bir seçim barajından dolayı dezavantajları vardı. Buna rağmen, seçimlerin sonucu ortaya çıkardı ki pek çok Kürt bilinçli olarak oylarını ya kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda ya da kendi ihtiyaçlarını gündeme getirmeyen seküler Türk milliyetçi partilerine gitmeyecek şekilde kullandı. Bu seçmenler kendilerini Kürt milliyetçileri olarak görmüş olabilirler ama aynı zamanda kendilerini sosyal adalet ve reform talep eden büyük bir Müslüman topluluğun bir parçası olarak da görüyorlardı.

Gene de sunulan bu teklifler sınırlı olmuştur. Kürt yanlısı Demokratik Toplum Partisi'nin (DTP) Türkiye'de Mart 2009 yerel seçimlerindeki başarısı Kürtlerin AKP'nin Kürt sorununa yönelik politikalarından, Türkiye'de Kürt sorununun etnikleştirilmiş niteliğinden ve generallerin Türk siyasetini öteden beri kontrol altında tutmasından hoşnut olmadıklarını gözler önüne serdi. Türkiye'de Kürtlere yönelik söylemlere

rağmen, Kürt kimliğinin tezahürüne yönelik kısıtlamalar devam etti. Kürt dili hâlâ okullarda ve medyada kısıtlanmıştır ve bazı Kürt topluluklarında tutuklanmalar ve ortadan kaybolmalar meydana gelmektedir ve önü alınmamış ayrımcılık Türkiye’de pek çok Kürt için günlük yaşamın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Siyasi vaatler ile gerçeklik arasındaki bu uçurum uzun süredir devam ederken, Kürtler ile Türk devleti arasındaki muhtemelen gelişebilecek potansiyel olumlu ilişkiyi, özellikle de en çok reform yapabilme potansiyeline sahip olan bu sivil liderlerle olan ilişkiyi berbat etmektedir.

Kimlik siyasetindeki bu kaymalar bu kitabın temel tezinin, yani siyasi kimliklerin yapılandırılacağına ve devlet elitleri tarafından etnik gruplara sunulan fırsat yapılarına göre değiştirilebileceğine yönelik tezinin önemini vurgulamaktadır. Türkiye’de Kürt milliyetçiliği Kürt kimliğinin içkin ve belirgin bir parçası olarak kalabilir. Bununla birlikte bu durum, özel Türk devletini inşa etme politikalarının bir yan ürünüdür yoksa Kürtler ile Türkler arasındaki herhangi bir nefretten kaynaklanmamaktadır. Türk elitinin bir türlü ayrı bir Kürt kimliğini tanımaması ve Kürtleri *Kürdler olarak* devlete entegre edememesi Kürt sorununun köklerini tespit etmenin önündeki ana engellerden birini oluşturmaktadır.

Öte yandan siyasi elitler, politika yapıcıları ve akademisyenlerin Kürt etnik milliyetçiliğine yol açan nedenleri başka yerde aramamaları gerekir. Irak’ın Kürdistan Bölgesindeki Kürt özerkliği ille de büyük bir Kürdistan’a ya da sınırötesindeki siyasi sınırları değiştirmeye yönelik bir talebe yol açmamıştır. Aslında 2003’ten beri Türkiye’den esasen iş ve ekonomik kaygılarla gidip Irak Kürdistanı’nı ziyaret etmiş ya da orada çalışmış Kürt topluluklar bağımsız ya da büyük bir Kürdistan’a yönelik gerçekliklerin ve sınırlamaların bilincinde olmuşlardır. Pek çoğu kendisini Kürt görmeye ve Iraklı Kürt kardeşlerine destek vermeye devam ettiği halde, iki topluluk ve bölge arasında siyasi ve sosyal alanlarda on yıllardır ortaya çıkmış önemli farklılıkları anlamaya başlamıştır. Pek çok kişi Irak Kürdistan bölgesinde çalışarak ve yaşayarak Türkiye’deki

mevcut fırsatların değerini daha da anlamaya başlayıp, tekrar “anavatan”larına dönmenin peşine düşmüştür.

Türk devletinin Kürt devletine ya da ilerleyen birleşik bir Kürt milliyetçiliğine yönelik korkusunu, 2003’ten beri ortaya çıkmış bölgesel ilişkiler, özellikle de Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin’in devrilmesi daha da körüklemektedir. Sınırları açık tutmaya yönelik ivedi talepler, ekonomik kalkınma ve dış yatırım ihtiyaı, Kürt gruplar arasındaki ve içindeki sorunlar ve entegrasyon ya da bölgesel ekonomiler Türkiye hükümeti ile Irak Kürtleri arasında yeni iletişim kanallarını açtı. Türkiye, Kürdistan Bölgesi için ekonomik can halatı gibi temel bir rolü oynamıştır ve oynamaya devam etmektedir. Türkiye; Avrupa’ya, demokratik yönetime ve bölgesel istikrara giden tek yoldur.

Bölgesel politikalar ve ekonomilerdeki bu önemli değişimler gözönünde bulundurulduğunda, Türkiye’nin sadece Kürt sorununu değil, aynı zamanda sınırötesi teki Kürt sorunlarının bileşenlerini de çözme potansiyeline sahiptir. Türkiye; siyasi müttefikleriyle, ekonomik nüfuzuyla ve sosyo-kültürel gelişmeleriyle devam edecek olan diyaloga olumlu yönde katkı sunabilir ve Kürt sorununu hem kendi ülkesinde hem de bütün bölgede yönetmek için gerekli olan reformları yapabilir.

Denise Natali

Nisan 2009

Bu kitap Körfez Savaşından sonra Irak Kürdistanı'nda aniden ortaya çıkan siyasi süreçlerde kök salmıştır ve zaman ve mekân boyunca Kürt ulusal kimliğinde oluşan benzerlikler, değişiklikler ve ihtilafların kapsamlı bir analizinden geliştirilmiştir. Bu kitap tümüyle, “vahşi Kürdistan” gibi yanlış algılamaları ve Kürtlerin büyük bir aşiret topluluğu olduğu yönündeki aldatıcı imajları değiştirmek isteğimden kaynaklandı. Irak, Türkiye ve İran Kürdistanlarına her gidişimde, ulus-devlet inşa süreçlerinin asimetrik niteliğini, bu süreçlerin ulusal kimlik oluşumu üzerindeki etkilerini ve Kürt sorununun aşiret bileşeninin dışında kalan karmaşıklığını açıklama ihtiyacını daha çok fark etmeye başladım.

Pakistan'ın Peşawer kentindeki Afgan mültecileriyle onaltı aylık çalışmadan döndüğüm, Basra Körfez Savaşı krizine yöneldiğim 1991'in başından bu yana, Edward N. Luttwak, beni bu projenin peşini bırakmamam konusunda yüreklendirdi. Bunun yanı sıra Irak, Türkiye ve İran'da dağlık bölgelerde sıkışıp kalmış iki milyon Iraklı Kürdün insani yardım talebi 1992'de Irak Kürdistanı'nda yapılan ilk demokratik seçimlerin

beklenmedik bir sonucuydu. Mesud Barzani'nin Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ve Celal Talabani'nin Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) beklenmedik bir biçimde iktidarı yarı yarıya paylaşmayı kabul ettiler.

İki geleneksel muhalifin iktidarı paylaşmaya ve demokratik bir hükümet kurmaya karar verme fikri siyasi bilim ve çatışmaları çözme bakış açısından bakıldığında büyüleyiciydi. Nerede bir düşmanlık varsa, orada bir uzlaşma da vardı. On yıllardır diktatörlüğün egemen olduğu bir yerde demokratik kurumlara bağlı kalma taahhüdü ortaya çıktı. Bu açıklanmamış gerçeklerin yanı sıra Edward'ın kışkırtıcı içgörülerini merakımı körükledi ve Kürt meselesini daha fazla anlamaya yönelik araştırmalarda bulunmama yol açtı. Araştırma amaçlı birçok seyahatten sonra, Iraklı Kürt mültecilerin çoğunun dağlardan döndüğü ve demokrasi deneyimlerini yaşamaya başlamış olduğu dönemde Irak Kürdistanı'na döndüm ve ondört ay ABD Dış Afetler Yardım Bürosunda danışma görevlisi olarak çalıştım. Bu görevim bitince çağdaş Kürt sorununun karmaşıklığını incelemeye yönelik bir kitaba ihtiyaç duyulduğuna her zamankinden daha çok ikna oldum.

Ardından Pennyslvaniya Üniversitesindeki doktoramı hazırlarken Ian S. Lustick ile birlikte çalışmaktan çok yararlandım. Onun yapıcı eleştirileri ve teşvikleri Irak Kürtlerinin iktidarı paylaşma projesini Irak, Türkiye ve İran'da Kürt ulusal kimliğinin karşılaştırmalı bir siyasi analizine dönüştürmeyi kolaylaştırdı. Ian'a özellikle de etkin kuramsal rehberliğinin yanı sıra Thomas Callaghy, Rudra Sil, Vali Nasr, Henri Barkey, Hamit Bozarslan, Daniele Conversi, Brendan O'Leary, Eric Hooglund, Arif Engin ve iki isimsiz okur tarafından yazılan makaleler ya da taslaklar üzerinde yaptığı eleştirileri için de minnettarım.

Saha çalışmasının, arşiv araştırmalarının ve yazma işinin çoğu ABD Barış Enstitüsü'nün desteği olmasaydı bitirilemezdi. Bu kurum bana biri Jennings Randolph Peace Scholar, diğeri de Solicited Grant programına bağlı iki önemli araştırma bursu vermişti. Bu proje doktora tezimin bir parçası olmasına kar-

şın saha çalışması ve dil eğitimini yürütmeye yönelik verdiği burstan dolayı Pennsylvania Üniversitesine, bu üniversiteye bağlı Siyasal Bilimler ve Ortadoğu Merkez Bölümüne ve ABD Eğitim Bakanlığına teşekkür ederim.

Geçen onüç yıl boyunca Irak'a, Türkiye'ye, İran'a, Suriye'ye ve Kürt bölgelerine yaptığım sayısız seyahatim sırasında onlarca aile ve onlarca dost bana yardım etti. Bitmez tükenmez konukseverliklerinden dolayı, onlara adlarını vermeden teşekkür etmekten başka bir şey gelmiyor elimden. Her gittiğimde çoğu zaman ne kadar kalacağım belli olmadığı halde beni ağırladılar, yedirdiler, içirdiler ve güvenliğini sağladılar. Mesud Barzani ile Celal Talabani'ye ve onların siyasi parti temsilcilerine bana konaklama, temaslar, ulaşım, belge, koruma ve mülakatlar ayarladıkları için minnettarım. Onların bana yaptıkları bütün bu yardımlar Irak Kürdistanı'ndaki araştırmalarımı kolaylaştırdı. Kendileriyle 1992 ile 2003 yılları arasında farklı zamanlarda konuştuğum Hoşyar Zêbari, Muhammed Tevfik, Hüseyin Sincari, Muhammed İhsan, Evin Faik, Berhem Salih, Perşing Kerim ve Şeyh Muhammed Sergelo bana ayrıntılı bilgileri ve arkaplan tarihleri verdiler. Irak Kürdistanı'nda yer alan Qışlak köyünde yaşayanlar, özellikle de Baci Miryem 1995 yazınında yaptığım saha çalışmaları sırasında beni kendilerinden biri olarak ağırladı. Onların bu cömertliğini asla unutmayacağım. Bu deneyimden elde ettiğim dersleri de.

İran'da kaldığım birkaç ayda benden araştırma taleplerimi karşılamak için elinden gelen çabaları esirgemeyen L'Institut Français de Recherche en Iran ve bu kurumun kusursuz idari personeline ve kütüphanecilerine teşekkür ederim. Bana araştırmam için paha biçilmez değerdeki kişisel kütüphanesini açan, temasları sağlayan ve kavrayışlarını sunan adını vermediğim bir dostuma da minnettar olduğumu belirtmeliyim.

Kürt diasporasını izlemek üzere projemi Avrupa'ya taşıdığım da, Washington'daki Kürt Enstitüsü ve Paris Kürt Enstitüsü (PKE) farklı ev sahibi ülke ortamlarında yaşayan Kürtlerle yoğun mülakatları gerçekleştirmeme olanak sağlayan idari ve teknik destek sağladılar. PKE'nin başkanı Kendal Nezan ve

idari personeli Paris'te kaldığım yedi sene içinde Enstitünün kaynaklarına ulaşmamı kolaylaştırdılar. Metin Achard ve Arif Engin araştırma ve çeviri süreci boyunca Türkçe metinlerde bana yardım ettiler. Helkewt Hekim değerli kavrayışlarını, ansiklopedik bilgileri ve Irak Kürt siyasi düşüncesiyle ilgili büyüleyici tartışmaları sağladı. Joyce Blau, Abdullah Merdux Kurdistani, Barzan Ferec Abdullah, Verrya Nasri, Nezand Begihani, İbrahim Mamle, Mehmet Bağış, Xusro Abdullahi, Salih Yıllık ve Michael Chyet'e de minnettarım.

Bana daha önce yayımlanmış bölümlerden bazı parçaları yeniden basmak için izin verdikleri için Oxford University Press, Taylor and Francis ve Blackwell Publisher yayınevlerine teşekkür ederim.

Son olarak sabrından, manevi desteğinden, metinleri yerleştirmedeki ve gerekli temasları düzenlemedeki bitmez tükenmez yardımından ve seyahat ihtiyaçlarımı desteklemesinden ötürü Ali Ayverdi'ye teşekkür ederim. Onun yaptığı bütün bu şeyler benim, ailemizin taleplerine rağmen bu projeyle derinden meşgul olmama olanak sağladı. Kürdistan'da olmadığım zamanlarda bile, Ali benim bölgenin siyasi gerçeklerinden olduğu kadar hem memlekette hem de sürgünde Kürt olmanın insani bileşenleriyle kopmamamı sağladı.

Bu kitap *International Journal Middle East Studies* tarafından kullanılan transliterasyon biçimini izliyor. Arapça ve Farsça kelimeler için 'eyn ve hemze; Türkçe kelimeler için ise gerekli düzeltme işaretleri kullanılmıştır. Kürdistan'daki yer isimleri için daha çok Arapça, Türkçe ve Farsça isimler kullanılmış, Kürtçe adları ise parantez içinde verilmiştir.

Bazı Kürtler Kürt uygarlığının izlerini yedinci yüzyıla kadar götürdükleri halde, Kürtlerin büyük bir kısmı kendi kökenini MÖ altıncı yüzyılda hüküm süren Med İmparatorluğuna tarihlendiriyorlar. Sözlü ve yazılı tarih yazıcılığı Kürtlerin nasıl kendi kültürünü, dilini ve topraklarını, merkezi hükümetlerin onların kimliğini yasaklama ya da inkâr etme çabalarına rağmen korumaya çalıştıklarını göstermektedir. Bedlisi'nin *Şerefnamesi*, Xani'nin *Mem û Zîn*'i, Şemo'un *Dımdım*'ı ve Kurdo'nun *Kurdish Civilization*'ı (Kürt Uygarlığı) Kürt kimliğinin eşsizliğini vurgularlar. Kürtler Ksenophon'un fatihleridir, Dehak'ın yamyamlığından sağ kalanlardır ve Cin'in çocuklarıdır. Osmanlı ve Pers imparatorluklarının yıkılmasından ve Kürt topraklarının dört ana devlet arasında bölünmesinden sonra bile Kürtler kimliklerini egemen etnik gruptan kendilerini farklılaştırarak korumaya çalışmışlardır. Kürtler; Arap, Fars ya da Türk olmadıkları için Kürttürler. Kürtler derine kök salmış Kürtçülük nosyonları gözönünde bulundurulduğunda, neden o zaman eşsiz etnik kimliklerini farklı çerçevelerde ve farklı yollarla ifade etmişlerdir?

Bu kitap *Kurdayeti*'nin, yani Kürt ulusal kimliğinin neden etnikleştğini ve tezahürlerindeki benzerlik ve farklılıklarının neden zaman ve mekânı aştığını açıklıyor. Etnik bir grubun repertuarı veri olarak ele alındığında, siyasetin, ulusal kimliğin kurumsallaşmış bir hale gelmesini ve milliyetçiliğin alabileceği farklı biçimlerini nasıl etkilediğini gösteriyor. Bir başka deyişle, Kürt toplulukları bazı ortak milliyetçilik duygusunu paylaştıkları halde, *Kurdayeti* her bir devlet içinde siyasetin niteliğine dayanan geniş bir kimlik repertuarının bir parçası haline gelmiştir. Elit devletin söylemi ve politikalarıyla biçimlenen siyasi alan farklı dahil etme ve dışlama nosyonlarını yaratan ulus-devlet inşa stratejilerinin bir sonucudur. Bu, grupların kendi etnik kimliklerini ve zamanla alternatif kimlikleri benimse olanaklarını ifade etmek için siyasi ve kültürel fırsatlara işaret etmektedir. *Kurdayeti*'nin etnikleşip göze çarpar hale gelip gelmediği merkezi hükümetlerin sunduğu olumlu ve olumsuz teşviklere ve Kürt gruplarının bu teşviklerin yapısına karşı gösterdiği eylem ve tepkilerine dayanır. Bu yüzden Kürt olmanın ne demek olduğunu Irak, Türkiye ve İran'ın bir vatanı olmanın ne demek olduğu şeklinde düşünülmelidir.

Siyasi alan nosyonu Kürt milliyetçiliğinin düz olmayan ve değişen niteliğini *Kurdayeti*'ye kendi biçimini ve anlamını vermiş daha büyük siyasi bağlamları inceleyerek ele alıyor. Bir başka ifadeyle söylersek, *Kurdayeti*'nin içeriği objektif grup özelliklerine, yani tarihsel deneyimlere ve kolektif hafızalara dayandığı halde karakteri, yani kentsel mi, aşiret liderliğiyle mi yönetildiği, iyi organize mi edildiği yoksa zayıf mı olduğu, etnikleştirilmiş mi yoksa İslamileştirilmiş mi ya da uzlaşmacı mı yoksa şiddet yanlısı mı olduğu zamanla her bir devlet içinde ortaya çıkan siyasi sınırlar ve fırsatlar tarafından belirlenir.

Sözgelimi imparatorluk sisteminden devlet sistemine geçiş *Kurdayeti*'nin yeniden biçimlenmesini kolaylaştırdı, çünkü Kürt kimliklerinin açılıp serpileceği yeni tipte bir siyasi alan yarattı. İmparatorluk sonrası ortamda meydana gelen önemli bir değişiklik grup kimliğinin sınıflandırmasında dinden etnisiyete doğru meydana gelen kaymadır. Kürtler içinde bulun-

dukaları imparatorluklarda kendilerini etnik, aşiretsel ya da ulusal bir grup olarak tanımlamış olsalar bile, Osmanlı ve Pers yetkilileri azınlık nüfusları dini inançlarına göre, yani Müslüman ya da gayri müslim olmalarına göre ayırt ediyorlardı. Etnik sınıflandırmalar olmuş olabilir ama bunlar imparatorluk sisteminde dahil etme ve dışlama sınırlarını belirlememişti. Daha doğrusu Kürtler hep egemen Müslüman çoğunluk grubu içinde kabul edilmiştir.

1920'lere gelindiğinde imparatorluktan Ortadoğu devletlerine geçiş siyasi kimlik sınıflandırmalarını değiştirdi. Birçok Müslüman topluluk kendini İslamla özdeşleştirmeye devam ettiği halde, Arapları, Farsları ve Türkleri harekete geçiren milliyetçi eğilimler, yeni bir devlet sistemi içinde bir yer edinmeye çalışan Kürtleri de etkiledi. Daha da önemlisi devlet inşa sürecinden sonra Ortadoğu liderleri birleşik resmi ulus-devlet kimliklerini oluşturmak için kendi ulus inşa süreçlerini başlattılar. Irak, Türkiye ve İran'daki siyasi elit, her bir ulus devlet oluşum projesi içinde farklı anlarda egemen etnik topluluklar ile azınlık etnik gruplar arasındaki farklılıklarının altını çizerek etnisiteyi seçkin bir kimlik belirleyicisi olarak vurguladı. Arap, Türk ve Fars miraslarının büyüklüğünü ileri sürerek, kültürel sahicilik mitlerini geliştirdiler. Bu siyasi söylem ve politikalar yeni siyasi, sosyal ve ekonomik sınırların yaratıldığı ve eski sınırların yeniden çizildiği ortamları biçimlendirdiler. Etnisiteye dayalı yapılan dışlamalar Kürt ulusal kimliğinin şekillendiği biz-onlar biçiminde bir ikili karşıtlık yarattı (Bulloch ve Morris 1992; Entessar 1992, 8-12; Nagel 1980, 280-81; Vali 1994a; Kreyenbroek ve Allison 1996).

Kuşkusuz, bu yeni devlet sistemi Kürt gruplar için fırsatlar sundu. Irak'ta en zengin toprak beylerinden bazıları Kürttü. Türkiye'de Kürtler seçkin işadamları ve politikacı oldular. İran'da üst düzey dini ve mesleki görevlerde yer edindiler. Gene de her bir devlette Kürtler ancak kendi etnik kimliklerinin bazı yönlerini inkâr etmek suretiyle devletle tam anlamıyla bütünleşebildiler. Sonuç olarak Kürtler bile bile devlet tasarımlı ulusal programlarla örtüşmeyen farklı derecelerde siya-

sal, topraksal ve kültürel alt-bölünmeler yarattılar. Siyasi merkezde türdeşleşmek yerine kendilerini farklı bir etnik topluluk olarak farklılaştırdılar.

Buna rağmen, siyasi alanın niteliği her bir devlette zamanla Kürt topluluklar için farklı fırsatlar yaratarak değişti. Farklı devlet kurma öğretileri Kürt etnisitesini tanıdı ve inkâr etti. Bu durum bazı Kürtlere kendi siyasi alanlarında diğerlerinden çok daha kolayca asimile olmasına olanak yarattı. Ayrıca elit devletler toprak beylerinin, aşiretlerin, çalışan sınıfının, solcuların, askeri çevrelerin ve dini cemaatlerin farklı alt-gruplarını, bazılarını geliştirerek, bazılarını da haklarından yoksun bırakarak ayarttı ve denetledi. Ulus-devlet inşa politikalarındaki farklılıklar Kürt çeperinde yapısal değişimler yarattı, bu değişimler de siyasi ilişkileri değiştirerek *Kurdayeti*'nin alabileceği biçimi etkilediler (McDowall 1997, 343-56; Koohi-Kamali 1992, 171).

Sonuç olarak Kürt milliyetçiliğinin farklı biçimleri her bir devlette egemen hale gelen siyasi alanlara göre ortaya çıktı. Irak'ta kentsel grupların yanı sıra aşiret topluluklarını ilerleten ve itaatin kuralcı ile baskıcı araçları arasında değişen siyasi alan, 1958'den sonra Irak kimliğinin Araplaştırılmasıyla birlikte son derece etnik hale gelen ve iki ana siyasi grup arasında bölünen yarı-legal, etkili ve iniş çıkışları olan bir milliyetçi hareket yarattı. Türkiye'de çok baskıcı ve değişmeyen siyasi alan aşiret yapısını zayıflattı ve Kürtlere kendi ulusal kimliklerini ifade etmenin bütün fırsatlarının önünü tıkadı. Sonuçta aşiret liderlerinin milliyetçi elit olarak hiçbir önemli rol oynamadığı son derece etnikleştirilmiş, illegal, çeşitlendirilmiş, kente dayalı milliyetçi bir hareket ortaya çıktı. İran'da Kürtler ve Şii topluluklar için kısmen kapsayıcı olan etnikleştirilmiş ve muğlak siyasi alan, içinde devlet ile milliyetçi elitin arasındaki ilişkinin düşmanlık ile uzlaşma arasında gidip geldiği laik, sol eğilimli Sünni Kürt topluluğu tarafından yönlendirilen daha uysal bir Kürt milliyetçiliğini yarattı.

Denilebilir ki Kürt milliyetçiliği nasıl olsa Irak, Türkiye ve İran'da ortaya çıkan siyasi alanlara rağmen etnikleştirilecek ve

parçalanacaktı. Irak'ta Sorani ile Behdinani Kürtler arasında; Türkiye'de, Alevi ile Sünni Kürtler arasında; İran'da ise Sünni ile Şii Kürtler arasındaki siyasal, dilsel, dinsel ve bölgesel karşıt bölünmeler modern Ortadoğu devlet sistemindeki dışlama siyasetiyle yaratılmadılar, tersine bu siyasete eklendiler. Buna ilaveten, siyasi alanlar bazı merkez-çeper ilişki tiplerini biçimlendirmiş olabilirler ama iç rakip güçler ve türdeş olmayan Kürt toplumunun içindeki kişisel kıskançlıklar büyük olasılıkla bir şekilde devam ederek, aşiret gruplar arasındaki, kent-sel aydın sınıfı arasındaki, aşiret reisleri arasındaki ağalar ile ırgatlar arasındaki ikili karşıtlıkları yansıtmıştır.

Gene de eğer çağdaş Kürt milliyetçiliği geleneksel sosyal yapıların bir işleviyse, zamanla sosyal, siyasi ve ekonomik dönüşümlere uğramış devletlerde *Kurdayetî*'deki farklılıkları açıklamak giderek zorlaşır o zaman. Sözelimi yirminci yüzyılın başlarında Kürtler büyük bir kırsal ve aşiretsel bir toplumdur. Merkezi hükümet stratejileri şeyhlik kurumunu geliştirdi ve gelişmekte olan Kürt milliyetçiliğinin yanı sıra aşiretsel ve yerel kimliklerinin belirgin hale gelmesini teşvik etti. Bununla birlikte o zamandan bu yana aşiret yapılarının çözülmesi, kentleşme eğilimlerinin gelişmesi, mülteci hareketleri ve sürüp gelen savaşlar her bir devletin yapısını değiştirmiştir. Kürt toplumunda aşiretleşme yeniden canlanmış olsa bile, aşiret ağaları şimdi yaklaşık elli yıl öncesinden olduğundan farklı bir ortamda işlemektedir. Aşiret sadakatliğine dayanan eski ağa-ırgat ağlarına yapılan vurgu ya da Kürt aşiret siyasetinin farklı biçimlerde yeniden ortaya çıkışı bizi neden Kürt milliyetçiliğinin zaman ve mekân boyunca farklılaştığı sorusunu sormaya götürmektedir. Gerçekten de yeni aşiretçilik Kürt siyasi partiler biçiminde yeniden ortaya çıkmışsa, o zaman Kürt milliyetçiliğinin tezahürlerinde aşirete dayanmayan grupların davranışını açıklayan nedir?

Bu kitap, bu soruları ele alırken, hepsi de ulusal kimlik oluşumundan ziyade aşağılayıcı ya da yanıltıcı kültürel basmakalıplar olan -içkin düşmanlıklar, zapt edilmeyen aşiret davranışları ve sabit sosyopolitik yapılar- Kürtçülüğün özcü özellik-

lerine odaklanan Kürt milliyetçiliği görüşlerine karşı çıkıyor. Kürtler “kan dökücüler, kavga çıkartanlar, ayaklanma ve kargaşa peşinde koşanlar, soyguncu ve haydutlar, ahlakı bozuk kötü insanlar” olarak karakterize edilmişlerdir (Pelletiere 1984, 11, 16). Bu imajlar Kürt ulusal kimliğini filolojik kanıtlarıyla, yani aşiret yapısı, coğrafi yerleşim, giyim kuşam ve ayinleriyle doğrulama uğraşlarını pekiştirmiştir. Isnat edilen grup özelliklerindeki farklılıklar farklı milliyetçi tipleri açıklamak için kullanılmaktadır. Bazı Kürtler diğerlerinden daha çok esas Kürt olarak kabul edilmektedir ki bu da onların belirgin etnik milliyetçilik duygularına ve bir hayli harekete geçme potansiyeline bir açıklama getirir.

Kürtlerin kendileri de *Kurdayetî*’deki farklılıkları açıklamak üzere özcü iddiaları kullanıyorlar. Arı Kürtlerin Medlerden geldiklerini, Kürtçe konuştuklarını, Kürt elbiselerini giydiklerini, Kürtçe şarkılar söylediklerini, Kürt yemeklerini pişirdiklerini ve Kürt geleneklerini taşıdıklarını ileri sürerler. Kendilerini Araplardan, Türklerden ve Farslardan farklılaştıran bu Kürtler kendi ulusal kimliklerinin bilincinde olan iyi Kürtler olarak kabul edilmektedir. Batı toplumlarıyla bütünleşen diasporadaki Kürtler, kendilerini önce Kürt olarak kabul etseler bile gerçek Kürt olarak görülmemektedirler. Kürt kökenli olarak doğup merkezi hükümetlerle ittifak eden grupların milliyetçilikle ilgili hiçbir duyguları yoktur. Bunlar Kürtçülüklerinden bihaber olan kötü Kürtler, aşiretler ve hainler, yani *gunda*, *ileyet* ve *caş* olarak kabul edilmektedirler.

Grup sınıflandırmaları Kürtler arasındaki farklılıkları açıklayabilirler ama *Kurdayetî* içindeki varyasyonların nedenlerini ve sonuçlarını birbirinden farklılaştırmazlar. İyi ya da gerçek Kürtler büyük olasılıkla Kürt etnik milliyetçiliğini ifade ederlerken, kötü Kürtler ifade etmezler. Özel olarak yaratılmış kategorilere dayanan farklılıkları belirlemek de karşılaştırmalı amaçlar için tanımsal temeli ortadan kaldırır. Politik sonuçlar milliyetçi davranışı açıklamak için kanıt olarak kullanılmaktadır. Kürtlerin arasındaki iç kavgaların sürmesi Kürtlerin ulusal bilinçlerinin daha gelişmemiş olduğunu kanıtlamaktadır.

Zaman içinde kimlik oluşumunun sistematik bir analizi olmadan biz ulusal kimlikteki değişikliklerin ancak geçici (*ad hoc*) açıklamalarını verebiliriz. Gerçek olduğu kanıtlandığı zamanlarda bile neden milliyetçilik önce uyanır sonra uykuya dalar? Kürt ulusal seferberlikleri arasındaki sessizlik dönemlerini açıklayan nedir?

Ulusal kimliği etnikleştirmek

Milliyetçilikle ilgili çalışmalar etnik milliyetçiliğin, yani milliyetçilik iddialarını kan bağına dayandıran fikrin yükselişiyle birlikte daha da karmaşık hale gelmiştir. Etnik milliyetçilik bir grubun kendisini ırksal kökenlerine göre farklılaştırdığı ırksal bir milliyetçilik biçimidir. Etnik milliyetçilik tartışmalarında kilit sorulardan biri neden bir grubun ulusal kimliğinin zamanla etnik kimliğe dönüştüğü sorusudur. Çünkü her grubun etnik milliyetçilik düzeyinde harekete geçirebilecek potansiyeli olan farklı bir etnik yapısı vardır.

Gene de her milliyetçilik en azından kendi kökenine göre etnik olarak yönlendirilmemiştir. Avrupa'da ilk gelişen milliyetçilikler etnik milliyetçilik duygusuna değil, tersine dini duyguya bağlıydılar. Müslüman ülkelerde milliyetçiliğin ilk aşamalarının temeli İslamdı. Rusya, Bosna, Bulgaristan ve Kıbrıs gibi sınırda yaşayan Müslüman toplumların bazılarında sıradan milliyetçilik, bireyin etnik kimliğiyle örtüşen bir sembol olan İslami politik bilince bağlıdır (Coakley 2002; Yavuz 1995, 348-50). Malayalılar 1948'de kendilerini etnik bir grup olarak öne sürdüklerinde amaçları etnik açıdan saf bir Malaya devletini yaratmak değil, Malaya Birliğini boşa çıkarmaktı. Ancak 1960'lardan sonra, gelenekten sonra gelen sosyoekonomik düzende meydana gelen gerilimlerin yanı sıra Maleya kimliği etnikleştirilmiş bir hale geldi (Shamsul 1997; Esman 1994, 51-53).

Ayrıca milliyetçilik etnikleştirildiğinde bile, zamanla başka bir anda farklı tezahür edebilir. Bu ille de bütün grup mensupları için gereklilik değildir. Bask etnik milliyetçiliği İspanya'da

ondokuzuncu yüzyılın sonlarında önplana çıkmaya başladı ama Fransa'da daha ılımlı bir biçimde çıkması için 1930'lara kadar beklemesi gerekiyordu. Bu yüzden burada sorun oluşan şey; tarihsel hafızalar, acı çekme duygusu ve ortak grup özellikleri gibi etnik milliyetçilik kimliğinin önceden varsayılan temelinin kökenleri ya da varsayımları değil, koşullar, zamanlama ve etnik milliyetçiliğin dirilişlerinin niteliğidir. Kilit soru ulus nedir sorusu değil, ulusun zamanla hangi dönemde nasıl oluştuğu sorusudur.

İnsan, etnisiteyi ve milliyetçiliği aynı fenomen olarak ele alarak ve etnik milliyetçiliği bir grubun uyanışının doğal bir parçası görerek, dönemleştirme sorunlarından kaçabilir. Etnisitenin bilişsel gücü milliyetçi grupları harekete geçirmede öyle temel bir rol oynar ki bu gücün yokluğu ulusu farkına varmasından sonra bile parçalanmaya götürebilir. Milliyetçi yürüngeler düzensizdir, çünkü dünyadaki etnik grupların çoğu ulusal uyanışlarını tarihin farklı anlarında kazanmışlardır. (Connor 2002). Bundan başka denilebilir her milliyetçilik ille de etnikleştirilmiş bir hale gelmez, ama bu bir grubun önceden var olan etnik yapısını uyandıran özel koşullara bağlıdır. Bütün grupların kendi ulusal kimliklerini etnikleştirme kapasiteleri olabilir ama onların harekete geçme potansiyeli hükümet yapısı ve bu yapının meşruluk derecesi gibi ille de modern döneme bağlanması gerekmeyen kurumsal bileşenlere bağlıdır (Hechter 2000, 28-30; Connor 1994, 44; Connor 1978; Moynihan 1993, 99; Smith 2002, 1987).

Gerçekten de milliyetçiliğin temel bir bileşeni yönetim yapısının meşruluğudur. Dışlama ya da baskı politikalarını uygulayan gayri meşru devletler ya da hükümetler bir grubun etnik yapısını uyandırabilir ve etnik milliyetçilik uyanışlarını körükleyebilir. Devletin meşruluğunun olmaması milliyetçi bir harekette kısa süreli bir durgunluğa da yol açabilir. Gayri meşru ve son derece merkezileşmiş sistemlerde siyasi elit, ulusal bir grup kendi etnik kimliğinin bilincinde olduğu zamanlarda bile grubun uysallığını teşvik eden korkunun, alışkanlığın, tecridin ve örgütsüzlüğün bir birleşimini yaratabilir. Ge-

ne de son derece merkezileşmiş gayri meşru devletlerde neden bazı grup mensupları etnik sınırları aşarak dinsel, kentsel ya da dilsel ögeler için siyasi merkezi destekliyorlar?

Etnisite ile milliyetçiliği tek bir değişkenlikte bir araya getirerek ve milliyetçiliğin duygusal yönlerine odaklanarak, özellikle de gelişmekte olan dünyadaki geçiş toplumlarında çeperde yer alan milliyetçilikteki varyasyonları açıklamak zordur. Milliyetçiliğin duygusal yönü milliyetçiliğin neden zaman içinde inatla varlığını sürdürdüğünü açıklamayı kolaylaştırabilir ama psikolojik aidiyet duygusunun dışındaki öteki siyasi kimlikleri ihmal eder. Milliyetçiler sadece duygusal özgürlük savaşçıları değildir. Bunlar ayrıca ekonomik açıdan faal olan sınırlı toplulukların mensupları, az gelişmiş ve tecrit edilmiş bölgelerdeki köylüler ya da büyük toprakları olan aşiret reisi olabilirler. Yerel sadakatlikleri kazanmak bazı çeper gruplar için birincil kimlik olarak hizmet edebilen bir vatandaşlık rejimini gerektirir (William 1995, 585-87). Koşullara ve siyasi fırsatlar yapısına bağlı olarak en inatçı milliyetçiler bile etnik açıdan farklı olduklarını ileri sürmek yerine sosyo-ekonomik statülerini, vatandaşlık kimliklerini ya da dini inançlarını vurgulamayı seçebilirler.

İran'daki Kürtlerin durumu son derece şaşırtıcıdır. Birçok insan Kürtlerin ve Perslerin birbiriyle örtüşen tarih ve kültürleri taşıdıkları konusunda hemfikirler. Sasaniler ve Akhemenidler döneminden kalan arkeolojik bulgular Kürtlerin ve İranlıların aynı soydan geldiklerini kanıtlamak üzere kullanılmaktadır. Her iki grup da Kermanşah'ta yer alan Taq Bostan dağlarında bulunan bulguları kendi ortak tarihlerinin bir kanıtı olarak işaret ediyorlar. İranlılar Hewraman Kürtlerini en arı İranlılar olarak gösteriyorlar. Kürtler de ırk arılığıyla ilgili benzer iddialarda bulunuyorlar. Bununla birlikte İran Kürtleri arasında *Kurdayetî*'deki değişkenler açıklanmaya çalışıldığında, odak noktası dine kaymaktadır. Şiilik doğal olarak Kermanşahlı Kürtleri, Senendec ve Mahabad gibi Kürt bölgelerinde uygulanan Sünnilik yerine Pers kültürüne daha çok yakınlştırır. Eğer *Kurdayetî* dini inançlarla açıklanırsa o zaman

benzer grup kimliğini Irak'ta da görmemiz gerekir. Oysa durum böyle olmamıştır. Sünni Kürtler ortak bir Müslüman topluluk olarak Sünni Araplara bağlı değildir. Tersine farklı Nakşibendî ve Kadiri tarikatları aynı Kürt toplumu içinde birlikte bulunmaktadır.

Milliyetçiliği karmaşık bir siyasi alan işlevi olarak analiz etmek bizim ulusal kimlik oluşumu konusundaki düşünme biçimimizde kavramsal bir kaymayı gerektirir. Etnisitenin ve milliyetçiliğin aynı fenomen olduğunu varsaymak, başarılı ya da başarısız milliyetçiliği aramak ya da ulusal olarak kendini ifade etmenin tek bir denge noktasının varlığının peşinde koşmak yerine, siyasi alan nosyonu milliyetçiliğin, bir ulusun uzun dönemler boyunca birçok yolu izleyebileceği bağlamsal olarak koşullara bağlı bir sürecin bir parçası olduğunu gösterir. *Kurdayetî*'nin zaman ve mekan boyunca eşit olmayan gelişimi, etnik milliyetçilik seferberliğinin yüzyıllardır sürmekte olan kümülatif bir sürecin parçası; özel bir gelişmenin işlevi ya da bir ulus-sonrası döneminin yerini aldığı bir aşamanın olduğu sabit bir politik gelişme kalıbına bağlı değildir (Connor 1994, 169; Hobsbawm 1994, 10-11; Tiryakian ve Nevitte 1985, 70; Gellner 1983, 48-62). Etnikleştirilmiş bir milliyetçiliğe doğru bir hareket ne sürekli ne de tek yönlü bir süreçtir.

Ancak ulusal kimlik oluşumunun durağan olmadığını varsaymak etnik milliyetçiliğin zamanlamasının ya da bir kalıba göre şekillenmesinin ayırımına varamadığımız anlamına gelmiyor. Etnik bir grubun ne zaman bir ulus haline gelmesinin yerine nasıl etnikleşmiş bir hale geldiğini inceleyerek etnik milliyetçiliğin dönemleştirmelerini sistematik bir biçimde açıklayabiliriz. Düzensiz tezahürler "düzensiz olarak gelişen tarih ve fikirler paradoksunun" bir parçası olmaktan çok daha fazla şeydirler (Connor 2002, 33). Daha doğrusu bunlar bir etnik topluluk içinde değişik alt-gruplar için farklı teşvikler sunan özel siyasi alanların yan ürünüdürler. Bir grubun çıkarları tercih edilen belirli bir yapıda değiştiğinde, etnikleştirilebilen ya da etnikleştirilmeyen ulusal kimlikleri gösteren fırsatlar da değişir (Verdery 1993; Maiz 2003).

Sözelimi, Kuzey Tayland'da bir Taylandlı ticaretle uğraştığı zaman bir Taylandlıyı Ban Ping tüccar olarak, siyasetle ilgilendiği zaman ise Taylandlı olarak gösterir. Somali'de Oromolar kendilerini koşullara bağlı olarak Arap, Somaliler ve Amharalar olarak görürler. Burmalılar, ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Burma'da Batı misyonierlerinin gelişleriyle birlikte kendilerini Hristiyan Karenler olarak adlandırmaya başladılar (Fearon ve Laitin 2000, 853; Williams 1989, 425; Laitin 1983, 331-45; Petry 1993; Tapper 1983, 28). İmparatorluk döneminde Kürtlerin çoğunluğu kendilerini Müslümanlar (İran'da Sünniler), toprak sahipleri, aşiret reisleri, köylüler ya da Zagros Dağlarında yaşayan insanlar olarak tanımladılar. Yüzyıl sonra Kürt milliyetçiliği; işçi sınıfını, aydın burjuvaziyi ve diasporada yaşayan toplulukları yaratan modernleştirme süreçlerinin yanı sıra etnikleştirilmiş bir hale geldi.

Gene de ulusal kimlik oluşumu değişen siyasi fırsatlar yapısının bir işlevi olursa, o zaman neden Kürt gruplar sık sık, bunu yapmaları avantajlarına oldukları zamanlarda bile *Kurdaye-tî* lehine harekete geçmeyi seçmemişlerdir? Bağlamsal değişikliklere dikkat etmek kimlik oluşumunu, mekanik bir sembol manipölasyonu ya da çıkarları azamileştirme sürecine indirgememesi gerekir. Kimlikleri seçmek arkadaş seçmekle aynı türden tercih değildir. Farklı koşullarda ya da aynı zamanda belirgin hale gelen çoklu bir kimlik bağlamı ve düzeyini gerektirir (Horowitz 1985, 118).

Siyasi alan nosyonu kurumsal belirlenimcilikten ve onun totolojik sonuçlarından ulusal gruplara temsilcilik vererek sakınır. Kürtler sadece tahakküm edici siyasi bir merkeze ya da onun bürokratik prosedürlerine karşı koyan çaresiz kurbanlar değildirler. Kendi geleneklerine, karizmatik önderliğine ve yerel kurumlarına göre hareket ediyorlar. Yapısal ve kurumsal yeteneklerin yanı sıra ulusal duyguyu harekete geçiren şey oluşum süreçleri, kültür ve fikirler gibi kolektif eylemin bilişsel yönleridirler. Grupların kendi konumlarına verdikleri ortak anlamlar ve sosyo-psikolojik dinamikler ortak bir sembolik referans grubunu sunarak milliyetçiliğin ifade edilmesini

kolaylaştırmaktadır. Kolektif eylem, konumlara yüklenen anlamları yeniden yapılandırabilir ve ulusal gruplar arasında yeni kimlikleri biçimlendirebilir (McAdam, McCarthy, ve Zald 1996; McAdam, Tarrow ve Tilly 1997, 152-58; Maiz 2003).

Milliyetçiliğin belirli tipleri politik elitin ve onun kurumsal mekanizmalarının isteği üzerine de yaratılamazlar (Conversi 2002, 278). Ulusal kimlik yapılandırılabilir ama her grubun geçmişinin tarihsel, kültürel, siyasal ve ekonomik gerçekleriyle sınırlıdır. Ulusal grupların kendi farklı tarihsel yörüngeleri ve ulusal kimlik için önceden var olan bir temel sağlayan dil ve dini inançlar gibi nesnel grup özellikleri vardır. Bu yörüngeler ve özellikler seçkinlerin etnik gruplara yönelik yapabilecekleri yatıştırmaları ve grupların kendi ulusal kimliklerini ifade etme seçeneklerini sınırlarlar. Bir grubun istediği bir kimliği seçebileceğini iddia etmek milliyetçiliğin üzerinde yükseldiği tanımsal temeli kaldırır. Bu ayrıca etnisiteyi grup kimliğinin değişmeyen bir temeli olarak da hiçe sayar.

Böylece primordiyal fikirleri tamamen bertaraf edemeyiz. Gerçi milliyetçiliğin etnik bileşeni zamanla aşağı yukarı belirgin hale gelebilir ama siyasi bir bağlamda öteki etnik kimliklerin yerine kullanılamaz. Etnisite her bireyin gen havuzuna bağlı tanımlayıcı bir kimliktir ve grup dışı üyelere aktarılamaz. Gruba mensup olanların çoğu etnik bir gruba mensup olmanın ancak biyolojik olarak kazanılabileceğine inanır (Horowitz 2002, 78). Ne bir Kanadalı bir Pakistanlı olabilir ne de bir İranlı bir Japon olabilir. Bir Kürt bir Türk vatandaşı olabilir ama Türk olamaz. İçkin etnik farklılıkların varlığı veri olarak ele alındığında ulusa sadakat ve devlete sadakat doğal olarak birbirleriyle uyumlu değildir.

Gene de bunlar içkin olarak çekişmeli de değildir. Derinden kökleşmiş bir etnik yapı modern anlamda bir ulus duygusunun temelini oluşturabilir. Daha doğrusu, etnik milliyetçilik tek bir siyasi birimin içinde eşitsizlikleri meşrulaştıran ve öteki gruplarla ilişkileri olan çevrenin, süreçlerinin, resmi devlet ideolojilerinin bir parçası olarak görülmelidir (Esman 1994, 13; Eickelman 1989, 179-227; Weaver 1986; Kedouire 1988,

26; Tapper 1988a, 22). Ulusal kimlik bir grup kendini egemen kültürün bir parçası olmadığını duyumsadığında ya da vatan- daşlık kavramı bakımından kendini farklı gördüğünde etnik-leşmiş hale gelir. Etnisite modern öncesi bir geçmişte kökleş- tiği için değil, tersine modern devlet sisteminde dışlama ve da- hil etmeyi belirleyen merkezi hükümetler tarafından kullanı- lan siyasi kimliklerin kategorisi olduğu için Kürt kimliğinin temeli haline gelmiştir. Bu yüzden Kürtler dış etkilerle değiş- miş farklı nitelikleri olan siyasi alanlarda etnik olarak farklı ta- nımlanmış üç topluluk -Arap, Fars ve Türk- arasında bölün- düğü için Kürt milliyetçiliği farklılıklar göstermektedir. Böyle- ce siyasi bir kimlik olarak etnisite öteki bir dışlayıcı (tek) mil- liyetçi projeden önce var olamaz. Kürtler için bu proje devlet oluşumu döneminde başlamıştır.

Bu noktadan sonra analizi yeniden bağlama oturmaksızın kimlik oluşum sürecinde devlet oluşum dönemini anahtar bir bağlantı olarak tanımlamak yeterli değildir. Yani, siyasi alan önem arz eder ama hiçbir zaman tamamıyla sabit kalmaz. Or- tadoğu devletleri hızla değişen ve Avrupa modelleri tarafından etkilenmiş kaotik bir ortamda oluşturuldular. Bu ilk devlet oluşumu döneminde ortaya çıkan Kürt ulusal kimliği, soğuk savaş yıllarındaki ya da küreselleşme ve milletler üstü* süreç- lerindeki gibi süreç içinde daha sonraki dönemlerde önplana çıkan siyasi alandan farklı bir siyasi alanın parçasıydı. Mo- dernleşme, kentleşme ve aşiretlerin çözülmesi dahil bağlamsal kaymalar belirli siyasi dönüşümleri ya teşvik edebilir ya da en- gelleyebilirler (Conversi 2002, 278; Khoury ve Kostiner 1990, 14-17). Tabii devletin niteliği değiştikçe, *Kurdayeti*'yi yeniden biçimlendirebilen siyasi sınırlar ve fırsatlar yapısı da değiş- mektedir.

* Transnationalization kelimesinin karşılığını milletler üstü olarak kullandı- dık. Bu anlamıyla ulusal sınırlar ekonominin ya da politik ekonominin sı- nırlarını belirlemekten çıkılması kastedilmektedir. Internationalization kelimesinin karşılığını ise ve uluslararasılaştırma olarak kullandık. Bu an- lamıyla iki ya da daha fazla devlet arasında sermaye, fikir vb değişimi kas- tedilmektedir (-ç.n).

Kurdayetî'nin ifade edilmesinin siyasi alanın bir işlevi olduğuna ilişkin argüman geç imparatorluk döneminden günümüze kadar olan Irak, Türkiye ve İran'daki Kürt milliyetçiliğiyle ilgili üç karşılaştırmalı örnek olay incelemesi ayrıntılı bir biçimde (1-7 bölümlerde tartışılacağı gibi) taranarak ele alınmıştır. Her bir örnek olay incelemesi iki ana dönüşüm dönemine, bir başka deyişle siyasi sistemin niteliğinin önceki düzenden değiştiği anlara bölünmüştür. Bu dönemler rejim değişikliklerini içerebilirler ama bunlar siyasi aygıtların ideoloji, örgütlenme ve idareleri tarafından daha dikkate değer bir oranda belirlenmektedir. Bunlar imparatorluktan sömürgeci, yarı sömürgeci ya da bağımsız devletlere geçişi ve bağımsız devlet biçiminden belirli tipteki rejimlere; yani Cumhuriyetçiliğe, anayasal monarşiye, yarı demokrasiye ve İslami Cumhuriyet'e geçişi kapsarlar. Bu zamanlama dönemleri devletlere göre farklılaştıkları halde, tek bir yönetim sisteminde kökleşmiş ve bu yönetim sisteminin yerine başka bir sistemin geldiği benzer süreçleri yansıtır.

Her bir örnek olay incelemesinde siyasi alanda zamanla meydana gelen değişimler ve süreklilik şu sorular sorularak belirlenecektir: Merkez, resmi ulusal devlet kimliğini (yani devlet vatandaşlık fikrini) hangi mit ile teşvik ediyordu? Devlet elitinin bu mitin gerçeğe bürünmesini sağlamak için takip ettiği stratejileri nelerdi? Bu ulus inşa politikalarından hangi gruplar kazanç sağladı hangileri kaybetti? Söylem ile gerçeklik arasında bir açık var mıydı? Ve devlet eliti Kürt gruplara kendi siyasi kimliğini ifade edebilmeleri için hangi fırsatları sundu? Her bir dönüşüm dönemi ille de Kürt etnik milliyetçi uyanışlara götürmese de, büyük olasılıkla siyasi alanı yeniden biçimlendirmiştir; siyasi alan da *Kurdayetî*'nin ifade edilmesini. *Kurdayetî*'yi ölçmek için kullanılan göstergeler milliyetçi elitin, örgütlerin, milliyetçi duygunun ve Kürt milliyetçi elit ile devlet eliti arasındaki ilişkinin niteliğini oluşturmaktadır.¹

Sözgelimi bazı siyasi alanlar aşiret reisleri ve dini şeyhler gi-

1 Bu göstergeler bütün Kürt toplumundaki etkileri, temsilleri ve önemleriyle değerlendirileceklerdir.

bi geleneksel elitleri destekleyebilirler, bazıları eğitim görmüş kentli profesyonelleri teşvik edebilirler. Bazıları da liderlik tiplerinin bir birleşimini geliştirebilirler. Siyasi partilerden, finansal kaynaklardan (iç ve dış) ve kurumsal desteklerden gelen büyük kaynak seferberliği potansiyeli olan büyük siyasi alanlar temsil gücü Kürt toplumuyla sınırlı olsa bile milliyetçi elitin önemini ve meşruluğunu geliştirebilir. Zamanlama da önemlidir. Bazı Kürt topluluklarının, fırsatlarda cömert ama zamanlama açısından farklı olan görece benzer alanları olabilir. Kürtlere yasal siyasi ve kültürel alana girme izni verilebilir ama onların buraya girmeye yönelik sürekli bir geçişi olmaya-bilir. Bazı koşullarda Kürtler, devlet eliti Kürt ulusal liderliğinin ve örgütlerinin kurumsallaşmasını önleyerek siyasi alanı kapatmadan önce belirli bir noktaya kadar ulusal kimliklerini gösterebilirler. Benzer şekilde milliyetçi elitin sürekli desteği, yerel nüfuslar arasında *Kurdayetî*'nin etkisini ve temsil gücünü pekiştirerek, büyük bir ulusal partiyi yaratmayı kolaylaştırabilir.

Bundan başka, Kürt toplulukları, kendi ulusal davranışlarını biçimlendiren siyasi merkezle özel ilişkiler kurarak, farklı yönlerde kendi siyasi alanlarına adapte olur ve bu alana yanıt verirler. Bazı durumlarda devlet eliti Kürt kitleleri yatıştıran ve devletin gücünü sınırlayan siyasi bir formülü kullanarak iktidarı pekiştirmeyi seçebilirler. Ulusal gruplara kendi komünal ilişkilerine katılmaya ve onları yönetmeye olanak sağlayan siyasi alanlar yasal milliyetçi siyasi örgütlerin gelişimine, iç birliğe ve uzlaşmaya izin vererek, merkez ile çeper arasında yapıcı ilişkileri teşvik ederler. Öte yanda kısıtlayıcı alanlar, milliyetçi elit ile devlet eliti arasındaki siyasi gelişmeleri ve müzakerelere yönelik fırsatları boğarlar. Kolektif eylemin önündeki kurumsal bariyerlerin yüksek olduğu yerlerde, milliyetçi gruplara pek yasal stratejiler bırakılmaz. Bu da milliyetçi grupların yeraltına inmesini, illegal ya da şiddet eylemlerine başvurmasını teşvik edebilir (Moore 1970, 34-36; Hechter 2000, 129).

Diğer durumlarda milliyetçi elit ile devlet eliti arasındaki

ilişki bu kadar çok açık olmayabilir. Zor ve denetimin yanı sıra kuralcı ve faydacı itaat araçlarının var olmasıyla karakterize edilen muğlâk alanlar, siyasi alanda çoğu zaman merkez ile çeper arasındaki hem uzlaşma hem de düşmanlığı teşvik edecek yeterince belirsizlikler yaratmaktadır. Sözgelimi Irak ve İran'da devlet eliti Kürtler için fırsatları sürekli olarak açıp kapattı ve böyle yaparak Kürt milliyetçiliği için değişken siyasi bir iklim yaratmaktadır. Sonuçta muğlâklık, *Kurdayeti*'nin ifade edilmesinde mesela süreç içinde siyasi alanda neredeyse hiçbir değişikliğin olmadığı Türkiye'den daha büyük bir değişkenlikle sonuçlanmaktadır.

Milliyetçi elit ile devlet eliti arasındaki ilişkiyi düşünmenin tek yolu devlet politikalarını politik iktidarı pekiştirmeye yönelik girişimin bir parçası olarak incelemektir. Kürt milliyetçilerinin siyasi merkezle olan ilişkisi hükümetteki grupları dengelemenin ve Kürtleri yönetmenin itilip çekilmesine bağlıdır. Sözgelimi, askeri kesimler sivil grupların üstesinden gelirse ya da solcular tutucu milliyetçi meydan okumaların üzerinde bir denetim sağlarlarsa, siyasi iktidar birleşmiş olur. Bazı gruplar Kürt toplulukları arasındaki bölünmeleri şiddetlendirerek, başka gruplar karşısında yarar sağlamaya eğilim gösterirler. Ancak siyasi iktidar çeşitli kesimler arasında daha fazla bölünürse, Kürtler ile devlet eliti arasındaki siyasi uzlaşma şansı artabilir. Siyasi adaptasyon ademi merkezizetçi bir devlette siyasi yönetimin çok merkezileşmiş bir devlet biçiminden daha kolay olduğundan, Kürtlerin bu dönemlerde merkezi desteklemeleri daha büyük bir olasılıktır. İç iktidar oyunları, iktidar dağıtımındaki değişiklikleri gösterdikleri için Kürt milliyetçi davranışındaki kaymaları anlama açısından önemlidirler. Bunlar rejimin devlet içindeki grupların sınırlarını belirleyen pekiştirme ve merkezileştirme süreçlerinin bir parçasıdır (Lustick 1993, 42).

Bununla birlikte siyasi alan ile *Kurdayeti* arasındaki ilişki 1990'ların başlarında milletler üstü süreçlerin başlamasıyla ve etkili diaspora topluluklarının yaratılmasıyla değişmeye başladı. Uluslararası hükümet dışı gruplara (NGO) ulaşma, dış fir-

satlar yapısına dayanma, uluslararası normlardaki değişiklikler ve gelişmiş telekomünikasyon sistemleri Kürt topluluklarına sözkonusu devletlerin toprak sınırları dışında kendi etnik ulusal kimliklerini ifade etmeleri yönünde yeni fırsatlar sağlamıştır.

Sekizinci Bölüm’de bu gelişmeler ve farklı memleketlerdeki *Kurdayetî*’nin etkisi yeniden ele alınacaktır. Sonuç kısmında ise Kürt sorununu çözmeye yönelik uluslararası yol gösterici ilkelerin geliştirilebildiğı kuramsal ve ampirik bir zemin sunulmaktadır.

Milliyetçiliğı ulus-devlet inşa süreçlerine bağıli karmaşık siyasi alanların bir sonucu olarak ele alan elinizdeki bu kitap bir merkez-çeper imajı ile zaman ve mekan boyunca içkin olarak düşmanca olmayan Kürtler arasındaki ilişkileri sunmaktadır. *Kurdayetî*’deki değişiklikler popöler kuramların tersine, Kürt ulusal kimliğı, Kürt siyasi davranışı ya da Kürtler ile onların merkezi hükümetleri arasındaki ilişkiler hakkında doğal bir şeyin olmadığını ortaya koymaktadır. Şii, Sünni, Hristiyan ve Alevi gruplar doğaları gereğı birbirinden nefret etmemektedirler. Kürt milliyetçileri içkin olarak devlete meydan okumamaktadırlar. Kürtler kendilerini Araplardan, Türklerden ya da Farslardan sürekli olarak farklılaştırmamışlardır.

Kürtler ve Devlet

1. Geç imparatorluk dönemi

Geniş siyasi alan

Osmanlı ve Kacar imparatorluklarının temel özelliklerinden biri grup kimliklerinin belirlenmesinde dinin oynadığı roldü. İslam, nüfusları dini inançlara göre, Müslim ve gayri müslim olarak farklılaştırarak, Kürtlerin birçoğuna siyasi yapıda ve toplumda gözde mevkiler sundu. Geleneksel tabakaları geliştiren siyasi alan aynı zamanda Kürt toprak sahiplerinden, aşiret adamlarından ve savaşçılardan yarar sağlayarak, aşiretsel, eyaletsel ve dinsel kimlikleri milliyetçilik karşısında sağlamlaştırdı. Hatta modernleşme ve merkezileşme eğilimleri Balkanlar'da ve Kafkaslar'da milliyetçi hareketlenmeleri teşvik ettiği halde, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde Kurdayetî Osmanlı İmparatorluğu'nda görece gelişmemişti, İran'da Kacar imparatorluğu döneminde ise neredeyse hiç yoktu.

Osmanlı İmparatorluğu: İslamileştirilmiş Sünni siyasi alan

İmparatorluk dönemlerinde grup kimliğini belirleyen etnisite değil, dindi. Sünni İslami şeriat kanununa dayanan Os-

manlı İmparatorluğu sultan halife tarafından yönetiliyordu. Halife imparatorluğun içinde yer alan Müslüman toplulukların ruhani lideri olarak hizmet görüyordu. Sünni Müslüman ideoloji merkezi olarak yönetilen Osmanlı kurumlarında merkezi bir rol üstlenmişti. Eğitim sistemi milliyetçi doktrinle değil, İslami fıkıhla belirleniyordu. Osmanlı yetkilileri çeşitli etnik, dilsel, dinsel ve aşirete dayanan nüfusları tek bir siyasi topluluk içinde örgütlemek için millet sistemini kullanıyordu. Bütün grupları Osmanlı olarak kabul ettikleri halde, milletler dini inançlara göre farklılaştırıldı (Bozarslan 1988, 76-85; Braude ve Lewis 1982, 5-8; Karpat 1982, 142).¹

Gerçekten de etnisite önemlidir. Müslüman yöneticilerinin kimliği ya Osmanlı Türkü ya da Arabı olarak tanımlanıyordu. Müslüman millet etnik ve dilsel farklılıklara göre, yani Türk, Arap, Kürt, Arnavut ya da Balkan-Kafkas dillerini konuşanlar olarak yeniden gruplaştı. Osmanlı'da 1881 ile 1893 arasında yapılan nüfus sayımlarında Halep, Şam ve Bağdat Arap topraklarında olan Müslüman eyaletler sınıfına konulmuştu. Osmanlı Türkleri Türk Anadolu fikrini geliştirdiler. Türk milliyetçileri Musul sınırını Türklüğün sınırı olarak gösteriyorlardı. Osmanlı eliti Müslüman toplulukların etnik-dilsel özelliklerini ayırt etmek için resmi olarak Kürtleri *boz millet*, Türkmenleri ise *kara millet* olarak kabul etti. Millet sistemi içinde Hristiyan gruplar, Ortodoks gruplar arasında ayrımları belirlemek için etnisiteyi kullandılar (Yavuz 1995, 351; Karpat 1985, 45; Karpat 1978, 1988; Georgeon 1991, 39).

Gene de Osmanlı eliti imparatorluk içinde bir grup dayanışma duygusunu yaratmak için kimliğin dini yönlerini vurguluyordu. Musul eyaleti Kürt, Arap ve Türkmen gruplardan oluşuyordu. Bununla birlikte Müslüman bir eyalet olarak gösteriliyordu. Kürt edebiyatını geliştiren Kürtlerin yönettiği bağımsız medreselerin kendilerine bağlı camileri vardı (van Bruines-

1 Bozarslan (1988) ortada bir halife olmuş olsa bile, Osmanlı liderlerinin kararlarını, İslami dogmalara göre değil, anlık ihtiyaçlara göre verdiklerini söylüyor. Bunlar ayrıca *hiley-i şeriye*, yani Şeriata uymayan yasayı kullandılar.

sen 1998). Buradaki amaç Kürdistan köylerinde *meletî*, yani molla makamı olarak son derece değerli mevkilere öğrenci yetiştirmekti, yoksa amaç politikleştirilmiş milliyetçiler yaratmak değildi.

Akdi Zimmet içinde resmileştirilen bu sosyo-politik kimlik sistemi, egemen Sünni Müslümanlara (*millet-i hakime*), gayri Müslim gruplar (*millet-i mahkume*) karşısında ayrıcalık tanıyordu. Ortodoks Rumlar, Slavlar, Katolikler, Ermeniler ve Yahudilere korunmuş azınlıklar olarak *zimmi* adı verildi ama bunlar ancak İslamın önceliğini ve Müslüman toplulukların üstünlüğünü kabul ettiklerinde milletleri içinde yarı-özerkliğe sahip olabilirlerdi.² Milleti iç hukukuna bağlı olarak, gayri müslimler bürokrasi içinde çok yüksek mevkiler elde edebiliyor ve Müslümanlarla aynı maaşı alabiliyorlardı.

Buna rağmen bunlar dini bir cemaat olarak gene de ayrımcılığa tabi tutuluyorlardı. Siyasi elit kimin gerçek Müslüman olduğunu kimin olmadığını tespit etmek için çeşitli politikalar uyguluyordu. Yahudiler zul olarak yaftalanıyorlardı ve halkın içinde belli olmaları için sarı bir rozet takmaları zorunluydu. Gayri müslimlerin Müslümanlara ayrılan belirli tipteki elbiseleri ve şapkaları giymeleri yasaklanmıştı (Les Archives 1885, Eylül 29, no. 838; Unal 2002, 7-9).³ Osmanlının 1876 Anayasası dini cemaatler temelinde temsil fikrini getirmiş olsa bile, Sünni İslam Bab-ı Âli (Osmanlı İmparatorluğunun hükümeti) ve yerel nüfuslar tarafından hâlâ *millet-i hakime* olarak görülüyordu. Dolayısıyla Sünni Müslüman Ortodoksluğa bu bağlılık *umme* ile Osmanlı işlerinde dışlama ve dahil etme temelini biçimlendiren Öteki arasında bir karşıt ikilik yarattı. Rum, Bulgar ya da Kürt olarak belirlenme büyük çapta dini inanca göre yapılıyordu.

2 Karpat (1982) ancak *zimmi* statüsünün başlamasının ve Osmanlı nüfusunun kendi arasında bölünmeye başlamasının ancak ondokuzuncu yüzyılda gerçekleştiğini kaydediyor. Bu dönem ayrıca Hristiyanlara, aşağı kumda olduklarını göstermek üzere *re'aya* denildiği dönemdir.

3 Müslüman kimliği ayrıca sünnet ayiniyle de onaylandı. Avrupa'ya sığınmış sünnet olmamış Macar yetkililer gerçek Müslüman olarak kabul edilmiyorlardı.

Grup kimliği de egemen askeri sınıfa, bürokrasiye ve saraya dayalı bir profesyonel sistemde bireyin konumuyla etkileniyordu. Bu durum merkez ile çeper arasındaki zımni sözleşmeyi pekiştiriyordu. Kemal Karpat'a göre vergi durumunu belirleyen bireyin sadece dini kimliği değil, onun idari rolüydü de. Sonra bu durum bireyin Osmanlı toplumunda ve milletin içindeki sosyal duruşunu da belirliyordu. Hristiyan ve Yahudi tüccarlar Bab-ı Âli'de yaptıkları hizmetlerine göre vergi ödemekten muaftılar. Tarımsal ekonomik yapıya dayanan vergi sistemi toprak sahiplerinin yararınaydı ama köylülere karşı da ayrımcılık yapıliyordu. Bu durum kent halkını kır halkından, toprak emekçilerini savaşıclardan, aşiret liderlerini öteki kırsal guruplardan ayırt ediyordu (Frey 1979, 44-45; Dadrian 1995, 4; Moutafchieva 1988, 143-96; Bozarslan 1988, 76-85; van Bruessen 1992, 154-55; Karpat 1982, 147-52; Unal 2000, 7-9).

Gene de sosyo-ekonomik konumlar çoğunlukla bireyin dini kimliğine bağlıydı. Sünni Müslümanlar özellikle Bereketli Hilal, Anadolu ve Mezopotamya'da kırsal nüfusların bir parçasıydı. Bununla birlikte Balkanlar'da Kafkaslar'da ve bazı Osmanlı topraklarındaki büyük çoğunluk Müslüman toprak beylerinin yetkisinde bulunan Hristiyanlardı. Gayri-Müslimler iktidar hiyerarşisiyle yerel kodamanlar ve bürokratlar olarak bütünleştikleri halde Askeriye'nin içinde sadece Sünni Müslümanlar üst mevkilerde yer alabiliyorlardı.

Hiç kuşkusuz gayri müslimler *millet-i mahkumenin* bir parçası olarak avantaj sağlıyorlardı. İster istemez Müslimler ile gayri müslimler arasındaki ayrımlar net değildi. Osmanlı görevlileri Ortodoks gurupları millet sisteminin bir parçası olarak görürken, Batılı Katolikleri ise kendi statülerini düzenlemek için Bab-ı Âli ile tek tek fermanlar olarak müzakere etmek zorunda kalan yabancılar olarak kabul ediyorlardı. Devşirme sistemi ya da Hristiyan köylülerden periyodik olarak bekâr erkek çocukları askere alma sistemi Slavlara, Arnavutlara ve Ermenilere ama Rum ve Yahudilere ise nadiren uygulanıyordu. Bazı Hristiyan topluluklar gayri müslim milletin bir parçası

olmaktan avantaj bile sağlıyorlardı. Galata Bankerleri, bir grup Levanten Yahudi, Ermeniler ve Rumlar yerel banka endüstrisini denetimlerinde tutuyorlardı. 1919'da fabrikaların ve işyerlerinin yüzde 73'ü Rumlara aitti; buralarda çalışanların yüzde 85'i ise Müslümandı (Frazee 1983, 7; Issawi 1980, 14-15; Karpat 1982, 150-52; Braude ve Lewis 1982, 12-13, 339-40).

Bundan başka bütün Müslümanlara eşit olarak muamele edilmiyordu. Kürt Sufi tarikatların içinde "Müslümanlığın" değişen oranda dereceleri vardı ki bu da grup statüsünü ve grubun Osmanlı Bab-ı Âli'siyle olan ilişkilerini etkiliyordu. Şerriata önem veren daha Ortodoks olan Nakşibendî tarikatı gibi bazı tarikatlar imparatorluğun dini ve siyasi işlerinde anahtar bir yer işgal etmişlerdi. Devlet destekli medreselerin sabit müfredatı ve kariyer kalıpları da Sünni Nakşibendî Kürtlerinin Osmanlının profesyonel hayatıyla bütünleşmesini teşvik ediyordu. Seçkin Kürt Nakşibendisi olan Şeyh Mevlana Halid el-Kurdi gibi Kürt medreselerinde eğitim görmüş Kürtler İstanbul, Şam ve Bağdat'taki meslektaşlarıyla fikir teatisinde bulunuyorlardı (Zarcone 1998, 109-10). Ötekiler bu kadar şanslı değillerdi. Sünni olmayan cemaatlerin Bab-ı Âli ile örtük bir temasları vardı. Dürzülerin (dini bir mezhep) Lübnan'da ayrıcalıklı bir konumu vardı. Aleviler, Yezidiler ve İsmaililer gibi türdeş olmayan Müslüman topluluklar ayrımcı bir vergilendirmeye ve istihdam politikalarına maruz kalıyorlardı. Sünni Kürtler itibarlı askeri ve siyasi mevkileri elde ediyorlardı. Ancak Alevi dedeler Osmanlı işlerinde ihmal ediliyorlardı.

Gerçekten de ondokuzuncu yüzyılın başlarına kadar bazı Alevi alt-gruplarının Bab-ı Âli ile özel bir ilişkisi vardı ve öteki azınlıklar gibi onlara da devletin aracı olarak müdahale etmesi koşuluyla yerel düzeyde kendi iç ilişkilerini düzenlemelerine izin veriliyordu. Kürt Alevi bölgesi olan Dersim vergi ödemek ya da askere adam yollamak zorunda değildi. Yeniçeri Ocağının büyük bir bölümünü oluşturan Bektaşî cemaatlerinin kırsal Anadolu Alevilerin karşısında özel bir statüleri vardı. Ama bu ayrıcalıklar Bab-ı Âli Yeniçerileri ve Bektaşî tarikatını katliamdan geçirdikten sonra son buldu. Bundan baş-

ka milletlerinin içinde Avrupalılar tarafından korunan ve desteklenen Hristiyanlar ve Yahudilerden farklı olarak Sünni olmayan Müslümanların egemen Sünni Müslüman millet karşısında böyle kurumsallaşmış yasal bir korumaları yoktu. Bazı Bektaşiler Sünni hükümet politikalarına karşı bir sığınma aramak üzere Protestan millete katılmayı bile talep ediyorlardı (Poujol 1999, 38-51).

Sünni Kürt aşiret topluluklarının da Halifeye bağlı özel ayrıcalıkları vardı. Hiç kuşkusuz imparatorluğun çöküşünü engellemek, Osmanlı sistemini onarmak, düzeni yeniden tesis etmek için Bab-ı Âli aşiretler üzerinde denetimini artırdı ve verasetle gelen yerel yöneticilerin işine son vererek, onların yerine Bab-ı Âli tarafından atanmış valileri getirdi. Tazminat reformları başlayıncaya kadar (1829-1879) Kürtler, en sonuncusunun 1850 yılında yıkıldığı beyliklere bağlı iktidarlarının ve itibarlarının çoğunu kaybetmişlerdi. Buna rağmen, kendi bölgelerinde küçük oranda özerkliklerini sürdürmeye devam ettiler. Kürt eyaleti olmayan eyaletlerin tersine, Osmanlı eliti Kürt emirlerinin yerine devlet tarafından atanmış valileri getirmede ve Kürdistan'da çok daha büyük bir kaos yarattı ve böylelikle Kürt şeyhler için çatışmaları çözmenin araçları olarak ortaya çıkan boşluğu doldurma fırsatı doğdu. Son Kürt beyliklerinin çöküşüyle birlikte ortaya iktidar boşluğu çıktı. Sadah ailelerinin dini itibarı elinde bulundurmaları ve Sünni kurumlarda dini bir hiyerarşinin bulunmayışı şeyhlik kurumunu güçlendirdi. Kürt aşiret reisleri imparatorluğun geriye kalan kısmında meydana gelen merkezileşme süreçlerine rağmen yerel iktidarlarını korudular (Nezan 1993, 15-26; van Bruinessen 1992, 182-84).⁴

Tanzimat reformlarından sonra Bab-ı Âli Kürdistan'da geleceksel iktidar yapısını değiştirmek için hiçbir ciddi çabada bulunmadı. Parçalanmış, tarıma dayalı Kürt toplumunda ağa,

⁴ Şeyh ailelerinin sağlamlaştırılması toprak tapu işlemlerindeki değişikliklerle, Mewana Xalid'in taraftarlarının kendi dinine yandaş kazanma faaliyetleriyle ve Avrupa destekli Hristiyan egemenliği korkusuyla da etkilendi.

şeyh ve aşiret reislerinin rolleri çoğu zaman aynı bireyler tarafından oynanıyordu. Bu da yerel toplulukların merkezi hükümete bağlanmasının etkisini artırıyordu. Abdülhamit'in eşit olmayan merkezileştirme politikaları, kentsel bir burjuvazinin değil, Kürt geleneksel tabakalarının Kürt toplumunda seçkin konumda kalmasını sağlayarak, Kürt şeyh ve aşiret reislerinin rolünü pekiştirdi. İmparatorluğun birçok bölgesinde Abdülhamit kentleri güçlendirirken, kırsal alanları da zayıflatıyordu. Büyük mülkleri parçalayarak, küçük toprak beylerini yaratarak ve toprakları tapularla kiraya vererek, aşiret grupları ve toprak beyleri üzerinde denetimi sağladı.

Bununla birlikte Kürdistan'da durum farklıydı. Öteki bölgeler büyük bir hükümet denetimine sokulduğu halde, Kürdistan yirminci yüzyılın başlarına kadar görece özerk kaldı. Osmanlılarda birçok batı ve merkezi eyaletlerde dini yasalarda kadı ve müftülerin yargılama yetkileri vardı ama bunların Kürdistanı'n bazı bölgelerinde böyle yetkileri yoktu. Bazı bölgeler Sultan'ın denetimi altındayken, bazıları da yarı özerk biçiminde kalırken, diğerleri de Rusların etkisinin altına girdi. İmparatorluğun uzak doğu ve güney dağlık bölgelerinde bulunan ve gelişmiş taşıma ve haberleşme sistemlerinden yoksun olan Kürt vilayetlerinin çoğu zaman devletin temsilcilerine ulaşma olanakları yoktu. Bu yüzden Bab-ı Âli için Kürt aşiret reisleriyle zımnî anlaşmaları müzakere etmek ve onların kendi politik iktidarlarını gerçekleştirmelerini ilerletmek zorunlu bir hale geldi.

Ayrıca hükümetin kolektif sahipliği kaldırma girişimlerine rağmen, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde, büyük toprak sahipleri Makedonya, Kürdistan ve bazı Arap vilayetlerinde hâlâ ağırlıktaydılar. Bazı Kürt ve Ermeni ekiciler kendi geleneksel toprak haklarını kaybettiler. Bununla birlikte çoğu, büyük arazi parçaları aile adlarıyla tapulattırarak zenginleştirdiler. Kürt toprak beyleri borçlarını ödemeyen köylülerin topraklarına el koydular ve toprak ve tahıl borç vericileri, yani selef-dar haline geldiler (Issawi 1980, 201-19). Doğudaki kırsalın birçoğu yıkılıp yıkıldığı halde, aslında bazı Kürt bölgeleri bu

yiyecek kıtlığından yararlandılar ve savaşların yol açtığı taşıma maliyetlerini artırdılar.

Sözgelimi, reform döneminde toprağın değerinin yüzde 75 artması Adana ve İzmir'deki pamuk yetiştiricileri ile Kürdistan'ın hububat deposu olarak gösterilen Erzurum ve Diyarbakır bölgelerindeki tahıl üreticilerinin yararına oldu. Musul ya da Bağdat'ta mahsul kıt olduğu zamanlarda tüccarlar eksiklikleri telafi etmek için yonlerini Diyarbakır'a çeviriyorlardı ki bu da ortalama yıllık ihracatta yüksek bir artı değer sağlıyordu. Kürt tahıl ambarları aynı zamanda mısırı saklamak için de kullanılıyorlardı. 1907'de, pazarlara vardığında büyük taşıma maliyetleri yüzünden ikiye katlanan fiyatlarına rağmen yaklaşık 30 bin Türk lirası değerindeki mısır Kürt bölgeleri Bitlis ve Van'a ihraç edildi. Ayrıca verimli Musul ovalarında yer alan Kürt bölgeleri, Güney Irak'a, Suriye'ye, Anadolu'ya ve Basra'ya gemiyle gönderilen buğday ve arpa gibi tahıl üretiminden de kâr sağladılar (Owen 1981, 274-79). Sonuç olarak, bazı Kürt çiftçileri eyalet ve yerel ilişkilerde önde gelen rolleri üstlendikleri kente dayalı yeni toprak beyi sınıfının bir parçası haline geldiler.

Böylece ister Sufi tarikatlarının liderleri, ister aşiret milisleri isterse köylü gruplar olarak olsun Kürt ağa ve şeyhleri geleneksel Osmanlı iktidar yapısından çok şey kazandılar. Bazı Kürt önde gelenleri saraya ulaşmanın yolunu bulabilmiş olabilirler ama Abdülhamit'in pan-İslami ideolojisinden, onun Osmanlı Kürt süvarilerinden (yani Hamidiye Alaylarından) ve büyük toprak sahipleri için getirdiği vergilendirme politikalarından yararlananlar ağalar, şeyhler ve aşiret reisleri oldu (Olson 1989, 7-15; McDowall 1997, 62) Osmanlı eliti İstanbul ve Bağdat'taki aşiret mekteplerini desteklediler, sürgündeki Kürt reislerini barındırdılar ve aşiret mensubu olmayan Kürtlere itibar ve imtiyazlar sağladılar. Kürt eşkıya Musa Bey Kürt bölgelerindeki Hristiyan grupları katliamdan geçirmesinden sonra Konstantinople vardığında krallar gibi karşılandı. Abdülhamit; Bedirxan, Abdurrahman Paşa Baban ve Ubeydullah Abdülkadir gibi Kürt önde gelenlerine idarede, askeriyede ve

üniversitelerde yüksek mevkiler verdi. Oşmanlının başbakanı, Berlin büyükelçisi ve dışişleri bakanı olan Said Paşa Sünni Kürttü. Bu geniş siyasi alanda çoğu Kürt, Türk, Arap ve bazı Arnavutlarla birlikte yaşadılar ve siyasi merkezden kendilerini farklılaştırmak için pek bir nedenleri yoktu.

Siyasi alanı değiştirmek

Siyasi alanın içeriği ve boyutu geniş olduğu halde bunlar sabit kalmadılar. Osmanlı reformları, Bab-ı Âli'nin merkezileştirme eğilimleri ve dış nüfuz etmeler Osmanlı toplumundaki fırsatlar yapısını yeniden biçimlendiren yeni politikaları gerektiriyordu. Bazı Kürt bölgeleri özerk olarak kaldı. Ancak merkezleştirme politikaları geleneksel bölgesel idari sistemi değiştirdi ve sadece Hristiyan milletin liderleri karşısında yerel otorite kazanan Müslüman ayanları tarafından idare edilen vilayetin içinde daha küçük yeni siyasi birimler yarattılar. Ayanlar da camiler yaptırarak, okullarda ve kamu binalarında İslami sembolleri kullanarak Sünni İslamı geliştirdiler. Bu vilayet sistemi, etnik toplulukların yerel darlığının yanına dinin evrenselliğini koyarak, Sünni Müslüman iktidar gruplarının egemenliğini pekiştirdi ve yerel topluluklar arasındaki gerilimleri artırdı. Zamanla etnik topluluk alanları, etnik farklılıklara daha büyük bir önem atfeden idari birimlerle kendini özdeşleştirdiler (Karpas 1988, 46). Sonuç olarak din, etnisite ve sosyoekonomik statü arasındaki hatlar giderek belirsizleştirdi.

Toprak dönüşümleri ve coğrafi değişiklikler, dini, etnik ve dilsel ikili karşıtlıkları güçlendirerek imparatorluğın siyasi coğrafyasını yeniden yapılandırdı. Kırım savaşlarının sonuçlarından ve 1878 Berlin Kongresinden sonra Osmanlılar Avrupa'daki egemenlik alanlarının neredeyse yüzde 80'ini kaybettiler. Hristiyan nüfusunun büyük bir bölümü artık Osmanlı'nın denetiminde değildi ve bu durum da Müslüman topluluğun sayısını nüfusun yüzde 74'üne çıkardı (Karpas 1985, 28; Issawi 1980, 18). Bu kayıplar Müslüman çoğunluk ile gayri müslim azınlıklar arasında çok daha büyük bir eşitsizlik yarat-

ti. Ayrıca Rusya'dan Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük şehirlerine Türkçe konuşan Müslüman Tatarların göç etmesi gayri müslimleri vadilere ve kasabalara itti. Sonuçta yerel idarenin üzerine daha çok baskı geldi ve Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında toprak talebi anlaşmazlıkları ve çeşitli etnik grupların bağımsızlık taleplerinin ortaya çıkmaya başladı.

Dış sızmanın etnik dengesizlik süreçlerinde payı vardı ve bu sızmalar milletler içindeki, yani Müslümanlar ile gayri müslimler arasında ve yerel gruplar ile dış gruplar arasındaki iç bölünmeleri körükledi (Les Archives 1874, Ekim 7; 1885, Mayıs 17; Dadrian 1995, 26-28). İstanbul elitinin, siyasi bağımsızlıklarını kaybettiklerine yönelik şikâyetine rağmen, fena halde gelire ihtiyacı vardı. Bunlar imparatorluğa yapılan dış sızmaları iyi karşılayarak, dış güçlerle ticari anlaşmaları müzakere ederek temsilcilerine kapitülasyonlar sundular. Uluslararası pazarlara ve dövizde dayanma dış güçlere ve onların temsilcileri olan Hristiyan topluluklara yeni avantajlar getirdi. Bu durum ayrıca yerel düzeyde bazı gruplara ayrıcalıklar getirecek, Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında yeni çatışmaları kışkırttı. Sözgelimi Ruslar; Rumları, Slavları ve Sırları; Fransızlar Katolikleri; Britanyalılar ve Amerikalılar Ermenileri, Nasturileri, Keldanileri ve Süryanileri desteklediler. Hristiyan misyonerlerin eylemleri dini, etnik ve sosyoekonomik gruplar arasında kıskançlıkların ortaya çıkmasını hızlandırdı. Misyoner gruplar çoğu zaman Beyrut'ta Ermenilerin kurtarıcıları Protestanların da koruyucuları olarak hareket ettiler. Bu durum yerel toplulukların kendilerini ezen Müslüman gruplara karşı eyleme geçmesini teşvik etti.⁵

5 Kiliseler arasındaki bu gerçek bölünme 1755'te, Yunanların Latin inancındaki vaftizin kutsallığının soruşturdukları ve bunu ataerkil hükümleriyle halka ilan ettiklerinde meydana geldi. Diğer düşmanlıklar iç iktidar mücadelelerinden kaynaklanıyordu. Ortodoks Hristiyan milletinin Yunan bir patriği vardı. Bu durum da Rus olup da Helenleşmek istemeyen ya da Rum olarak adlandırılmak istemeyen alt kademedekilerle ilgili sorunlara yol açtı. Sultan'ın Rusların Konstanpolis'te Rum Patriğinden bağımsız piskoposluk olarak adlandırılan yeni bir dini yetki verilmesine ilişkin taleplerini kabul etmesi, Sırlardan sorumlu olduklarını ileri süren Yunanlıla-

Kaldı ki ondokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı vatandaşlığı fikri ve millet sistemi değişmişti. Hristiyan Balkan grupları Avrupalı güçler tarafından ulusal grup olarak görüldüler ki bu da Abdülhamit'in İslami birinci kimlik olarak gösteren nosyonu pazarlamasını giderek güçleştirmişti. Vatandaşlık meselesi, hükümetin yetkisi olmaksızın yabancıları vatandaşlığa kabul etme uygulamasına yasak getiren çeşitli Osmanlı uyrukluk yasalarının yürürlüğe konmasıyla zirveye ulaştı (Les Archives 1875, Mayıs 12, no. 570; Mayıs 19, no. 601).⁶ Bu yüzden ilkesel olarak milletler var olduğu halde, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde, azınlık grup anlamı değişmişti. Sünni Müslümanlar dini çoğunluk olmuş olabirler ama egemenlikleri Avrupalıların dalga dalga sızmalarıyla ve kendi kaderlerini tayin etme hareketlerine verdikleri destekle tartışma konusu haline gelmişti.

Bunun dışında dışlama ve dahil etmenin sınırlarına imparatorluğu kurtarmak isteyen siyasi gruplar meydan okudu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) içindeki liberal reformcular Abdülhamit'in pan-İslamcı ideolojisinin yerine bu yasadan önce bütün grupları eşit olarak gören evrensel Osmanlı birinci kimliğini getirmeye çalıştılar (Sugar 1997; Shaw ve Shaw 1997, 186-89; Güzel 1975, 23-40; Belarbi 1983, 251-52). Osmanlıcılığın halk desteğini kazanmamasına ve Abdülhamit'in Müslüman grupları kayırmaya devam etmesine karşın Osmanlı kimliğini yeniden tanımlama girişimi özellikle de Rus İmparatorluğunun Slavlaşması ve Hristiyanlaşmasından etkilenen

rı karşısına aldı. Bu sorun Yunan-Bulgar ilişkilerinin hep en sorunlu yanını oluşturdu. Benzer şekilde Katolik milletin, kiliseyi Doğu ve Batı (Latin) olarak bölen ve Katolik milletin birleşik bir biçimde oluşmasını önleyen Hapsurg kargaşasıyla başı belaya girdi.

6 1830 Londra protokolü Osmanlı İmparatorluğu'nda doğan bireylerin Yunanistan'a gidip vatandaşlığa kabul edilmelerine ve üç yıl sonra döndüklerinde Rum olarak yeni vatandaşlığı almalarına izin veriyordu. 1837'den 1860'a kadar bazı gençler Yunanistan'a okumaya ve Helen vatandaşlığını kazanmaya gittiler. Ancak Osmanlı Türkiye'sine döndüklerinde devlet yetkilileri onların Rum vatandaşlıklarını kabul etmedi ve onlara Osmanlı uyrukları olarak muamelede bulundu.

Türk milliyetçi akımının direnişiyile karşılandı. Genç Türk liderler Enver Paşa, Cemal Paşa ve Talat Paşa 1908'de siyasi denetimi ele geçirdikten sonra Osmanlı derneklerini ve Türk olmayan okulları kapatarak, radikal bir Türk ulusal kimliğini öne sürdüler. Bu Türk milliyetçi akımı etnisiteye dayanan imparatorluk içinde dahil etme ve dışlamanın sınırlarını yeniden çizmeye kalkıştı. Pan-Türkçü milliyetçiler her ne kadar etnik bir kültürel grup anlamında da olsa, Türk kimliği görüşünü ırk temelinde kurulmuş siyasi bir uyruklu olarak geliştirdi (Georgeon, 1980, 28-35; Ağaoğulları 1987, 180-81; Dadrian 1995, 196-98). Türkçülükle ilgili yapılan yeni çalışmalarda Türk tarihi ve Türk kimliği yeniden yorumlandı. Tatarları ve Moğolları barbar olarak gören Osmanlı mitlerinin tersine, Turancılar Cengiz Han'ın rolünü ve Moğol tarihini Türklerin geçmişinin bir parçası olarak ileri sürdüler. Ayrıca Türk ulusal kimliğini temsil etmek için farklı sembolleri kullanarak, pan-Türkçü dergilerinin kapaklarına Türk bozkır kurdunu yerleştirdiler (Georgeon 1980, 53). Bu hareket radikalleştikçe Türk olmayan topluluklar için, özellikle de Ermeniler, Kürtler ve Lazlar için siyasi alan önemli oranda kısıtlandı. 1895'ten 1915'e kadar İTK, özellikle de Teşkilat-ı Mahsus Kürtleri, Lazları ve Ermenileri kendi memleketlerinden alarak, batıdaki Türk köylerinde yeniden yerleştirdi ve sayıları bir milyona varan Ermeniye soykırım hareketini gerçekleştirdi.

Parçalanmış muhalefet ve aşiret direnişleri

Sosyoekonomik ve siyasi eğilimler geleneksel iktidar yapısı içinde Kürtlere sunulan fırsatlara karşı çıktılar. Van'da Avrupa konsolosluklarının açılması, Hristiyan nüfuzunun artması ve Ermeniler tarafından ileri sürülen rekabetçi toprak talepleri karşısında Kürt liderler Bab-ı Âli'ye karşı ulusal bir grup olarak harekete geçmeye başladılar. Kürtlerle Nasturi Hristiyanlarının birlikte karışık biçimde yaşadıkları Hakkari bölgesinde bazı Kürtler ABD misyon evinin kendilerine karşı bir kale olarak ya da ticareti Kürt merkezlerden uzaklaştıran bir pazar

olarak kullanılacağını düşünüyorlardı (Jwaideh 1960, 197-202). Bu şekilde bir tehdit algılanması Hakkârî'nin Kürt miri Nuzarallah Beg ile Hristiyan patrik arasında kişisel kıskançlığı iyice şiddetlendirdi. Kürt Şeyhi Ubeydullah Nehri, Ermenilere siyasi özerklik vaat eden Berlin Antlaşmasının imzalanmasına karşı çıkararak sonuna kadar direneceğine yemin ederek kadınları silahlandırmaya başladı. Ubeydullah kişisel karizmasını kullanarak ve şeyhlik kurumundan destek alarak Kürt milliyetçiliği ve İslam adına isyan bayrağını açtı (Jwaideh 1960, 223, 297-300; Olson 1989, 17).⁷

Ama bu dönemde bağımsızlık ve kurtuluş talep eden Hristiyan topluluklarının aksine, *Kurdayetî* bütün Kürt toplumunda görece zayıftı. Kürtlerin çoğunluğu milliyetçi talepleri uğruna mücadeleyi sürdürmek için tutarlı Kürt örgütlerine değil, Ermeni, Arap ve Türk gruplarına katıldı. Özellikle de Türk milliyetçi akımının dışlayıcı söylem ve politikaları telaffuz etmeye başladığı bir dönemde Kürt milliyetçiliğinde bu görece suskunluğun nedenleri neydi?

Geleneksel tabakalara ayrıcalık tanıyan siyasi alanın niteliği gözönünde bulundurulduğunda, Kürt şeyhleri ve aşiret reisleri ne etkili etnik milliyetçi hareketlenmeleri yürütmekle ilgilendiler ne de bunların bu hareketleri yürütebilme güçleri vardı. Gelişmiş altyapı, dış yardım, siyasi örgütlenmeler ya da haberleşme ağları gibi harekete geçirme kaynaklarının yokluğunda, Kürt milliyetçiliğinin kendini ifade edebilmesinin tek uygulanabilir yolu aşiret gruplarına, Sufi şeyhlerine ve onların sayısız tarikatlarına bel bağlamaktı. Aşiret yapılarının ağır basması Kürt reislerinin Kürt ulusunun büyük bir kısmı adına değil de kendi kişisel aşiret çıkarlarına göre hareket etmesini körükledi. 1908'de Abdülhamit'in devrilmesinden ve Sultan İkinci Mahmut'un merkezi politikalarından sonra Kürt liderler Mezopotamya'daki Kürt vilayetlerinde yerel isyanlar çıkarmaya başladılar. Mahmut'un reformlarına karşı çıkan Şeyh

7 Kürt şeyhlerinin bazı taleplerinin arasında bir Kürt idaresi, Kürt dilinde eğitim ve Şeriat yasasının yeniden kurumsallaşması vardı.

Ubeydullah Nehri gibi Kürt milliyetçileri Bab-ı Âli tarafından desteklenen yerel bir Kürt birliğini harekete geçirdi ve Rus ve Farslarla ittifak kurdu, Nasturi Patriğine, Ermeni kilisesine, ABD misyonerlerine ve Britanya yetkililerine başvurdu.

Aşiret reisleri etkili milliyetçi örgütlere sahip olmuş olsalardı bile, siyasi alan tutarlı bir ulusal harekete izin vermeyecek kadar eşitsiz geliştiği için *Kurdayetî* büyük olasılıkla bütün toplumda görece zayıf olacaktı. Geleneksel iktidar yapılarının yanı sıra, Tanzimat reformları ve Sultan Mahmut'un merkezileştirme politikaları, büyük bir kısmı Batı Anadolu'da yerleşmiş, yükselmekte olan ticaret burjuvazisini destekledi. Avrupa'nın etkisi yeni fikirleri yaydı, liberal dernekleri destekledi ve kent merkezlerinde yeni kültürel ve siyasi fırsatlar yarattı. Osmanlı şehirleri liberalleşme deneyimlerinin bir parçası haline geldiler, bu da Kürtlerin siyasallaştırmasına yardım etti. 1880'lerin ortalarından sonra Türk ve Ermenilerin yanı sıra Kürt önde gelenleri ulusal ve eyalet meclislerinde kendilerini gösterdiler.

Bu eğilimler Hristiyan ve Türk topluluklarının lehineydi ama bu eğilimler aynı zamanda kent merkezlerinde yaşayan Kürt kesimlerini de etkileyerek, Kürt siyasi rönesansına yol açtılar. Kürt milliyetçileri Kürt okullarını, Kürt kulüplerini, yerel Kürt kültür örgütlenmelerini yaratarak, siyasi alan açmaktan yararlandılar. Keldani patriği tarafından sağlanan küçük bir matbaayla birlikte bazı Kürtler kendi dergilerini Kürt dilinde yayımladılar. Diyarbakırlı ve İstanbullu Kürt aydın toplulukları Kürdistan Teali Cemiyeti'ni kurdular. Bu durum onlara kişisel temaslar kurmalarına, karşılıklı enformasyon sağlamalarına ve milliyetçi fikirleri yaymalarına imkan yarattı. Sözgelimi, Diyarbakır'da bu Kürt cemiyetinin bir toplantısında Kürt ulusal haklarıyla ilgili bir tartışmada, cemiyetin mensuplarından biri olan Hamdi Efendi arkadaşlarına Kürdistan'ı Osmanlı İmparatorluğu'nun bu kangrenleşmiş parçasından kurtarması yönünderetti. "Bu parçanın mutlaka kesilip atılması" konusunda ısrar ediyordu (Soran 1996, 18).

Kurdayetî kristalize olmaya başladığı halde, mensuplarının

çoğunun fakir ve eğitimsiz olduğu Kürt toplumunun tümünde çok örgütlü değildi. Kent önde gelenlerinin şeyhlerden özür diledikleri ama şehzadeyi eleştirdikleri onyedinci yüzyıldaki Kürt siyasetinin tersine geç ondokuzuncu yüzyılda Kürt entelektüelleri aşiretleri eleştirirken, Osmanlı hamilerini destekliyorlardı. Açık medyada kendi fikirlerini ifade etmede özgür olan bu entelektüeller Kürt kültürünün ve dilinin gelişmesini engelleyenin Bab-ı Âlî'nin politikalarının olmadığı, tersine şeyhlik kurumunun var olmasından kaynaklandığını ileri sürüyorlardı. Dönemin en ünlü şiiirlerinden biri olan bir şiiirinde Kürt milliyetçisi Hacı Qadirê Koyî (1817-1897) şunları ileri sürüyordu: "Bir Kürt, babasının dilini bilmiyorsa, bilmelidir ki anası kesinlikle zina yapmıştır." Koyî, bazı Sufî şeyhlerinin sahte asaletlerinin olduğunu ileri sürerek onlara hakaret edecek kadar ileri gidiyordu. Şöyle diyordu: "Ey Sufî, para için karısını satan şeyhine de ki kendisini bana asil gibi göstermesin." (Miran ve Sharezahr 1986, 61, 146).⁸

Bazı Kürt entelektüeller kendilerini İslamcı olarak görüyorlardı ve Sünnî Türk, Arap ve Arnavut Müslüman topluluklarına katılıyorlardı. Kuşkusuz, bu dönemde Molla Said-i Kurdi olarak bilinen Said-i Nursî "Kürt aslanlarının ve cesur askerlerinin yattığı beş yüz yıllık derin uykularından uyanmalarını ve kendi ulusal dayanışmalarını geliştirmelerini ısrarla öne sürüyordu" (Alakom 1998b, 321, 326). Buna rağmen, Nursî kendini bir Kürt milliyetçisi olarak değil bir molla olarak görüyordu. Kürt milliyetçiliği sorununu Kürt siyasi mücadelesinin değil, Osmanlı kurumları ve eğitimi içinde çözülmesi gereken genel azınlık haklarının bir parçası olarak sunuyordu.

Diğerleri ise Halifeyi kurtarmaktan, Kürt aşiret reislerine destek vermekten ya da Hristiyan gruplara karşı toprak sahiplerinin çıkarlarını korumaktan ziyade Kürt milliyetçiliğinin bir parçası olduğu sekülerleştirilmiş liberal bir Osmanlı kimliğini

8 Eğitimli bir Molla olan Koyî kasabası Koysancak'ı, o dönemde şeyhlerin egemenliği altında bulunduğu ve kendisi de dini bir şahsiyet olarak kabul edilmediği için terk etmek zorunda kaldı. Koyî şiiirinde şeyhlere kişisel hakaretlerde bulunarak, onlara pezevenk (teres) diyordu.

geliştirmekle ilgileniyorlardı. Bazı Kürt şeyhleri Kürdistan'ı Ermenilerden kurtarmaya giriştikleri halde, Abdülkadir 1909'da Kürt-Ermeni Kongresinde "Ermenilerle kardeşçe yaşamalıyız... Osmanlı yurttaşları olarak birbirimizi anlamalı ve uyumumuzu geliştirmeliyiz" diye konuştu (McDowall 1997, 97-99).

Pek çok kişi Kürt siyasi kurumlarının yerine ya da onların yanı sıra Osmanlı siyasi kurumlarını tercih etti. ITK'nin dört kurucusundan ikisi, Abdullah Cevdet ile Isak Sukuti Kürttü. Mesela Kürt önde gelenlerinden Bedirxan Osmanlı ordusunda fahri yüzbaşydı, Abdülkadir ise Osmanlı Devlet Meclisinde başkandı. Kürt milliyetçi cemiyeti olan Hêvi-ya Kurd'un başkanı Halid Hasan Mutki Osmanlı meclisindeydi. Şerif Paşa Osmanlı liberalizminin önde gelen bir şahsiyetiydi. İsmail Hakkı ITK'nin lideri oldu ve Ahmet Naim Babanzade önemli bir İslamcıydı.

Ortaya çıkan şey iki ana milliyetçi gruplaşma ve fikirdi. Bunlardan biri aşiret şeyhleri, diğeri ise kent aydınları arasındaydı. Kürt aşiret liderleri kendi milliyetçi fikirlerini göstermek için tarikatlara ve kendi kişisel milislerine başvurdular. Kürt önde gelenleri Türkleştirme politikalarına İstanbul'daki muhalefet hareketine bağlı çeşitli siyasi ve kültürel örgütlenmelere bel bağlayarak tepki gösterdi. Yeni bir Türkleştirme örgütü, yani ITK'nin ortaya çıktığı 1908'den sonra Kürdistan Teali Cemiyeti, Kürt Ulusal Komitesi, Kürt Eğitim ve Propaganda Cemiyeti, Kürt İstiklal Komitesi ve Kürdistan Dostları gibi Kürt örgütlenmelerinin yanı sıra Osmanlı muhalif gruplarına katıldılar.

Milliyetçi fikirlerin yasal olarak ifade edilmesiyle bile, *Kurdayetî* çok etnikleşemeyecekti, çünkü savaş zamanı bağlamında Osmanlı hükümeti etnisiteye dayalı dışlama sınırlarını yaratacak kadar Türkleşmemişti. Gerçi pan-Türkçü milliyetçiler Türk olmayan gruplara siyasi alanı kapatmaya başlamışlardı ama hükümetin kontrolünü tam olarak ele geçirmemişlerdi ve politik sistemi önemli bir yönde dönüştürmemişlerdi. Özellikle de Birinci Dünya Savaşının yaklaşmasından dolayı Türk milliyetçi akımının Türk olmayan gruplara kendi içinde yer

açması gerekiyordu. Türk-İslam milliyetçi kimlik içinde kilit bir rolü elinde tuttuğu için Türk olmayan Sünni Müslüman gruplara iyi davranılıyordu. Rus Müslümanlar ve Türk entelektüeller, İslami grup Sirat-i Mustakim'in bir organı haline gelen Türk Cemiyeti içinde kaynaştılar. Hristiyan gruplar bile Türk milliyetçi hareketi içinde kendine bir yer buldular. Bazıları Balkanlar'daki uluslaşmalardan kaçınmak için Türkleşmiş İTK'ye katıldılar. Bazıları da İslam dinine geçerek kendilerine Türk dediler. Bu, onların kendilerini Ortodoks patrik çatısında Helenleşmekten kurtarmalarının tek yolu (Karpas 1975, 285).

Siyasi alanın muğlaklığı Kürt gruplar için bazı fırsatları sağladı. Kürt bölgelerinin ateş altında olduğu Birinci Dünya Savaşının arifesinde Kürtlerin hâlâ kendi anadillerini konuşma, Kürt geleneklerini yerine getirme, kendilerini ayrı bir etnik topluluk olarak belirtmeye yönelik yasal hakları vardı. Bu yüzden düşmanlığın ve şiddetin yanı sıra Kürt liderleri ile Bab-ı Âli arasında yapıcı bir ilişki devam ediyordu. İsmail Hakkı Baban kendisini bir Kürt milliyetçisi olarak gördüğü halde, İTK'nin iç halkasının bir elemanıydı, Bağdat Parlamentosunda temsilciydi, Osmanlı hükümetinde eğitim bakanıydı ve Türk milliyetçi gazetesi *Tanin*'de yetkili biriydi (Bakupov 1997, 103; Güzel 1975, 7-16).

Kacar İmparatorluğu: Şii İslamileştirilmiş siyasi alan

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, İran'da da Kacar İmparatorluğu'ndaki grup kimlikleri İslama dayalıydı ki bu durum sosyo-politik yapıda Müslümanların konumunu yükseltiyordu. İran'da Kürt toprak sahiplerinin, aşiret adamlarının ve savaşçıların lehine olan geleneksel sosyal düzen ve tarım ekonomisi de hüküm sürüyordu. Buna rağmen, İran'daki Müslüman kimlik Kürtlere farklı tipte fırsatlar sunan Şii İslama dayanıyordu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun tersine, İran'daki siyasi alan zaman içinde daha değişmezdi. Hatta imparatorluk sistemi çöküp, modern bir İran kimliği ortaya çık-

maya başladığında bile, Kacar sosyal düzeni ağırlığını sürdürdü. Bu süreklilik geleneksel Kürt gruplara kendi ayrıcalıklı konumlarına sahip olmalarına daha büyük alan ve zaman olanağını yarattı.

Fars dili ile uyruklu ve İslam arasında örtüşen ve değişen bir ilişki olmasına karşın, İran kimliğini belirleyen etnisite değil, dindi. İlk Safeviler (Ykl. 1501-1722) Farsça konuşmuyorlardı ama İslamın gelişinden beri İran'ı ayrı bir ulus olarak geliştiren ilk yöneticilerdi. Gerçi bu İran kimliği onların Şii ve Sufi inançlarına yakından bağlıydı. Din ve siyaset de *padişah-ı İslam* olarak sunulan İslam öncesi Şah unvanının yeniden canlandırılmasıyla kaynaştı. Resmi bir millet sistemi var olmadı ama yerel nüfuslar kendi dinsel kimliklerine göre sınıflandırılıyorlardı. Osmanlı toplumunda bu sistem gayri müslimler karşısında Müslümanları kayırıyordu. Gayri müslimler kendi dini geleneklerini yerine getirme hakları olan gruplar yani, *ehl-i zimmet* olarak görülüyorlardı.

Gerçekten de gayri müslim toplulukların imparatorlukta ekonomik ve siyasi fırsatları vardı. Kacar padişahları Ermeni dini hiyerarşiyi tanıyarak, onların liderlerini Ermenilerin halifesi olarak görerek Ermenileri desteklediler (Bournoutian 1992, 174-76; Lambton 1987, 220-21; Issawi 1971, 31). Dini farklılıklar etnik bağlantılarla örtüşerek Müslümanlar ile gayri müslimler arasında, Farslar ile Fars olmayanlar arasındaki hatları belirsizleştirdiler. Gayri müslim gruplar İran'ın tüccar sermayesine dayalı ticari ekonomisinin temelini oluşturan etnik olarak tanımlanmış çeşitli Müslüman aileler tarafından yönetilen şirketler içinde birlikte var oldular. Sözelimi, Kürdistan'da Sünni Kürt saraflar eyaletin parakende ağını denetleyen ticarethanelerini kurdular. Saubulak'da (halefi Pehlevi hanedanlığı tarafından yirminci yüzyılda resmi olarak adı Mahabad olarak değiştirildi) buğdayın dağıtımını ve fiyatlandırmasını tek bir firma denetliyordu. Dolayısıyla buğdayın fiyatı 1895'ten 1905'e kadar altı kat arttı. Türkçe konuşan Şii Müslümanların nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu tarımsal açıdan zengin Azerbaycan eyaletinde yer alan Kürdistan'da bir Şii

Konsorsiyum ipeğin üretimini ve ticaretini denetliyordu. Ermeniler yün ticaretinde seçkin bir konuma geldiler ve Yazdli Zerdüştcü Cemşidyan ailesi başka büyük bir ticarethane haline geldi (Lambton 1987, 95-100; Issawi 1971, 42-49).

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, tarıma dayalı Kacar toplumunda da sosyoekonomik ve siyasi statü bireyin dini kimliğine dayanıyordu. Tuyul ve toprağı işletme hakkı sistemi gayri müslimler ve köylü gruplar karşısında Müslüman toprak sahiplerinin (*tuyuldar*) lehineydi. Toprak sahipleri ve köylüler aynı dini inançta ya da etnik yapıda olsalar bile, hatta hem dini hem de etnik yapıları aynı olsa bile, bu böyleydi. Ermeni ve Zerdüşti tüccarlar toprak beyleri haline geldikleri halde hükümdar toprakları (*xalis*) sadece Müslümanlara satılabilirdi. Bu durum Müslüman toprak beylerine kendi tahıl pazarları ve köylüler üzerinde daha büyük bir denetim veriyordu. Eşitsiz fırsatlar Kacar toplumunda dini ve sosyoekonomik açıkları pekiştirdi. Gayri müslimler murdar olarak görülüyor ve yiyecek sektöründe çalışmaları yasaklanıyordu. Yahudiler ayinsel düzeyde pis olarak sınıflandırılıyordu. Yahudiler pazarda dükkan açamazlardı (Issawi 1971, 42-62). Bu kısıtlamalar Müslümanlara yiyecek üretiminde denetimi ele geçirmelerini sağlarken, gayri müslimlere yiyecek dışındaki ticari ve banka sektörlerinde aktif olmalarını teşvik etti.

Bununla birlikte Kacar İmparatorluğu'nda Kürtler için farklı bir kimlik repertuarını yaratan Şii İslami siyasi alanın niteliğinde önemli farklılıklar vardı. İran'ın Müslüman kimliği İthna Aşura'ya yani Şii İslamın Oniki İmam inancına dayanıyordu. Safevi şahları Şii İslamı İranlıları Osmanlı ve Uzbek Sünnilerinden ayırmak için kullanıyorlardı. Böyle bir ayırım yirminci yüzyıla kadar devam etti. Ancak yüzde 90'ı egemen Sünni Müslüman topluluğun bir parçası olan Osmanlı Kürtleriyle karşılaştırıldığında, İran Kürtlerinin yaklaşık yüzde 30'u kendilerini resmi devlet diniyle özdeşleştirebilen Şiilerdi. İran'da geriye kalan Kürtlerin herhalde yarısı Sünniydi, yarısı da kendilerini Sufi mezhebiyle ve Ortodoks olmayan Şii Müslüman mezheplerle özdeşleştiriyordu.

Bu siyasi alanda Şii gruplar, Şii olmayan gruplar karşısında bazı avantajlar kazandılar. Hatta ulema bile bütün Müslümanlar eşit olduğunu ileri sürmelerine rağmen, Şii dini yapısını oluşturan Şii İslami ideoloji ve Kacar politikaları Şii Müslüman topluluklarını kayırıyordu. Sünni İslamın tersine 1501'den sonraki Şii İslami gelenek ruhban sınıf ile devlet arasında özel bir ilişki sürdürdü. Resmi ruhban hiyerarşinin varlığı Şii ulemaya İran toplumunda ve siyasetinde, Osmanlı imparatorluğunda olduğundan daha kurumsallaşmış bir rol üstlenmesine olanak yaratıyordu (Abrahamian 1993, 18-19; Lambton 1987, 197; Martin 1989, 19). Her büyük şehirde Ayetullah düzeyini (1800'den sonra) elde eden etkili ulema, içinde şeyh el-islam, imam Cum'a, hatib ve pişnamaz'lar da bulunan bir ruhban bürokrasisini denetliyordu.

Ruhban liderler ayrıca devlet ile halk arasında siyasi aracılar ve din mahkemelerinde adalet yöneticileri olarak hizmet görüyorlardı. Bu ruhban liderler hükümetin olası kamu görevlerinde çalışmak üzere genç erkekleri eğitmek için ilk devlet okulunu kurdukları 1850'li yıllere kadar tek başına denetledikleri eğitim sistemini etkilediler. Kıdemli Ayetullahların İran'da Meşhed ve Qom'da; Osmanlı İmparatorluğu'nda ise An Necef ve Kerbela'da Şii ilahiyat ve tapınak merkezlerinde öğrencileri vardı. Şii ulema ekonomik açıdan çok iyi besleniyordu, çoğu hükümet maaşı ve diğer bağışları alıyordu. Ulema ayrıca *vaaf* topraklarının da yöneticileriydi. Büyük pazarlardaki tüccar ve zanaatçılar da dahil nüfusun birçok kısmına bağlı olarak İran ekonomisinde çok iyi yetkileri vardı (Milani 1988, 26; Algar 1969, 5, 53). Pazarcılar çocuklarını eğitmek ve farklılıkları çözmek için ruhban sınıfına bel bağlarken, ulema da finansal destek için onlara dayanıyordu.

Ruhban bir hiyerarşinin var olması Şii Kürtlere Şii olmayan öteki Kürt gruplarla bütünleşmeleri doğrultusunda özel bir teşvik sunuyordu. Sözgelimi Kermanşahlı Kürt önde gelenleri An Necef ve Kerbela'da Pakistanlı, Afganistanlı, Hindistanlı ve Afrikalı ünlü ulemayla teoloji derslerini görüyorlardı. Bazı Kürtler Farsça konuşan Şii meslektaşlarının yanı sıra önde gelen

Ayetullahlar haline geldiler. Osmanlıların Kürt vilayeti Musulu olan Kürt Celili ailesi saygın ve entelektüel bir soyağacını geliştirdiler. Bunlar arasında ünlü Abdal Celili bin Nadir Kirkuki, Ayetullah Hacı Şeyh Abdülrahim Celili ve Ayetullah Hacı Şeyh Muhammed Hadi Celili vardı (Begleri 1997, 96-97).

Şii grupları kayıran politikalar, içlerinde Kürtlerin de bulunduğu Müslüman topluluklar arasında karşıt ikilikleri pekiştirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Zerdüştiler, Parsiler, Ehl-i Haq ve Bahailer gibi türdeş olmayan Müslüman gruplarının gâvur olarak aşağı bir statüleri vardı (Avery, Hambly ve Melville 1991, 182; Algar 1969, 107, 119). Dini azınlıkların, eyaletlerin önyargılarını bertaraf etmek üzere yargılamalar için Tahran'daki divanhane'ye gidebilmelerine rağmen, Müslüman mahkemelerinde yasal hakları yoktu. Askeri ve üst düzey hükümet görevlerine alınmıyordu. Bazı siyasi liderler ve ılımlı ulema, pek çoğu Kürt olan Sufi gruplara hoşgörü gösterdiler. Ancak Ortodoks Ayetullahlar, "pezevenk babaların ve kirletilmiş anaların oğulları" diyerek onlara alenen iftira ediyorlardı (Meskoob 1992, 182; Avery, Hambly ve Melville 1991, 98, 170; Lambton 1987, 197). Bazı Kacar şahları ruhban gücünü zayıflatmaya giriştiklerinde bile Ortodoks olmayan Müslüman gruplara karşı yapılan ayrımcılığı durdurmadılar.

Gene de bazı Sünni olmayan grupların ayrımcılıktan kaçınmak için sapa dağlık bölgelere sığındıkları Osmanlı İmparatorluğu'nun tersine İran'da Sünni Müslüman ve Sufi azınlıkların bazı kültürel ve politik fırsatları vardı. Osmanlı İran rekabetine ve Sünniler ile Şiiler arasındaki ideolojik farklılıklara rağmen bu iki Müslüman grup An Ncef ve Kerbela'ya hacca gidip gelmekten doğan hakları paylaşıyorlardı. Ayrıca Kacar döneminde mahkemelerde ortak bir biçimde temsil ediliyorlardı (Ruhani ve Ruhani 1992, 509-12). Buna ilaveten monarşi, Şii ruhban sınıfı ve Ortodoks olmayan Müslümanlar arasındaki ilişkiler doğası gereği çatışmalı değildi ama hanedanlığın politikalarına, şahın kişisel inançlarına ve ulemanın etkisine dayanıyordu. Sözgelimi, Oniki İmamlarının soyundan geldik-

lerini ve onlar adına yöneticilik yaptıklarını ileri süren Safevi yöneticilerinin tersine Kacar şahları kendi aşiret soyağaçlarını İran kimliğinin içkin bir yönü olarak vurguluyorlardı (Tapper 1983, 5; Beglari 1997, 4-12). Onlar İslamın yanı sıra monarşi dönemine ait gelenekte taş oymalı İran şahlarının resimlerini kutsuyorlardı. İran kimliğinin bu seküler yönüne yapılan vurgu Şii olmayan gruplara alan yarattı ve kraliyet sarayı ile ruhban sınıfı arasındaki ilişkilere meydan okudu.

Siyasi alanın muğlak niteliği saray, Sufi Kürtler ve dini kurumlar arasında, Osmanlı İmparatorluğu ile onun Müslüman azınlıkları arasındaki ilişkiden daha yapıcı bir ilişkiyi teşvik ediyordu. Bazı Kacar şahları Ortodoks olmayan Şii gruplara başkalarından daha hoşgörülü davranıyorlardı. Mesela, Feth 'Ali Şah (Ykl. 1797-1834) Ortodoks ulemaya yerel işlerde geniş bir denetim verdiği ve Ortodoks olmayan Müslüman gruplara zulüm edilmesine izin verdiği halde, halefleri olan şahlar hükümetin gücünü artırmaya yönelik girişimlerde bulunurken ruhban sınıfından daha bağımsız olarak hareket ediyorlardı. Muhammed Şah'ın (Ykl. 1834-1818) Sufi eğilimleri vardı ve Sufi şeyhlerinin sarayda üst düzeydeki mevkilere gelmelerine olanak yaratıyordu. Nasır el-Din Şah (r. 1848-1896) Kürt Sufi olan Mirza Taqi Han Emir Nezam'ı başvekilli olarak atadı (Lambton 1987, 198). Sufilere yönelik beslenen sempatiler ulema ile Kacar şahları arasındaki gerilimi tırmandırdı. Bununla birlikte politik alanda Sufi liderlere bir yer açtılar.

Bundan başka geleneksel iktidar yapılarının egemen olduğu bir toplumda Kürt Sünni gruplar aşiret topluluğunun bir parçası olarak fırsatlara ulaştılar. Kacar şahları Osmanlıların yapmış olduğu gibi profesyonel bir silahlı kuvvetler geliştirmedikleri için, iç savunma için aşiret gruplarına bel bağlamaları onlar için daha gerekliydi. Aşiret iktidarını denetlemek için Kacarlar uzak bölgelere aşiretleri yeniden yerleştirerek, kendilerinin bulunmadıkları yerde yeni aşiretler yarattılar ve aşiret grupları ile Kacar ailesi arasında kız alıp vermeleri gerçekleştirdiler (Abrahamian 1982, 45; McDowall 1997, 68). Hizmetleri karşılığında aşiret reisleri vergiden muaf tutuluyorlardı ve

onlara bedava hayvanlarını otlatma hakkı ve ek olarak otlak alanlar veriliyordu ve hükümette görevler verilerek ödüllendiriliyorlardı. Nasır el-Din Şah'ın merkezileştirme çabalarına ve bürokratik bir idarenin yaratılmasına rağmen, aşiret iktidarı göze çarpar bir şekilde kaldı. Aşiret reisleri bakanlar kurulu-
nun, ulema meclisinin yanı sıra 1858 danışma meclisine (meş-
lihathane) atandılar. Ayrıca Kacar iktidarı babadan oğula geç-
mesine karşı, hükümetteki görevler babadan oğula geçmiyor-
du. Hükümet atamalarındaki etnik kriterin olmaması Kacar
olmayan, Sünni Kürt aşiret liderlerine ve önde gelenlere ken-
di mevkilerini ele geçirmelerine ve politik alana ulaşmalarına
olanak sağlıyordu.

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Sün-
ni Kürtler dahil toprak sahipleri ve aşiret reisleri bu impara-
torluk sisteminden yararlandılar. Kürt hanları kendi milisleri-
ni korudular, kendi toprak çıkarlarını denetlediler ve vergi
tahsildarları olarak ekonomik açıdan kazanç sağladılar. Kürt-
ler ayrıca kendi etnik kimliklerini inkâr etmek zorunda kal-
madan önemli politik konumlara da ulaştılar. Azerbaycan'da
Kürt Mirza Muhammed Han Zendegane vali oldu, silahlı kuv-
vetlerinin lideri ve Rusya elçisi oldu. Latif Ali Han ve oğlu Hü-
seyin Ali Han Gross gibi Kürt reisler Kirman ve Meşhed vali-
leri oldular. Gross ayrıca Saucbulak hükümetini, Azerbaycan
askeri alaylarına Kürdistan ve Kermanşah eyaletlerinin idare-
lerine başkanlık etti. Feth 'Ali Şah yönetiminde bazı Kürtler si-
lahlı kuvvetlerinin komuta merkezinde üst düzey görevlerde
bulundular. Bunlar arasında Aziz Han Serdar ve Horasanlı
Kürt reisleri de vardı. Bir kuşaktan fazla bir süre sonra Kürtler
Nasır el-Din Şah'ın Avrupa heyetlerine katıldılar ve yurtdışın-
da gelişmiş çalışmaları takip edebilme fırsatları doğdu (Tava-
hodi 1980, 53; Busse 1972, 6; Lambton 1953, 158, 218; Ruha-
ni ve Ruhani 1992, 444-53).

Değişen ama istikrarlı siyasi alan

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi artan dış sızmalar,

ekonomik krizler ve yönetimin keyfi pervasızlığı Kacar dönemindeki İran'ın geleneksel sosyoekonomik ve politik düzenine meydan okudu. Dış sızmalar İran'a otuz yıl sonra ulaşmasına karşın, imparatorluğun finansal, idari, siyasi ve eğitimle ilgili işlerini gene de etkiledi. İtibar bozucu askeri yenilgiler toprak kayıplarına ve dış güçlere borç ödeme yükümlüklerine yol açtı. Osmanlı'daki meslektaşları gibi Nasır el-Din Şah ve Muzaffer el-Din Şah (Ykl. 1896-1907) yabancı hükümetlere tavizler vererek, onlara imparatorluğun finansmanı üzerinde denetim sağlamalarına izin vererek, yabancıları yerel milletlere karşı ayrıcalıklı konumlara getirdi. Dış güçler tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'na yaptıkları gibi misyoner gruplara destek verdiler, bu da Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında, yerel topluluklar ile yabancılar arasındaki çatışmaları yoğunlaştırdı.

Gene de dış sızmaların niteliği ve Kacar politikaları Osmanlı İmparatorluğu'nkinden farklıydı ve bu farklılıklar Kürt gruplar için siyasi alanın niteliğini etkilediler. Sözelimi İran Osmanlı İmparatorluğu'nun ondokuzuncu yüzyılda yaptığı şekilde ekonomik olarak gelişmedi. Osmanlılar Avrupa ile güçlü ticari bağları korumalarına karşın, İran'ın coğrafi kısıtlamaları ve alternatif ticari pazarlara ulaşmayı Britanyalılara ve Ruslara, imparatorluğun kaynakları üzerinde neredeyse tekeli bir iktidar kazanmalarına olanak sağladı (Bakhash 1978, 205). Büyük iktidar rakipleri ve etkisiz Kacar politikaları İran'ın etki alanlarına bölünmesini kolaylaştırdı ve ekonomik büyümeyi önlediler. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Mısır'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nda toplam dış yatırım her birinde bir milyar dolardı, oysa İran'da 150 milyon dolardan daha azdı. 1908'de petrolün bulunmasından sonra bile İran'ın hiçbir haberleşme sistemi, şehirlerde sağlam elektrik ve kapsamlı bir taşımacılık ağı yoktu (Morsalvand 1995, 67; Issawi 1971, 239-40).

Avrupa'nın ekonomik olarak sızmasının sınırlı niteliği ve azgelişmiş İran ekonomisi geleneksel Kürt iktidar yapısını korudu. Avrupa etkisinin ve merkezileşme politikalarının Kürt geleneksel tabakaları tehdit ettiği Osmanlı İmparatorluğu'n-

dan farklı olarak, İran'daki Kürtler dış sızmaların ondokuzuncu yüzyılın sonlarından artığı bir dönemde bile iktisadi ve siyasi konumlarını korudular. Ayrıca bürokratik bir idari yapı içinde işleyen Osmanlı imparatorluğu'nun tersine, Kacar yönetiminin ademi merkezileştirilmiş niteliği, ayrılma kanunlarının olmayışı, ombudsman geleneği ve yarı feodal tuyul sistemi zamanla geleneksel sosyal yapıları zayıflatabilen bir bürokrasinin kurumsallaşmasını engelledi (Avery, Hambly ve Melville 1991, 174). Osmanlı Kürdistanı'nın bölgeleri Kürt emirlerinin çöküşünden sonra yeniden aşiretledikleri halde, aşiret sistemi İran'da Osmanlı toplumunda olduğundan daha büyük bir rol oynamaya devam etti. Osmanlı eliti çoğu yerel güçlerinin denetimini merkezileştirdiler ama gene de ondokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde Kacar görevlileri aşiret geleneğine destek vermeye devam etti.

Bundan başka Kacar dönemindeki İran'da sayısal olarak Hristiyan nüfusunun az olması, dış güçlere görece zayıf bağlantıların olması ve ademi merkeziyetçi siyasi sistem Osmanlı vilayet sisteminin bir parçası haline gelen etnik taşralılığı ve ayrılıkçılığı sınırladı. Bunun yerine İran'da Britanya yanlısı gruplar ile Rusya yanlısı grupları arasında, yerel sakinler ile yabancılar arasında rekabet orta çıktı. Dış güçlere karşı gücenmelerin artması, ulemanın giderek aktif hale gelmesi çoğu zaman yerel toplulukları ideolojik etnik ve dini farklılıklarına rağmen bir araya getirdi. Sözgelimi tütün tekeline karşı protestolar sırasında Ermeni başpiskopos sonunda, Britanyalılara ya da öteki Hristiyan topluluklara başvuracağına Müslüman protestoculara katıldı (Lambton 1987, 236).⁹

İran'ın ondokuzuncu yüzyıl reform hareketi Kacar İmparatorluğu'ndaki topluluklarının etnik kimliğini Osmanlı topraklarında meydana geldiği şekilde teşvik etmedi. Reformistler

9 O dönemde Tebriz'de ulema tarafından Ermenilerin eğer Tütün Rejisine karşı Müslümanlarla birlikte saf tutarlarsa saldırılardan muaf tutulacaklarını belirten bir dilekçe yazılmıştı. Ulema daha sonra Ermenilere karşı saldırılarının Ermeni-Britanya ittifakından, özellikle de Ermeni semtinde ikamet eden Britanyalıların korkusundan ileri geldiklerini açıkladılar.

öteki uluslarla ilişkilerde giderek Fars kimliğinin farkına vardıkları halde, radikal bir etnik milliyetçilik biçimini geliştirmediler. Hiçbir Genç Fars hareketi yoktu, ulus çapında bir Fars dili programının geliştirilmesi yoktu ve Kacarların tarihsel yörüngesinde Osmanlıların ITK'nin bir dengi yoktu. Yerel nüfuslar İran kimliğini (*Iraniyyat*) etnik olarak Fars olmak olarak belirlemediler. Yirminci yüzyılın başlarında Anayasacılar ile monarşiciler arasında ayrıca ulema arasında ortaya çıkan politik çatışmalar Fars kimliğiyle ilgili değil, imparatorlukta İslamın ve dış etkinin rolü üzerinedir.

Gerçekten de Ortodoks ulema, monarşistler ve aşiret liderleri şaha bağlı geleneksel iktidar yapılarının korunmasını istiyorlardı. Anayasacılara karşı çıkıyorlardı ve Avrupa etkilerine karşı düşmanca tutum benimsiyorlardı (Chaqueri 1979, 53,-62; Burrell 1997, 400; Martin 1989, 87).¹⁰ Anayasacıların zaferi seküler gruplara yeni politik iktidarlar verdi ve modern İran milliyetçiliğinin yükselmesini teşvik etti. 1906'ya gelindiğinde, İran'ın Belçika parlamentosu modeline dayanan işlevsel ulusal bir meclisi ve anayasası vardı. Gene de geleneksel sosyopolitik yapılar varlıklarını korudular ve gayri müslimlere karşı ayrımcılıklar devam etti. Sonuç olarak İslam ile modern İran kimliği arasındaki ilişki belirsiz kaldı.

Parçalanmış muhalefet ve aşiret direnişi

Siyasi alandaki kaymalar bazı Kürtlerin merkezi hükümete karşı isyana kalkışmasını körükledi. Kürt Şıkak aşiret lideri İsmail Ağa Simko İran'da çeşitli isyanları başlattı ve kendisini bir Kürt milliyetçisi olarak ilan etti. Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt milliyetçi duygularını sınırın öte tarafındaki İran'a ihraç

10 Bast'ı, yani sığınmayı kazanmak keyfi yasal sistemlere karşı bir sığınma biçimiydi. Ayrıca yerel nüfusun kullandığı bir araçtı ve çoğu zaman da Britanya ve Türkiye yetkilileri tarafından teşvik ediliyordu. Fars milliyetçileri, yabancı elçilikleri ve postaneleri anayasal değişime yönelik taleplerini ileri sürmek için kullanıyorlardı. Şii ulema da çaresiz insanlara bast'ı camilerde, mücahitlerin (İslam hukukunu uygulayan bireyler) evlerinde ve türbelerde sağlıyordu.

ederek, Kürdistan'ın ayrı bir ülke olduğunu açıkça dile getirdi. Buna rağmen *Kurdayetî* Kacar dönemindeki İran'da belirginleşmedi. Kürtlerin çoğu kimliklerini aşiretlerine, yerel ve dini çıkarlarına göre belirlemeye devam ettiler. Simko ara sıra kendisini bir milliyetçi olarak ilan etmiş olabilir ama onun en önemli talebi yirminci yüzyılın başlarında değişmekte olan siyasi bağlamda kendi özel mülkiyet haklarını ve yerel güç ağını korumaktı.

Denilebilir ki *Kurdayetî* Kacar dönemindeki İran'da daha zayıftı çünkü yirminci yüzyılın başlarına kadar Türk ve Arapların nüfusun yaklaşık yüzde 80'ini oluşturduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun tersine İran'daki nüfus daha orantılı olarak etnik temele dayalıydı. Farsça konuşan etnik topluluk nüfusun neredeyse yarısını oluşturuyordu, diğer yarısı ise Azeri Türklerinden (yüzde 20), Kürtler, Lurlar, Afganlar, Araplar, Ermeniler, Beluciler ve Türkmenlerden oluşuyordu. Etnik açıdan türdeş olmayan bu durum Kacar toplumu içinde daha büyük bir etnik denge duygusunu yarattı ki bu da imparatorluk içinde Kürtlerin etnik ayırım duygusunu azalttı. İran'daki Kürtler ayrıca görece daha küçük bir topluluktan (toplam nüfusun yüzde 10'undan daha az) ve politik etkiden yoksundular. Aslında ulusal temelde harekete geçebilecek kaynakları ve örgütsel destekleri yoktu. Gene de Kürtlerin destek için yabancılara ve iç muhalefet gruplarına başvurma şanslarının bulunduğu, dış müdahalelerin çok olduğu ve siyasal istikrarsızlığın bulunduğu bir dönemde bile Kürt liderler Kürt ulusu adına taleplerini ileri sürmediler. Kürtler neden kendi grubunun ulusal çıkarlarını geliştirebilecek siyasi fırsatlardan yararlanmadılar?

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi siyasi alan geleneksel tabakaların ayrıcalıklı konumlarını koruyarak, aşiret ve dini kimliklerinin milliyetçi kimlikler karşısında önplana çıkmasını körükledi. Eyaletlerdeki ademi merkezileştirme ve asimetrik politikalar yerel kimliklere bağlanmaları pekiştirdi. Şii Kürt bölgesi Kermanşah anahtar bir eyalet şehri haline gelmesine karşın, Sünni Kürt eyaleti Kürdistan, özellikle de ondokuzuncu yüzyılın ortalarında Erdelan hanedanlığının çöküşün-

den sonra İran'ın politik ilişkilerindeki konumunu kaybetti (Clarke ve Clarke 1969, 8; Lambton 1987, 49-50; Beglari 1997, 27; Avery, Hambly ve Melville 1991, 66-67).¹¹ Eyaletlerde farklı kimlikler kristalize oldu. Kürtlerin çoğu kendi Müslüman ve aşiret bağlantılarının yanı sıra kendilerini Kermanşahlılar, Senendeciler ya da Hewramaniler olarak görmeye devam ettiler.

Bununla birlikte 1909'dan sonra aşirete dayanan Kürt şeyhlik kurumu Kürt topluluklarını harekete geçirmek için etkili Sufi tarikatlarına başvurduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun tersine, İran'daki Kürt Sufi tarikatlarının ulusal ya da dinsel düzeyde organize olabilecek hükümet desteği ya da yerel ağları yoktu. Osmanlı Kürt şeyhlerinin kırsal alanda kendilerine bağlı dindar taraftarları olmasına karşın, İran'daki Kürt şeyhleri ancak yerel aşiret milislerine bel bağlayabilirlerdi. Ne Simko ne Ubeydullah ulusal bir isyanı yürütebilecek yeterli bir örgütsel desteği temin edebildi. Dahası, İran'daki Kürt aşiret reisleri Osmanlı'daki denklerinin ondokuzuncu yüzyılının sonlarında kendi yerel siyasi iktidarlarına karşı geliştirilen aynı türden zorlukları yaşamadılar. Bab-ı Âli'nin bürokratik görevlileri 1908'den sonra Osmanlı vilayetlerinin sorumluluklarını üstlenerek, merkezileştirme politikalarını dayattılar. Oysa Kacar şahları Kürtlere, Lurlara, Bahtiyarilere ve öteki gruplara eyalet ve yerel ilişkilerini yönetmelerine izin verdiler.

Kacar liderlerinin, geleneksel iktidar yapılarına daha çok bağlanmaları aşiret liderlerinin ayrıcalıklı konumlarını koruyarak, milliyetçi fikirleri gündeme getirebilecek bir Kürt burjuvazisinin ortaya çıkmasını önledi. Osmanlı elitinden farklı

11 Doğu Asya'dan İran yaylaları boyunca uzanan ticaret yolları üzerine kurulmuş ve imparatorluğun temel tarımsal üreticilerinden biri olmuş Kermanşah; Zagros ovaları, Bağdat, Basra ve Hindistan arasında seyahat eden kervanlar için ticari bir geçiş yolu olarak hizmet görüyordu. Kermanşah, Osmanlı-Irak sınırı boyunca stratejik konumu yüzünden Osmanlılara ve yağmacı aşiretlere karşı önemli bir savunma merkezi haline de geldi. Osmanlının Irak'ı ile İran arasında Mayıs 1847'de imzalanan Erzurum Antlaşmasıyla sınırların çizilmesinden sonra bile Kermanşah Kürtlere, siyasi yetkililere ve iki imparatorluk arasında gidip gelen yabancı güçlere sığınma yeri olarak işlevini devam ettirdi.

olarak Kacar şahları şehir merkezlerini geliştirmeksizin aşiret gruplarının konumlarını yükselttiler. Bu yüzden ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Osmanlı şehirlerinde ortaya çıkan Kürt milliyetçi çevreler İran kent ve kasabalarında yoktu. İran'da Koyî gibi bir yazar ya da İsfahan'da, Tebriz ya da Tahran'da *Kurdayatî*'yi temsil edebilecek Bedirxaniler gibi bir büyük kentli ünlü aile yoktu. Ruhban kurumlara bağlı ayrıcalıklar birçok eğitilmiş Kürdün Şii okullarında öğrenim görmesini cazip kılıyordu. Tanınmış ya da ulema olarak, Şii Kürt bilginler kent merkezlerinde ulusal hareketlendirmelere önderlik edebilecek adaylar değildiler. Modern milliyetçi fikirlere sahip bir kent burjuvazisinin olmayışı, Osmanlı İmparatorluğu'nda *Kurdayetî*'ye damgasını vuran kentsel aşiret bölünmelerinin Kacar İran'ında olmayacağı anlamına gelir.

Yetişmekte olan bir kent burjuvazisi İran'da olsaydı bile, Kacar İmparatorluğu Kürt gruplarının etnik olarak kimlikleşmelerini harekete geçirecek kadar etnikleşmediği için *Kurdayetî*'nin göze çarpar bir hale gelmesi ve etnikleşmesi olası değildi. Kürtlerin ve İranlıların tarihleri ve ortak kültürel geleneklerinin örtüşmeleri gözönünde bulundurulduğunda Kacar liderler tarafından seküler, monarşik ve aşiretsel temalarının kullanılması gerçekten de öteki etnik topluluklar karşısında Kürtleri kayırıyordu. Erdelan hanı gibi bazı Sünni Kürt liderler şahların İslam öncesi sembolik jestlerini baz alarak Kacar ailesiyle akraba olduklarını ileri sürüyorlardı.

İran milliyetçiliğinin etnikleştirilmiş bir biçimi olmadığı için, Kürt gruplarının kendilerini politik merkezden farklılaştırmaya yönelik hiçbir nedeni yoktu. Saucbulak'ın Kürt valisi 1886'da Kürt özerkliği talebini ileri sürdüğü halde, *Kurdayetî* kavramım tartışmadı. Simko Urmiye bölgesinde, bazı yerel rekabete giriştiğinde, öteki Kürtler anayasal hareket içinde yöredeki Azeri ve Ermenilere katıldılar. Benzer şekilde Kürdistan'da anayasal encümenin başkanı Gazi Fettah bir Kürt idaresini değil, bütün etnik grupları içine alacak temsili bir hükümeti talep ediyordu. Kacar elitin siyasi sistemi etnikleştirmede ve merkezileştirmedeki başarısızlığı aynı zamanda anayasal

devrim döneminde (1905-1911) ya da kaotik Birinci Dünya Savaşı döneminde bile Kürt gruplarının neden Kürt ulusal talepleri geliştirebilecek dış destekten yararlanmadıklarına da bir açıklama getirir. Gerçekten de Britanya ve Rus görevlilerine karşı kurulan radikal bir meclis grubu 1915'te Tahran'dan Kermansah'a kaçıp, bir eyalet hükümetini kurduğunda siyasi özerkliği talep edebilecek ya da bu konuyla ilgilenebilecek hiçbir Kürt milliyetçisi yoktu (Lustig 1987, 3; Nasserî 1980).

Sonuç

Hem Osmanlı hem de Kacar İmparatorluğu'nda etnisiteye dayalı kendi başına resmi bir milliyetçi projenin olmaması *Kurdayetî*'yi önplana çıkarmaktan, ya da onu bir hayli etnikleştirmekten alıkoydu. Siyasi alan geleneksel sosyal yapıları destekleyerek, aşiretsel ve dinsel kimliklerin milliyetçi kimlikler karşısında egemen bir konumda kalmasını sağladı. Bununla birlikte ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Kürt tarihsel yürüngeleri siyasi alanlardaki farklılıklar yüzünden farklı yolları takip etmeye başladılar. Dışlayıcı politikalar ve modernleştirme eğilimleri Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel iktidar yapılarına meydan okurken, Kacar İmparatorluğu'nu esasen değişmez bir konumda bıraktı.

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürt milliyetçiliği; kentsel milliyetçi bir elitin ortaya çıkması, siyasi partilerin örgütlenmesi ve milliyetçi yayınlar gibi modern eğilimleri benimsemeye başladı. Modern milliyetçiliğin bu biçimleri Kürt liderlerinin ve seferberliklerinin aşiret çevreleriyle sınırlı olduğu İran'da yoktu. Dahası etnikleştirme eğiliminin yükselmesine karşın, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi alan net değildi ve çok etnikleşmemişti ki bu da Kürt milliyetçileri ile Osmanlı eliti arasında düşmanlık ve uzlaşmaya dayalı kararsız bir ilişkinin ortaya çıkmasına yol açtı. İran'da siyasi alandaki daha büyük içerik ama daha az değişkenlik Kürtler ile Kacar görevlileri arasında daha tutarlı ve daha yapıcı bir ilişkinin meydana gelmesini teşvik etti.

2. Irak'ın sömürge devletine geçişi

Birinci Dünya Savaşının sonuçları ve imparatorluk sistemi-nin çöküşü yapısal olarak Osmanlı eyaletlerini dönüştürdü. Britanya yeni bir manda sistemi altında Irak'ın, Filistin'in ve Trans-Ürdün'ün denetimini üstlenirken, Fransızlar da Suriye ve Lübnan'a yerleştiler. İmparatorluktan devlete geçiş süreci de Osmanlı Kürt topluluklarının, topraklarının, su kaynaklarının ve Bereketli Hilal'deki petrol rezervlerinin coğrafi olarak bitişik, egemen topraklara dağıtılmasıyla sonuçlandı. 1920'de imzalanan Sevr Antlaşmasının Kürt devletini teklif etmesinden ve bu teklifi fesheden 1923'te imzalanan Lozan antlaşmasının onaylanmasından sonra Osmanlı'nın Kürt bölgeleri, yasal olarak Irak, Türkiye ve Suriye'deki farklı idari ve politik sistemlere dahil edildiler. Kürt topluluklar artık genel bir politik merkezi paylaşıyorlardı ama çeperdeki sınır nüfuslar olarak ayrı hükümetlere bağlı hale gelmişlerdi.¹ Dahası, Britanya ve Irak yetkilileri devleti sekülerize etmeye, yarı yarıya

¹ Kürt topraklarının büyük bir kısmı Türkiye'dedir (yüzde 43) ardından İran (yüzde 31), Irak (yüzde 18) ve Suriye (yüzde 6) gelir. Kürt toprakları ayrıca eski Sovyet Birliği'nde de (yüzde 2) vardır.

modernleştirmeye ve kısmen de etnikleştirmeye başladıkça, Irak'ta Kürtler için siyasi alanı yeniden yapılandırdılar. Gelecekte Kürt tabakaları ile aşirete dayanmayan gruplar ve merkezi hükümet arasında yeni ilişkiler gelişti. Sonra bu ilişkiler bütün Kürt toplumunda *Kurdayeti*'nin ifade edilmesini değiştirdi.

Irak'ın sömürgeleştirilmesi

Britanya hükümeti Irak üzerinde sömürgeci haklar elde ettiği halde, politik aygıtın ve stratejik önemi olan toprakların denetimini elde edememişti. Kilit konumdaki Arap toplulukları, aşiret grupları ve bölge devletleri bu yeni hükümeti istikrarsızlaştırmaya devam ettiler. Britanyalı yetkililer bu savaş sonrası güvenli olmayan geçiş döneminde, zengin petrol yatakları bulunan ve Kürt nüfusun oturduğu Musul eyaletini kaybetme korkusuyla Kürt toplulukları yatıştırmak için özel çaba sarf ettiler (Olson 1992a; Danielson 1995). Irak ve Türkiye'deki Kürt bölgelerinde görevlendirilmiş sömürge yetkilileri olan Binbaşı E.B. Soane ve E.M. Noel aşiret reislerine ve şeyhlere siyasi makamlar ve finansal teşvikler sunarak, hilafeti koruyacağını vaat ederek onların güvenini kazandılar. Ayrıca Kürtleri ayrı bir etnik grup olarak tanıdılar ve onların milliyetçi taleplerini kabul ettiler. Binbaşı Noel Kürt önde gelenleriyle yaptığı seyahatler esnasında deniz limanı Iskenderun'un da içinde olduğu bağımsız bir Kürdistan teminatını verdi. Binbaşı Soane ise Kürtlere kendi kaderlerini tayin etme gibi bir haklarının olduğunu söylemekten hiç çekinmiyordu.

Britanyalılar yeni kurulan devlet içinde Kürt etnik kimliğini kurumsallaştırmaya bile giriştiler. Geçici 1921 Irak Anayasası Irak'ın iki etnik gruptan -Arap ve Kürtlerden- oluştuğunu ve Kürt dilinin Arap diliyle eşit statüde bulunduğunu ileri sürüyordu. Percy Cox, hükümetin Irak bayrağını Kürt eyaletlerinde dalgalandırma talebine karşı çıkarak, Araplaşmış bir Kürdün Süleymaniye vilayetine vali olarak atanmasını kabul etmedi. Irak'ı Milletler Cemiyeti'ne kabul ettirmeye çalışan

Britanyalılar bu yeni devlette azınlık haklarını garantiye almayla çalışıyorlardı. Cox dışardan gelen müdahaleleri hoş karşılayarak, uluslararası komisyonları Irak'a davet ederek, gelip yerel grupların yarı özerk hallerini görmesini istiyordu.

Musul eyaletini Arap Irak'tan ayrı bir bütünlük olarak ele alan Britanyalılar Kürdistan'a ulus-devlet inşa projesinin başlamasından beri yarı meşru siyasi bir statü verdiler. Osmanlı elitinin tersine Britanyalılar Arap ve Kürt bölgelerini el-Irak el-Arab, yani Bağdat ve Basra dahil güney ve orta Arap bölgesi ile Musul vilayetinin kuzey Kürt bölgesinden oluşan el-Irak el-Cadjmi (Irak-İran) olarak iki bölge şeklinde organize ettiler (Longrigg 1956, 92-98; Harik 1987, 35-36; Sluglett 1976; "The Iraq Government" 1927; *Iraq: Report* 1992; *Review of Civil Administration* 1920; *Report by High Commission* 1922). Yüksek komiser Musul'un sorumluluğunu doğrudan üzerine aldı ve Britanya'nın muhasebesinde, mali ve idari prosedürlerinde Kürdistan'ı açıktan özerk yarı bir yasal bütünlük olarak ele aldı. Sözgelimi, 1920'lerin başlarında, Irak'ı denetleyen muhasebe denetçileri Britanya'nın kontrolündeki toprakları "Britanya Majeste Hükümeti, Hindistan Hükümeti ve Süleymaniye (Kürdistan) Hükümeti" olarak böldüler. Britanyalıların yayımladıkları *Al-Iraq Yearbook*'un (Irak'ın yıllıkları) özel bir baskısı Irak'ın bitişiğindeki başlıca ülkeleri İran, Trans-Ürdün, Ermenistan, Suriye, Lübnan ve Kürdistan olarak listeliyordu. Bu yılda Kürdistan'ın lideri olarak da Şeyh Mahmud Berzenci gösteriliyordu (*Iraq: Report* 1922; *Al-Iraq Yearbook* 1922 -23, 39).

Buna rağmen geniş siyasi alan zaman ve içerik bakımından sınırlıydı ki bu da *Kurdayetî*'nin yasal alanda gelişmesini önlerken, Irak ve Kürt toplumlarında etnik ve sosyoekonomik karşıtlıkları yükseltiyordu. Britanyalılar hükümetin denetimini ele geçirip toprak taleplerini yatıştırınca, seküler toplulukları, Arap milliyetçilerini ve toprak sahibi aşiret gruplarını kayıran yeni politikaları yürürlüğe koydular. İslamın resmi devleti dini haline gelmesine ve sadah ailelerinin hükümette dini ve siyasi etkilerini korumalarına rağmen, Britanyalılar dini ve

siyaseti birbirinden ayırmanın bir yolu olarak şeriatı anayasa-
dan çıkardılar (Batatu 1978, 153-210)² Britanyalılar ne İslami
yapılar üzerinde yükseldiler ne de ulus-devlet inşa projesinde
pan-İslamizmi kullandılar. Bunun yerine 1925'ten sonra Irak
birliği duygusuna (*el-wahde el-iraqiyye*) dayalı sekülerize edil-
miş bir Irak kimliğini düzenleyerek Irak nüfusunu bir araya
getirmeye çalıştılar.

Britanyalılar, Şii Araplardan (yüzde 51), Sünni Araplardan
(yüzde 20), Sünni Kürtlerden (yüzde 18), Şii Kürtlerden, Şii
Farslardan, Yahudilerden, Türkmenlerden ve Hristiyanlardan
(Keldani-Süryani ve Ermeniler (yüzde 11) oluşmuş türdeş ol-
mayan Irak toplumu içinde etnik ve dini farklılıkları etkisiz-
leştirmek yerine Sünni Arapları diğer gruplar karşısında önp-
lana çıkararak bu farklılıkları pekiştirdiler. Britanyalı yetkililer
Arap milliyetçisi Birinci Faysal'ı Irak'ın ilk kralı olarak atadıktan
sonra eğitim bakanı, genelkurmay başkanı ve savunma ba-
kanı gibi kilit makamlara sırasıyla Arap milliyetçileri olan Sa-
ti el-Husri, Nuri Sa'id ve Cafer el-Askeri'yi getirdiler. Britanya-
lılar hükümeti Sünni Araplaştırmak suretiyle azınlık gruplara
ve Şii nüfuslara karşı düşmanlığı kışkırtan bir etnisite siyase-
tini sokmuştu. Kürtler bu durumdan doğrudan etkilendiler,
zira sadece kurmaya çalıştıkları devleti kaybetmekle kalma-
mış, eski Müslüman denkleminin şimdi kendi derebeyleri ol-
duğu yeni bir bağlama oturtulmuşlardı.

Britanyalılar ele avuca sığmayan aşiret gruplarını ve Fay-
sal'ın iktidarını denetlemek için toprak anlaşmazlıklarını kış-
kırtarak, iç düşmanlıkları körükleyerek aşiretleri birbirine
karşı savaştırdılar. Kürtleri tutukladılar, yerel Kürt liderlerini
kovdular. Kraliyet Hava Kuvvetleri ve Irak Silahlı Kuvvetleri
ayrım gözetmeksizin Kürt köylerini bombaladılar. Bütün bu
olaylarda sivil gruplara hiçbir tazminat da ödenmedi. Gene de
Kürt reisleri ve milliyetçi liderler hükümete olan bağlılıklarını
ilan etmeye devam ettiler. Aslında 1925'ten sonra bazı Kürtler

2 *Eşref* olarak da bilinen Sadeh aileleri Peygamberin soyundan geldiklerini
iddia ederler. Ancak Sadeh ailelerinin gerçek statüleri servetleri, aşiret ön-
derlikleri ve siyasi konumları üzerinde yükselir.

devlet eliti ile uzlaşmacı bir ilişki bile geliştirmişti.

Britanyalılar zor ve denetimin yanı sıra aşiretlerle ve toprak sahipleriyle işbirliğini kolaylaştıran kuralcı ve faydacı araçları kullandılar. Arap gruplarla flört edip, asi milliyetçi liderleri bastırırken, aşiret reislerine kentsel Kürt toplulukları karşısında siyasi ve ekonomik avantajlar sundular. Sultan Mahmud'un aşiretleri zayıflatıp kentleri güçlendiren geç Osmanlı reformlarının tersine, Britanyalı yetkililer kent merkezleri büyürken, aşiret grupları önplana çıkardılar. Aşiret liderleri sömürgeci idare döneminde daha büyük bölgesel özerklik elde ettiler. Britanyalılar eski Bağdat valisi Mithat Paşa (1869-1872) tarafından sunulan Osmanlı reform ve kurumlarını canlandırmak yerine dolaylı sömürge yönetimine dayalı yarı yarıya ademi merkezleştirilmiş, maliyet-kâr oranı sistemini planladılar (*Iraq: Report 1922*).

Faysal'ın zorunlu askerlikle aşiretlerin iktidarını kırmaya yönelik çabalarına rağmen, Britanyalılar bu girişimleri aşiret desteğini sağlamanın yolu olarak geri çevirdiler. Sapa yerdeki Kürt bölgelerini yönetmek için önde gelen toprak sahibi ailelerden gelen Kürt reislerini vali olarak atayarak onlara görece bir özerklik verdiler. Ayrıca Britanyalılar Kraliyet Hava Kuvvetlerinin ve devşirme Asuri askerlerinin denetimini doğrudan ellerine aldılar ama aşiret liderlerinin kendi silahlarını ve milislerini korumasına izin verdiler. 1921'den sonra devşirme askerler, Britanya'nın düzensiz maaşlı askerleri, yani *şabana*'lar olarak hizmet gördüler ve bunların sayıları Kürt bölgesi Süleymaniye'deki devşirme askerleri de katarsak, kayda değer bir oranda iki binden yetmiş beş bine artırıldı (*Treaty of Alliance 1925*, 2; *Iraq: Report 1922*, 69).

Aşiret grupları toprak sahibi tabakaya ait olmalarından da yararlandılar. Britanyalılar Osmanlıların toprak sistemini öyle bir değiştirdiler ki sonunda, aşiret reisleri ve şeyhleri eskiden yalnızca devletin mülkiyetinde olan ve sık sık aşiretler arasında dağıtılan kendi topraklarının mutlak sahibi oldular. Devlet eliti kentlere göçü önlemek ve köylüleri toprağa bağlamak için toprak işleme hakları ve görevleriyle ilgili yasalar gibi toprak

sahibi tabakasını koruyan yasalar çıkarttı. Faysal bürokratik bir katmanı hükümete eklediği halde, bu katmanı ayrıcalıklı toprak sahibi tabakaya bağladı. Bu politikalar 1950'lere kadar devam etti ve bu yasalardan ağalar ile aşiret toplulukları kent sakinleri ve aşirete dayanmayan kırsal gruplar karşısında avantaj kazandılar. Bazı aşiretler ulusal yargı mahkemelerinin haricinde tutuldular, ayrı okullarda eğitim gördüler, parlamento'ya "seçildiler" ve özel vergi kazançlarına sahip oldular. Aşiretler için özel bir yargı sistemi yaratıldı. Bununla birlikte aşirete dayanmayan kent sakinlerine bu türden kıyaslanabilir hiçbir ayrıcalık verilmedi. Ağır Ceza Kanunun 40. maddesinde şöyle deniliyordu: "İstenmeyen bir kentli, aşiret topraklarından kovulabilir." Sonuç olarak Irak'ta biri aşiretler, diğeri kentliler için olmak üzere iki politika ortaya çıktı (Batatu 1978, 93).

Parçalanmış milliyetçilik

Dış sızmaların yüksek olduğu, sınır bölgelerinin geçişler konusunda sağlam olmadığı ve Paris Barış Konferansının yapılmakta olduğu, devlete geçişin ilk dönemlerinde Kürt gruplar için siyasi alan boyut ve içerik bakımından büyüktü. Kürtler güvenli bir biçimde kendilerini etnik bir grup olarak tanıyabiliyorlardı ve siyasi arenada görece özgür bir biçimde dillerini konuşabiliyorlardı. Politik sistem çok etnikleştirilmediği, askerileştirilmediği ya da egemen bir siyasi grubun denetiminde olmadığı için Kürtler için fırsatlar vardı. Savaş sırasında Britanyalılar Osmanlıların Şerif soyundan gelen görevlilerinin (Sünni mezhebinden, Bağdat ve Irak'ın kuzey bölgelerinde orta ve aşağı sınıfları temsil eden ordu görevlileri) yerine Britanyalı ve Hindistanlı görevlileri getirdi, öyle ki 1920'ye gelindiğinde Arap gruplar idarenin yüzde 4'ünden daha azını oluşturuyordu. Britanyalılar Iraklı görevlilerden yeni devletin savunma ve güvenliğine yönelik toplam gelirlerinin yüzde 25'inden az olmayan bir oranı ayırmalarını istemelerine ve Kral Faysal silahlı kuvvetlerini ulus inşa sürecinde bel kemiği olarak gör-

1: Şeyh Mahmud Berzenci, Binbaşı Noel ve Britanyalı Yetkililerle, 1925 suları. Refik Stüdyo

mesine rağmen, Irak silahlı kuvvetleri görece zayıf kaldı.

Başkan Wilson'un Ondört maddesinden ve öteki grupların kendi kaderlerini tayin etme hakkıyla ilgili taleplerinden etkilenen bazı Kürtler Kürt ulusal kimliğini vurgulayarak, kendi açık siyasi alanlarından yararlandılar. Britanya ile yaşadığı birçok anlaşmazlıkların birinde Berzenci kendisini Kürdistan kralı ilan ederek kendi Kürt mührünü bastırdı, Kürt bayrağını göndere çekti ve bağımsız bir Kürt devletini talep etti. Süleymaniye'deki bazı Kürtler Britanya hükümetinin yedieminliği altında bağımsızlık talep ederken, "Şeyh Mahmud'un [Berzenci] dışında hiç kimseyi kendi lideri (hükümdarı) olarak kabul etmeyeceklerini ilan ediyorlardı." Süleymaniye'nin Güney Kürdistan delegesi olarak gösterilen Reşid Zeki Fransızlara Berzenci'nin egemenliği altında bağımsız bir Kürdistan kurulmasını belirten bir dilekçe verdi. Abdülkadir Fransız tüccarlarına sadece onların Kürdistan'a girebileceklerine yönelik söz verdi ("Lettre de Sheikh Abdul Qader" [Abdülkadir'in mektubu]; Zeki 1919). Şeyh Nuri el-Brifkani ve Bahaddin Bamerni gibi ruhani liderler Irak hükümetine dilekçeler yazarak, Kürt

haklarını talep ettiler. Faik Abdullah Bêkes (1905-1948) gibi Kürt aydınları Kürt ulusu hakkında siyasi şiirler yazdılar (*qawmiyye Kurd*) (Kerim 1986, 53).³

Gene de Kürt milliyetçileri o dönem kendi siyasi taleplerini pazarlayamadılar. *Kurdayetî* belirgin hale geldi gelmesine ama Irak Kürdistanı boyunca çok temsil edilmedi. Yirminci yüzyılın başlarındaki kırsal Kürt toplumu tabakalar halinde ayrıştı ve türdeş olmayan bir hale geldi. Sosyoekonomik ve siyasi statü aşiret toplulukları ile aşirete dayanmayan topluluklar arasındaki, Müslümanlar ile gayri müslimler arasındaki, savaşçılar ile toprağı işletenler arasındaki, toprak sahipleri ve köylüler ile kent grupları arasındaki ayrımlar üzerinde yükseliyordu (Batatu 1978, 58-61; van Bruinessen 1992, 40-41). Geleneksel iktidar yapısında, Kürt siyasetinde ve toplumunda kent önde gelenleri değil, aşiret liderleri, ağalar ve şeyhler son derece etkiliydiler.

Geleneksel tabakaları kayıran siyasi alan Kürt topluluklarının birleşmesini değil parçalanmasını körüklüyordu. Bazı Kürtler Berzenci'nin Süleymaniye'deki idaresine bağlanmaktansa, Avrupa-Hıristiyan etkilerine karşı Türk Müslümanlarına katılarak Ermenilerin toprak elde etmelerine tepki gösterdiler. Türk yanlısı Kürtler İran, Rusya ya da Irak'm hamiliğinde olmak üzere Türkiye'deki Kürt bölgelerinden ayrılmış bir Kürdistan talep ettiler (Hewrami 1969a, 62; Hewrami 1969b, 96-110; "*Trouble in Kurdistan*" 1919). Kürt aşiret reisi Haydari Irak'ta Kürtlerin kendi kaderlerini tayin hakkını savundu ama daha sonra Irak Kürdistanı'nın Türkiye'ye katılmasını ya da bir Kürt Sovyet cumhuriyetinin oluşturulması fikrini kabul etti. Bazıları da Atatürk'ün, Kürt bölgelerini boydan boya gezerek, pan-İslamcı ve Britanya karşıtı görüşleri yayan temsilcisi Büyük Şerif Seyid Ahmed Senusi'ye katıldılar ("*Telegramme de Monsieur Gouraud*" 1921; "*Le Mouvement Kurde*" 1927).

Britanya'nın ağalardan ve aşiret liderlerinden yararlanmaya yönelik bariz politikaları Kürt milliyetçi potansiyelini daha da

3 Kitabın editörü, içine Bêkes'in Kürt ulusal kimliğiyle ilgili şiirlerini koyduğu "*Kurdayetî*" adı verilen bir bölüm ayırmıştı.

boğdu. Bu politikalar Kürdistan'ın kırsal bölgeleri ile Bağdat arasındaki ekonomik ilişkiyi pekiştirdi. Sözelimi, Irak'ın nakit para getiren ana ürünü olan tütün üretimini (*tutin ve tum-bak*) teşvik etmek için Irak'ın maliye bakanlığı Bağdat'taki ve Kürdistan bölgelerindeki tüccarlara 2.700'den fazla ruhsat dağıttı. Irak'ta 1922 yılında toplanan toplam 3.419.834 kilo tütünden, büyük kısmı Süleymaniye'nin Kürt şehirlerinden (yüzde 66,8), Musul (yüzde 19,8) ve Kerkük'ten (13,2) gelmişti. 1945'lere gelindiğinde, Irak'ta yıllık olarak üretilen 7300 kilodan yaklaşık 5000'i Kuzeydeki Kürt bölgelerine aitti. Britanyalılar ayrıca savaş döneminde yüzde 15 kadar artan Osmanlı gümrük vergilerini de iptal ettiler. Kürt ağalar Irak'ta en zengin toprak sahiplerinden birkaçı haline geldiler (Ross 1959, 84; Marr 1985, 65; Lenczowski 1962, 264; Batatu 1978, 56-61, 90-93; "The Iraq Government" 1927).

Sonuç olarak Kürt milliyetçiliği adına devlete karşı gelmek-tense kendi toprak çıkarlarını korumak Kürt ağalarının daha çok işine geliyordu ve siyasi açıdan da daha güvenliydi. Pek çoğu merkezi hükümetle uzlaşmacı bir ilişki geliştirdi. Ahmed Muhtar Begi Caf (1897-1935) ve Mele Mustafa Barzani gibi Kürt milliyetçi aşiret reisleri monarşinin en büyük destekçile-ri haline geldiler. Devlet görevlileriyle yaptıkları yazışmaların-da bazı aşiret liderleri şöyle talepte bulunuyorlardı: "Geçmiş geçmişte kaldı, yeter ki Britanya maaşlarımızı ödemeye devam etsin ve bize sorun çıkmadan önceki gibi aynı itibar ve iyilik-le davransın." O dönemde aşirete dayanmayan Kürt liderler de yönlerini Britanyalılara çevirdiler. Yeni dil yasasını öğrendik-ten sonra vali dahil Süleymaniyeli Kürtler Irak hükümetine şükranlarını ifade eden telgraflar gönderdiler ("Confidential Letter" 1930). Siyasi alanın görece büyük ve muğlâk niteliği Kürt milliyetçilerinin dönemin en büyük güçlerinden birinin tam desteğini aldıklarına inanmalarına yol açtı.

Kaldı ki haberleşme ve taşıma sisteminin gelişmediği ve ye-rel nüfusların coğrafi olarak tecrit edildiği bir siyasi alanda, es-ki Osmanlı vilayet sistemine bağlılık göze çarpar bir biçimde kaldı. Süleymaniye gibi bazı Kürt bölgeleri hâlâ ticari ve kül-

türel olarak İran topluluklarına bağılyken, Musul eyaleti gibi olanlar da Arap ve Türkmen gruplarla daha çok bütünleşmişlerdi. Devlet eliti bu coğrafi, demografi, kültürel ve siyasi gerçeklikleri her bir Kürt bölgesine farklı yaklaşıarak pekiştirdi. Sömürge döneminde Britanyalı yetkililer Kürt nüfusu ya da onların bölgelerini birleştirmeye yönelik asla bir caba içine girmediler. Britanyalılar çeşitli Kürt kesimleri bir şemsiye altında toplamaya çalışmak yerine farklı Kürt idarelerini rakip Kürt liderler tarafından yönetilen ayrı yargılama alanları içinde organize ettiler: Bedirxan ailesi İstanbul'da; Şeyh Mahmud Berzenci Süleymaniye'de; Ahmed Muhtar Begi Caf Halepçe'de ve Şeyh Seyid Taha ise İran-Irak sınırı boyunca uzanan Rewandız'da.

Aynı şekilde idari politikalar da bölücüydü. Kürt eyaletler Arapların Irak'ından sadece toprak ve etnik temelde farklılaştırılmamışlardı, 1945'e kadar birbirinden ayrı bir biçimde de yönetiliyorlardı. Süleymaniye doğrudan Britanyalıların denetimine bağılı olmasına karşın, 1925'e kadar siyasi bir özerkliğe sahipti (Edmonds 1937; Hakim 1992, 125-26)⁴ Dil yasaları da eşitsiz bir biçimde uygulanıyordu. Süleymaniye'de Kürtlere Kürtçe konuşma ve Kürtçe öğretmelerine izin veriliyordu ama Erbil'de (Hewlêr) Kürtler Kürtçe ve Arapça kullanıyorlardı. Musul vilayetindekiler ise haberleşme ve idari amaçlar için Arapçaya bel bağıyorlardı. Standart bir Kürtçe eğitim dili ya da Kürt okullarının olmayışı milliyetçi duyguları inşa edebilecek birleşik bir Kürt dili yerine yerel lehçelerin kullanılmasını körüklüyordu.

Böylece, devlet oluşumunun ilk dönemlerinde Iraklı Kürtler hâlâ tasavvur edilmeyen bir topluluktu. Beli büyük bir Kürdistan haritası hayali pek çok Kürdün zihninde var olmuş olabilir ama *Kurdayetî* kavramı zayıftı, yerelleştirilmişti ve Kürt toplumu boyunca parçalanmıştı. Kral Faysal için yapılan seçimler esnasında, Musul ovalarındaki Kürtlerin pek çoğu

4 Irak'ta Kürdistan'ın iç bölünmeleri erken Kürt beyliklerine tekabül ediyor: Behdinan (Musul Liva) Soran (Erbil Liva) ve Baban (Süleymaniye ve Kerük Livasının bölgeleri).

Süleymaniye temelli Kürt hükümetine destek vermek yerine Araplarla, Türk Müslüman aşiretlerle ya da dış güçlerle birlikte hareket ettiler. Kerküklü Kürtler de Süleymaniye'deki Berzenci hükümetinin yönetimi altına girmeyi reddettiler (*Iraq: Report 1922, 12-15*).

Muğlâk siyasi alan

Siyasi alanın karakteri görece geniş olduğu halde, zaman karşısında muğlâk ve değişkendi. Bu muğlâklık egemen, dışlayıcı bir Irak vatandaşlık kavramının olmamasına bağlıydı. Irak 1932'de Milletler Cemiyeti'ne girdikten ve iç ilişkilerinde itibari bağımsızlığını kazandıktan sonra bile, Britanya'nın ülkeyi kendi başına bırakmayı kabul etmemesi, Faysal ve oğlu Gazi'nin ölümleri ve İkinci Faysal'ın ve onun atadığı vekillerin yönetimi altında başka bir zayıf hükümetin kurulması herhangi politik bir eğilimin hükümeti denetlemesini önledi. Siyasi iktidar monarşistlerin, teba'ı (resmi açıdan imparatorluğa bağlımlı) milliyetçilerin ve Irak'ın tam bağımsızlığını isteyen bireylerin, komünistlerin ve Arap milliyetçi kesimlerin arasında güçlenip söndü. Siyasi elit ulus-devlet inşa projesiyle ilerlerken, yerel nüfuslar Irak'ın ne türden bir siyasi bütünlük haline gelmesini, yani Britanya'nın hamiliğinde mi kalsın yoksa tam anlamıyla bağımsız bir devlet mi olsun diye soruşturmaya başladılar. Bu devlet solcu bir ideolojiyle mi yoksa Arap milliyetçi ilkeleriyle mi yönlendirilmelidir? Bu seçeneklerin Kürt ulusal kimliğinin tezahürü üzerinde ne tür sonuçları olurdu?

1940'ların başlarına kadar resmi teba'ı Irak milliyetçiliği, bir başka deyişle Britanya hükümdarlığına bağlı olma fikri aşiret grupları, Şerif soyundan gelen eski görevlileri, bürokratik elit, Haşimi ailesi, sadak aileleri ve kendi toprak sahipliği ayrıcalıklarının garanti altına almak isteyen eski sosyal sınıflar arasında popülerdi. Kürt milliyetçiliğini Irak'ın birinci kimliğinin bir parçası olarak hoş gördüğü ve Kürtlere Arap milliyetçiliği eğilimlerine karşı bazı korumalar getirdiği için Tebaa milliyetçiliği Kürt aşiret reislerine cazip geliyordu. Mela Mustafa Barza-

ni Irak'tan ihraç edilmeye kadar şunu talep ediyordu: "Britanya himayesinde Kürtlere Kürdistan." Makamsız Kürt bakanlar Mecid Mustafa ve Daus el-Haydari Bağdatla işbirliği içinde olan bir Kürt özerkliğini talep ediyorlardı. Caf, Kürdistan'ın acısını yüreğinin derinliklerinde hissettiğini yazdığı halde Britanyalıları sadık kaldı. Britanyalılar da ona yüklü bir maaş ve milliyetçi bir lider olarak da siyasi bir nüfuz sağladılar (Jaf 1969,134-36).

Farklı tipte bir Irak birinci kimliği, sol hareket içinde ortaya çıktı. Komünist ve sosyalist etkiler 1930'da, dünyada yaşanan ekonomik buhrandan sonra, yani köylü ve kent topluluklarını marjinalleştiren ekonomik değişikliklerden, Britanya yönetimine yönelik düşmanlıklardan, faşizmin yükselmesinden ve Irak Komünist Partisi (IKP) dahil, milliyetçi solcu grupların oluşmasından sonra ortaya çıktı (Laqueur 1957, 175; Ismael 1979; Batatu 1978, 389-439, 659-99). Solcu eğilimlerin ortaya çıkması, birlikte bir arada yaşayan, ekonomik olarak hak ve ayrıcalıklardan yoksun kent Kürt toplulukları arasında Kürt kimlikleri karşısında yeni kolektif kimliklerin önplana çıkmasını ya da belirgin bir hale gelmesini teşvik etti. 1936 askeri darbenin liderlerinden biri olan Kürt General Bekr Sıdqi kendisini Kürt milliyetçisi olarak değil, sosyalist olarak görüyordu. Sol eğilimli Kürtler de kendilerini IKP ile işçi sınıfı ve anti-emperyalist hareketle özdeşleştirmişlerdi.

Üçüncü bir ideolojik akım ise Arap milliyetçiliği idi. Bu akım çoğu askeri görevlinin ve hükümet içindeki el-Ahd cemiyetinin (Osmanlı ordusunda Arap özerkliğini isteyen harekete katılmış pan-Arapçı görüşlere sahip subaylar tarafından 1913'te kurulmuş gizli bir örgüt) çekirdek inançlarını temsil ediyordu. Arap milliyetçilerinin pan-Arap milliyetçiliğine (*qawmiyye*) ve Irak yurtseverliğine (*wataniyye*) dayalı geçmiş, bugün ve gelecekteki Irak kimliğiyle ilgili farklı fikirleri vardı. Diğer ideolojik akımlardan farklı olarak *qawmiyye* milliyetçiliği etnikleştirilmişti; Irak'ın da ayrılmaz bir parçası olarak düşündüğü Arap ulusunun yeniden dirtilmesini vurguluyordu (Devlin 1979, 4; Jaber 1966, 23; Raouf 1984; Bassam 1990; Ba-

tatu 1978, 172-197).⁵ Irak Yeniden Doğuş Sosyalist Partisi'nin (Baasçılar) birçok mensubu *qawmiyye* milliyetçileriydi ama bütün Arap milliyetçileri Baasçı değillerdi. *Qawmiyye* milliyetçileri özellikle Kürtleri inkar eden mitleri kullanıyorlardı. Baasçı ideolojide Kürtler sömürgecilikten ötürü kendi gerçek anavatanından kopmuş Arap kökenli olarak görölüyorlardı. Baasçılar ünlü Kürt savaşçısı Selahaddin'in Arap olduğunu bile ileri sürüyorlardı (Hakim 1992, 139-40).

Son derece etnikleştirilmiş *qawmiyye* milliyetçiliği Kürtler için siyasi alanı kısıtladı. Baasçı ideoloji İşlamin modernleştirci bir rol oynayacağı ve etnik topluluklar arasında düzenleyici olarak hareket edeceği bir Arap devleti içine bütün etnik grupları dahil etmeye girişti. Britanyalılar ile Kral Faysal'ın eğitim bakanlığı görevini verdikleri Suriye doğumlu bir eğitmen olan, pan-Arapçıların önde gelenlerinden Sati' el-Husri Arap kimliğini emperyalizm ve Siyonizmden korumak için zorunlu olduğunu düşündüğü sekülerize edilmiş, etnikleştirilmiş bir Arap Irak kimliğini tasarladı. Onun bu pan-Arapçılığını Herder'in dilsel milliyetçiliği etkilemişti: "Ulus bir grup insanın aynı dili konuşmasından başka bir şey değildir... öyle ki Arapça konuşan her halk Araptır" (el-Husri 1959, 218-19; Yusuf 1991, 173; Nuseibeh 1956, 40-41; el-Jundi 1968, 42-46; Cleveland 1991, 91-93; Bassam 1990, 116-23). Milli eğitim bakanları ve milli eğitim genel müdürleri olarak el-Husri ve Sami şevket okul müfredatına milliyetçi temaları yerleştirdiler ve dil ve tarih yapısını Araplaştırdılar. 1948'de İşrail devletinin kurulmasından sonra *qawmiyye* milliyetçiliği görünüşte sert bir İşrail ve Batı karşıtı bir retoriğe büründü. Sonuçta ortaya Arap özgürlüğü ve birliğine yönelik temel sosyal değişikliğe kendini adanmış radikal bir milliyetçilik biçimi ıktı.

Buna rağmen, *qawmiyye* milliyetçiliği Arap gruplar arasında tek egemen ideoloji haline gelmedi. Anavatana bağlı yurtseverlik kavramına, aynı zamanda aynı coğrafi alanda yaşayan gruplar arasındaki dilsel ve kültürel bağlara dayalı teritoryal

5 Kasım 1952'de Michael Aflak'ın Arap Baas Partisi Ekrem el-Howrani'nin Arap Sosyalist Partisi'yle birleşip Arap Baas Sosyalist Partisi'ni oluşturdu.

bir Arap milliyetçiliği damarıyla birlikte var oldu. *Wataniyye* milliyetçileri Arap birliğinin bir parçası olarak değil ama Arap devletleri federasyonu içinde var olabilecek bağımsız bir Irak fikrini destekliyorlardı. Bunların Irak kimliğiyle ilgili mitleri Iraklıların Mezopotamya ve Babil uygarlıklarının doğrudan yirminci yüzyıldaki torunları olduğunu ileri sürüyordu. Arap olmayan grupların yerel kimliklerini tanıyan *wataniyye* milliyetçileri Kürtleri Irak'ta farklı dili, kültürü ve toprakları bulunan ortakları olarak görüyorlardı (Bensaid 1987, 151).⁶ Sonuç olarak bu Arap milliyetçiliği damarı Arap olmayan gruplara daha büyük kültürel ve siyasi alan sunuyordu, hatta bazı seküler Kürt topluluklarının bile desteğini kazanmışlardı. *Wataniyye* milliyetçileri, Hristiyan Arapların seküler milliyetçiliklerinden ve Avrupa'nın bölgesel gelişmelere ve Arap yerel kimliklerine destek veren politikalardan ötürü de güçlenmişlerdi.

Sınırlı etnik milliyetçilik

Tıpkı Arapların kendi Araplıklarını Avrupa'nın tecavüzüne karşı korumaya girişmesi gibi Iraklı bazı Kürtler de büyümekte olan Arap hegemonyasına karşı çıktılar. Yirmi yıldan fazla süren Britanya ve Haşimi yönetimlerinden sonra rejimin söylemi ile Kürtlere yönelik politikaları arasında bir uçurum oluşmuştu. Britanyalılar Kürt etnik kimliğini tanıdıkları ve Kürtlere kültürel özgürlük sözü verdikleri halde, 1930'da imzalanan İngiliz-Irak anlaşması Kürtlerden ya da Irak'taki azınlıklardan hiç bahsetmiyordu. Kürt vilayetleri ile Arap vilayetleri arasında siyasi, iktisadi ve eğitimle ilgili fırsatlar eşitsiz dağıtılmıştı. 1920'den 1936'ya kadar 57 kişilik bakanlar kurulu makamında sadece dört Kürt bulunuyordu (Hassan Pour 1992, 114). Irak Kürtleri ayrıca Suriye, Türkiye ve İran'daki Kürt hareketlenmelerinden de etkilenmişlerdi. 1930'ların sonlarında merkezi Şam'da bulunan Kürt Xoybûn Cemiyeti Türkiye Kürdis-

6 *Watan* ve *wataniye* tabirleri, kullanıldıkları Arap ülkelerinde değişikliklere uğradılar.

tanı'nda Kürt isyanlarını örgütlerken, İran Kürtleri 1945 yılında Mahabad'da geçici bir Kürt hükümetini kurdular.

Siyasi ortam bu şekilde etnikleştirilirken, bir de Kürt etnik milliyetçiliği akımı ortaya çıktı. 1930'da Irak'taki Britanya Yüksek Komiserliği'ne yazdığı mektubunda Şeyh Berzenci Arap hükümetinin "Süleymaniye'deki Kürtlere karşı yürüttüğü vahşeti" eleştirerek, şöyle diyordu: "Kürdistan'da daha önce böyle bir şey hiç görülmemiştir." Kürtler ile Arapların bir arada yaşamalarının mümkün olmadığını belirten Berzenci, "Aryan ulusu adına Kürtlerin Araplardan kurtarılmasını ve Britanya egemenliği altında kalmasını" talep ediyordu (Letter from Berzenci" 1930). Diğer Kürtler ise sınırötesi destek ağlarından yararlanarak, içinde Mela Mustafa Barzani tarafından yönetilen Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) de olmak üzere kendi milliyetçi partilerini kurdular.

Yarı legal siyasi partilerin örgütlenmesi Kürt hareketini şehirlileştirdi ve milliyetçi fikirleri yaydı. Hükümet matbaaları ve bir yeraltı yayın şebekesi Sorani Kürtçesini politik dil olarak kullanmasını sağlayarak, ayrı bir Kürt etnik kimlik duygusunu pekiştirdi. Bu dönemde Muhammed Emin Zeki (1881-1948), Ahmet Muhtar Begi Caf, Faik Abdullah Bêkes, Pirmêrd (Tewfik Mahmud Ağa [1867-1950] ve Goran (Abdullah Süleyman [1904-1962] gibi Kürt milliyetçilerinin yazıları Kürt siyasi söyleminde popüler hale geldiler. Zeki şu soruyu sorarak, ayrı Kürt etnik kimliği hakkında siyasi bir bilinci geliştirmeye çalışıyordu: "Kürt halkının ırkı nedir ve nereden gelmişlerdir?" (Zeki 1931, 1).⁷ Bêkes merkezi hükümetin Kürtlere yönelik yaptığı baskılara karşı Kürt gençliğinin güçlü ve milliyetçi olmalarını teşvik etmişti: "Ah Vatan... ayaklarıma prangalar vurulup içeriye atıldığım şu anda bile seni düşünmeyi hiç unutmadım. Hapishane, işkence ve küçük düşürölme; bunların hiçbirinin benim seni unutmama gücünün yetmeyeceğini bil... İçimdeki bu ateş hiçbir zaman ne eksildi ne sön-

⁷ Zeki genç Türk hareketiyle etkilenmiş ve İstanbul'da Kürt milliyetçi çevrelere katılmıştı. Bu kitabı İstanbul'da yazmaya başlamış ama notları 1906'da çıkan bir yangında yok olmuştu.

dü.” (Kerim 1986, 55-56). Goran da Kürt milliyetçiliğini teşvik ederek etnikleştirmeye ve siyasi alanın kısıtlanmasına tepki gösterdi. “Gün harekete geçme günüdür” diyerek, Kürtlerden şunları talep ediyordu: “Saldırın, daha güçlü çaba gösterin... ve *Kurdayetî*’nin ruhunu ekonomikleştirmeyin.” (Goran 1943, 402-3).

Gene de Kürt milliyetçiliği görece zayıf ve parçalanmış bir şekilde kaldı. Zeki’nin Kürt etnik kökenleri hakkındaki merakı, Bêkes’in Kürt vataniyle ilgili fikri ve Goran’ın Kürt ayaklanmasına yönelik çağrısı dikkatleri Kürt sorununa çekmişti. Bununla birlikte onların milliyetçi duyarlıkları bütün Kürt toplumuna nüfuz edemedi. Osmanlı’da ve geçiş dönemlerinde olduğu gibi siyasi alanın az gelişmiş niteliği geleneksel ve yerel iktidar yapılarını kayırdı ki bu da kırsal alanda Kürt milliyetçi duygusunun büyümesini boğdu. Sosyoekonomik yapı hâlâ toprağa, kimin ne kadar milisi olduğuna ve Bağdat’taki aşiret reislerinin etkisine bağlıydı. Irak hükümetinin aşiretleri destekleme politikası aşiret liderlerinin kendi bölgelerini yönetmelerine, vergi toplamalarına, toprak anlaşmazlıklarını çözmelerine ve kendi yerelliklerinde ticari ilişkileri düzenlemelerine olanak yaratıyordu. Kürt toplumunda en etkili ve temsil gücü en çok olan kent aydınları değil, Kürt aşiret liderleriydi.

Kürt milliyetçiliğinin niteliği geleneksel sosyal yapılara bağlıysa, peki o zaman neden *Kurdayetî* dini inançlara göre değil de sosyoekonomik ve eyaletsel hatlara göre parçalanıyor? O dönem öteki Müslüman topluluklar gibi Kürt toplumu da İslama, ve ait oldukları tarikatlara ve mezheplere, yani Nakşibendiye, Kadiriyye, Kaka’i (Ehl-e Haqq) ve Yezidiliğe olan bağlılıklarına göre tanımlanıyorlardı. Irak’tan kovuluşuna kadar Mustafa Barzani ve kardeşi Ahmed yerel anlaşmazlıkları çözmek için kendi Naqşibendiyye inançlarına bel bağlıyorlardı. Soran bölgesindeki Kürt milliyetçileri yerel iktidarlarını garanti altına almak için Qadiriyye tarikatlarına başvuruyorlardı. Rakip Kürt gruplar, özellikle de şeyhlik kurumu Kürdistan toplumunda önemli bir rolü elinde bulundurduğundan beri, kendi dini kimliklerini Naqşibendiyye ya da Qadiriyye şeyhle-

ri olarak vurguluyorlardı. Buna rağmen, İslami Kürt milliyetçiliği kavramı ya da Kürt tarikatlarına bağlı dini bir özerklik *Kurdayetî*'nin belirgin bir parçası haline gelmedi. Kürt liderler neden bilhassa tam yirmi yıl önce halifelliği korumak için o kadar çok savaştıkları dönemde kendi Müslüman kimliklerini vurgulamamayı tercih etmişlerdi?

Barzani, Berzenci ve kent önde gelenleri kendilerini Müslüman görmüş olabilirler ama 1940'lara gelindiğinde pan-Islamcılığın artık siyasi alanın belirgin bir özelliği olmadığı için İslamı ve kendi özel Sufi tarikatlarını vurgulamamışlardı. İslam özel (mahrem) alanda önemli bir rol oynamaya devam etti. Bununla birlikte resmi siyasi devlete dahil etmenin ya da dışlamanın sınırlarını artık belirlemedi. Gerçekten de Britanya eliti dini cemaatler arasında desteğini güçlendirmeye çalışarak komünistlerin etkilerine karşı ıslah edici tedbirler aldılar. İkinci Dünya Savaşından sonra An Necef'te Şeyh Muhammed el-Husain Kaşif ul-Ghata gibi ruhani liderleri canlandırmak umuduyla Sünni ve Şii grupları ziyaret etmeye başladılar. Irak yetkilileri Bağdat'taki dini aileleri yüreklendirdiler ama 1950'lerin sonlarına gelindiğinde sadah aileleri ve ulemalarının işlevlerinin değeri azaldı.

İslam ayrıca özellikle de el-Husri ve Baasçı ideoloji tarafından geliştirilen seküler bir Arap milliyetçiliği belirgin hale geldiğinde, gitgide Arap milliyetçi hareketi içindeki rolünü kaybetti. *Qawmiyye* Arap milliyetçileri İslamı Irak kimliğinin içkin bir parçası olarak görmelerine rağmen, egemen eğilim sekülerleştirilmiş bir Arap milliyetçiliği nosyonu üzerinde yükseliyordu. Böylece Kürtlerin kendilerini Müslümanlar, Naqşibendiyye ya da Qadiriyyeliler olarak tanımlayarak değil, tersine *Kurdayetî*'ye yeni bir anlam veren sömürgeci yapıyla anlaşarak kendi ulusal çıkarlarını sağlayabileceklerdi. Çoğu Kürt kendisini; milliyetçi ve Müslüman olarak görse bile, Cafcı, Barzanici, Berzenici, Sorani ya da Behdinanlı olarak görmeyi tercih etmektedir.

Bununla birlikte aşiret kurumunu kayıran siyasi alan muğlaktı, değişkendi ve milliyetçi elit ile merkezi hükümet arasın-

da değişken tuhaf ilişkiler yaratıyordu. Sözelimi İkinci Dünya Savaşından sonra komünizmi zayıflatmaya yönelik girişimlerde ve Irak vekil hükümetinin Arap ve Kürtlerle ilgili ikili politikalarına ilişkin gelen şikayetlerine yanıt vermede, Britanyalı görevliler kendi Kürt yanlısı kadrolarını Arap görevlileriyle değiştirdiler. Bu değişiklik hükümetin Araplaştırma eğilimini güçlendirerek, Kürt elitiyle olan bağlarını kırdı ve aşiret liderleriyle olan ilişkileri husumete dönüştürdü (The British Embassy” 1945; “Kurdish Situation” 1945b, 1945a).

Ayrıca Kürt aşiret topluluklarına da birbirinden farklı bir biçimde yaklaşıldı. Bu durum Kürt siyaseti ve toplumunun karşıt ikili niteliğini şiddetlendirdi. Bazı aşiretler daha merkezi bir denetimin altına alınırken, bazılarına da kendi özerk idarelerini elinde bulundurmalarına izin verildi. Sözelimi, devlet eliti Barzani’nin gücünü sınırlandırmak için Barzan Vadisinde yaşayan nüfusa hububat sağlamasını ve iş olanaklarını açmasını vaat eden savaş döneminde imzalanan anlaşmayı yürürlüğü koymadı. Süryanileri, diğer bölgelere değil de Barzani’nin bölgesine yerleştirdi. Britanyalılar ayrıca imtiyazları Kürdistan’ın tüm bölgelerinde eşit olmayan bir biçimde dağıttılar. Tütün fiyatlarının yüzde 15 düştüğü ama Kürdistan’a ithal edilen gıda maddelerinin maliyetinin on kat artırıldığı İkinci Dünya Savaşı sırasında hükümet tütünün taşınması ve derecelendirmesine yönelik fiyatları yükseltti. Süleymaniye eyaletindeki tütün üreticileri ürünlerinden eski fiyatlar üzerinden kazanç sağlamaya devam ederlerken, Barzan Vadisi gibi uzak kuzey bölgelerindeki Kürtler ise tütünlerinin fiyatlarını düşürüp, ürünlerinin taşıma maliyetlerini ödeyebilecek zengin tüccarlara satmak zorunda kaldılar.

Sonuç olarak merkezi hükümet ile Kürt aşiret liderleri arasındaki farklı ilişkiler gelişti. Farklı aşiret liderlerinin Sultan Mahmud’un merkezileştirme ve sekülerleştirme eğilimlerine karşı isyana kalkıştığı geç Osmanlı döneminin tersine, sömürge döneminin ilk başlarında geliştirilen isyanlar Barzan bölgesiyle sınırlıydı. Rakip Herki, Surçi ve Zêbari aşiretleri merkezi hükümete karşı etnik bir topluluk olarak harekete geçmek ye-

rine, daha çok Barzani'nin gücünün büyümesini engellemekle uğraşıyorlardı. Diğer Kürt milliyetçileri de kendi iktisadi ve siyasi çıkarlarını Barzani'nin toprak sorunları yüzünden tehlikeye atmak istemiyorlardı. Aslında 1945 yılında Barzani isyan ettiği, KDP'nin bazı mensupları "diğer Kürtler hazır olmadan" Barzani'nin ayaklanmaya kalkışmış olduğundan yakınıyorlardı. Bunun yerine onlar merkezi hükümete tütün satın alma fiyatlarını ve tütün yaprağının sınıflandırmasında uygulanan yöntemi belirleyen yasada bir değişiklik talep eden dilekçeler yazdılar (Jawad 1979, 171; Farouk-Sluglett ve Sluglett 1990, 12; "Kurdish Situation: Notes" 1945; "The Kurdish Problem" 1946).

Bu yeni hizipleşme biçimleri, gelişmeye başlayan kentli sınıflar arasında da ortaya çıktı. İlk Kürt isyanları Kürt toplumunun parçalanmış niteliğiyle belirlendiği halde, 1940'lar ve 1950'lerin seferberlikleri daha karmaşıktı ve devletin eşit olmayan modernleştirme ve sanayileştirme süreçlerinden ortaya çıkan siyasi alanı yansıtıyorlardı. Birinci Dünya Savaşından sonra petrol rezervlerinin geliştirilmesi Irak toplumuna yeni bir servet kattı. 1938 ile 1959 arasındaki petrol gelirleri toplam hükümet harcamalarının yüzde 26'sından yüzde 61'ine yükseldi. İran gelirleri bir gecede üç kattan daha fazla arttı (Whittleton 1989, 64-66; Sader 1982; Marr 1985, 130): Irak petrol şirketiyle yapılan anlaşmalar ve 1950'lerde Hayfa ve Tripoli'ye bağlanan yeni boru hatlarının yapılması Irak'ın kendi petrol kârlarının yüzde 50'sini gerçekleştirmesine olanak yarattı.

Devlet görevlerinin kaynaklarının artması hükümetin kentli bir eliti harekete geçiren ve işsiz bir kitle yaratan sanayileşme programlarını uygulamasına olanak sağladı. Yeni ticari ağlar ve karayolları yerel pazarları genişleterek Kürtlerin Irak'ın siyasi ekonomisiyle bütünleşmelerini kolaylaştırdı. Eğitim fırsatları gelişerek, entelektüel sınıfı genişletti ve gelişmekte olan eğilimlere sekülerleştirilme eğilimini de kattı. Buna rağmen devlet eliti ülkenin sosyoekonomik yapısını değiştirmek için ciddi hiçbir çaba içine girmedi. Modern sanayileşmenin ilk

hamlesi 1920'lerin sonunda Kürt tütün ve tekstil fabrikalarıyla birlikte meydana gelmesine karşın, sanayileşme çabaları ancak İkinci Dünya Savaşının sonunda ABD-Britanya'nın savaş sonrası yeniden yapılandırmanın bir parçası olarak başlatıldı. O zaman bile Irak'taki modernleştirme büyük oranda başarısızlığa uğradı. Irak'ın Britanya sterlinine bağlı olması ve Britanya'nın politikaları devlet destekli bir sanayileşmenin yaratılmasını önleyen bir gelişme modelini ortaya çıkardı. 1951 yılına gelindiğinde sanayileşme hâlâ gelişmemişti ve gayri safi milli hâsılanın sadece yüzde 8'ini oluşturunuyordu (Rondot 1958).

Devlet yetkilileri sanayiye geliştirerek siyasi iktidarı dönüştürmek yerine, toprağa dayalı iktidarı garanti altına almak için destekleyici tarım politikalarına bel bağlıyorlardı. Tarım sektörüne devlet yatırımlarından sadece yüzde 20'si yatırıldığı halde, buğday üretimi İkinci Dünya Savaşı öncesindeki düzeylerden yüzde 50 fazlaydı. Benzer şekilde Britanya'nın geliştirme programları köylü nüfusu hedeflemesine karşın, bundan toprak sahipleri ve eski sosyal sınıflar yararlandılar. 1958'e kadar bütün ekilebilir toprağın yüzde 55'inin denetimi toprak sahiplerinin yüzde 1'inin elindeydi. Toprağın geriye kalan yüzde 45'i bütün toprak sahiplerinin yüzde 64'ü arasında bölüştürülmüştü (Kingston 1996, 98-99; *National Development Plan* 1971, 114-131). Tarım destekleme programları Kürt siyaseti ve toplumunda bulunan geleneksel elitler için anahtar bir rol sağladı. Ayrıca devlet serveti yeni bir kent eliti yaratmasına ve ortaya büyük bir işsiz kitle çıkarmasına karşın, kent yoksullarının genel durumunu ıslah etmedi. Üst sınıflar eğitim fırsatlarına ulaşırlarken, Iraklıların çoğu cahil kaldı. Kırsal kesimdeki sel felaketi ve hasatların kötü olması Bağdat'ın nüfusunu dört kat artırarak, ülkede yeni bir sosyoekonomik kriz yarattı.

Karşıt ikililik politikaları sosyoekonomik grupları kutuplaştırarak, Kürt kentleri ile kırsal arasında işbirliği yerine bölünmeleri körükledi. Kent ve aşiret iktidar merkezlerinin eşgüdümlü güçlenmesi yükselmekte olan kent sınıfları ile şeyhliğe

dayanan liderler arasındaki parçalanmaları pekiştirdi. Kürt milliyetçi duygularının temelinde yatan konulardan biri Kürt hareketinde feodalizmin olumsuz rolüydü. Sol kanat Kürt partisi Komala Partisi Kürt aşiretçiliğini “sefalet ve acı getiren bütün sonuçların kaynağı” olarak gösteriyordu (Hassanpour 1992, 114). Sömürge sisteminden güç kazanmış bir aşiret lideri olan Caf, Kürt ulusal bilincinde feodal eğilimlerinin bulunmasını eleştiriyordu. Kürt milliyetçiliğine yaptığı o ünlü çağrısında Caf Kürtlere içinde bulundukları cehaletten uyanmaları için şunları söylüyordu:

Ey Kürtler, uyanın. Geç oldu. Uykunuz size zarar veriyor. Dünya tarihi erdemlerinize ve yeteneklerinize tanıklık etmiştir. Gidin, mücadele edin, ey saygın, tek başma kalmış, ezilmiş halk. Önünüzdeki yolda aceleyle yürüyün. Okuyun, çünkü okumak sizi koruyabilir... uzun bir zamandan beri bu ülke cehaletin esiri olmuştur. Bugün bilim sayesinde artık cehaletten uyanma zamanınız gelmiştir (1969, 23).

Caf, hükümetin Kürtlere yönelik ayrımcılığına karşı çıkıyordu. Kürt etnik kimliğinin bilincindeydi ve Kürt milliyetçiliğine yönelik duygusunu kabul ediyordu. Gene de onun milliyetçi duygusu, devletin Araplaştırma eğilimlerine değil, Kürt toplumun geri kalmışlığına dayanıyordu.

Benzer şekilde Faik Bêkes Kürt şeyhleri ve toprak sahiplerini, sanayiye, bilime ve bilgiye önem vermeyen, megalomanlarını göstermek için en büyük türbanlarını (*cemedani*) takmak suretiyle kendini itibarlı göstermeye çalışan para düşkünü olarak kötülüyordu (Kerim 1986, 66). Bêkes’e göre yabancılara köle olmak Kürtlerin kendi amaçlarını gerçekleştirmelerini önlemişti ama Kürtlerin devletinin olmamasının nedeni kendi iç parçalanmalarıydı. Molla iken devrimci milliyetçi olmuş Qani (Şeyh Muhammed Abdülkadir [1899-1965]), Kürt milliyetçiliğinin gelişmemiş niteliğinden ötürü geleneksel toplumsal tabakaları eleştiriyordu. Cemal Nebez tarafından kurulan aşırı solcu milliyetçi Kürt grup olan Komeley Azadî Jiyanewey

Yekitî Kurd (KAJYK), yani özgürlük, yaşam ve Kürt birliği cemiyeti geleneksel Kürt toplumsal tabakalarına karşı çıkarak dini kullandı.⁸

Kuşkusuz, siyasi alan daha eşit bir biçimde gelişseydi bile, rakip Kürt gruplar arasındaki kişisel kıskançlıklar, tarihsel bölünmeler ve ideolojik farklılıklar büyük olasılıkla bir biçimde devam edecekti. Bununla birlikte daha az kesin olan şey ise bu rakiplerin Kürt milliyetçi örgütlenmeleri içinde kendini gösterip göstermeyeceğidir. Yani, devlet eliti; kent eğitilmiş solcu liderler yerine aşiret reislerini Kürdistan'ın resmi temsilcileri olarak kabul ederek, çok partili bir sistemde farklı siyasi örgütleri geliştirmek yerine sadece büyük bir Kürt partisinin (KDP) gelişmesine izin vererek, kent-aşiret karşıtlığının tek bir Kürt milliyetçi örgütünde kristalleşmesine olanak yarattı. 1940'ların sonlarına gelindiğinde, KDP Barzani'ye sadık geleneksel gruplar ile Bağdat'ta hukuk eğitimi görmüş avukat İbrahim Ahmed'in etkilediği kentli eğitilmiş solcular arasında ayrılık yaşandı. Önde gelen Kürt solcular Irak'ta hiçbir gerçek alternatif bulamadıkları için yönlerini, aşiret egemenliğine dayanan KDP'ye bağlanmak yerine solcu İran Kürt gruplarına çevirdiler.

Kolektif kimlikler

Barzani'nin ülkeden kovulmasıyla ve KDP politbürosundaki etkisinin zayıflamasıyla, kentli Kürt solcularının *Kurdayetî* adına harekete geçmek için bu dönemi kullanacakları gibi görünüyordu. 1955'e kadar Şii komünistlerin çoğu hapse atıldı, IKP Araplaştırıldı, Komünistler ile ilişkiler rahatlatıldı ve KDP Birleşik Ulusal Cephe'ye davet edilmedi. Bunun yerine KDP'nin vekil lideri olan İbrahim Ahmed parti ideolojisini so-

⁸ Süleymaniye'de bir matematik profesörü olan Nebez, Alman Nasyonalist Sosyalist fikirlerden etkilenmişti. KAJYK aşırı radikal bir gruptu ve dört parçada dahil bir Kürt devletin kurulmasını talep eden tek partiydi. 1975 Barzani devriminden sonra adını değiştirdi ve KSP ya da PASOK olarak bilinen Kürt Sosyalist Partisi'ne yöneldi.

la doğru kaydırarak, Kürt milliyetçi geleneksel tabakalardan iyice uzaklaştı. Kürt solcular Araplarla olan ırk farklılıklarını telaffuz etmek ya da toprak bakımından ayrılmayı talep etmek yerine, Arap solcu milliyetçi gruplarla birlikte hareket ettiler. Çoğu ilkin Iraklı olmayı tercih etti ve demokratik bir Irak içinde Kürt milliyetçiliğini vurguladı. Kendilerini milliyetçi gören aşirete dayanmayan Kürtler neden bu dönemde Kürt ulusal kimliğini etnikleştirmemeyi tercih ettiler?

1950'lere gelindiğinde siyasi alan ne mevcut bir milliyetçi Kürt lider, ne bir yasal siyasi parti yaratmıştı ne de Kürt grupları harekete geçirebilecek ekonomik kaynakları oluşturmuş gelişmiş bir Kürt bölgesini yaratmıştı. Nuri Sa'id'in sıkıyönetim uygulaması, komünist avı, Kürt köylerinin yerle bir edilmesi ve KDP dahil siyasi partilerin kapatılması bu dönemde örgütlenebilecek her türlü milliyetçi programı ortadan kaldırdı. Yerel nüfuslarının ne demokratik kurumlar biçiminde ne sivil bir toplum içinde ne sürekli sendikalar içinde ne de serbest seçimler biçiminde kendilerini ifade etmeye yönelik yasal siyasi kanalları vardı. Irak hükümeti iki yasama parlamentosuyla Britanya parlamento sistemine dayandığı halde, siyasi aygıtı baskıcı ve kapalı kaldı. Kürt milliyetçilerinin, eylemlerini meşrulaştıran ya da şiddeti körükleyen öteki gruplara katılmaktan başka seçenekleri yoktu.

Kürt milliyetçi partileri yasaklandıkları için, aşirete dayanmayan Kürtler IKP'ye başvurdular. Çünkü IKP bir yandan sosyoekonomik reformu desteklerken diğer yandan Kürt etnik kimliğini tanıyan tek siyasi partiydi. Sol hareketin etkisinin büyümesi, IKP'nin bir hayli örgütlenmiş niteliği, sosyoekonomik sınıflar arasında kolektif bir kimliğin oluşturulması bir Kürt milliyetçi-komünist ittifakının gelişmesine uygun bir ortam yarattı. 1949 ile 1955 arasında Arap kadrolarının büyük bir kısmının hapisliğine düşmesiyle birlikte Kürtler Komünist Parti içinde seçkin bir yer kazandılar (Batatu 1978, 650-94). Gerçekten de bir yıl, yani 1949'dan 1950'ye kadar IKP Bağdat'tan değil, Kürdistan'dan yönetildi. Ayrıca sol örgütlerin olması Kürt gruplara harekete geçmeye ve Kürt ulusal duygu-

larında sola kaymayı teşvik etmeye yönelik yeni kanallar yarattı. Şehirlere göç etmiş kentli topraksız köylüler IKP'nin azınlıklara ve ekonomik açıdan ezilmişlere yönelik söylemlerine yanıt verdiler. Petrol rafinerilerindeki Kürt işçiler işçilerin sigorta ve sendika haklarını talep ettiler. Bazı Kürt köylüler yerel komünist bağlantılara başvurarak, toprak sahiplerine karşı isyana bile kalkıştılar (Batatu 1978, 533-45).

Kürt milliyetçi partiler yasallaştırılsaydı bile, Irak siyasetinin sömürge döneminde çok etnikleştirilmediği için kentli Kürt solcuların *Kurdayeti*'nin etnikleştirilmiş bir biçimini dile getirmeleri olası görünmüyordu. Birbiriyle rekabet eden siyasi akımların bir arada bulunması, pan-Arapçılığın niteliği ve anti-emperyalist muhalif güçlerinin yükselmesi Arap milliyetçi iktidarın merkezileşmesini önledi. Ayrıca İkinci Dünya Savaşı yerel nüfuslar ile Haşimi-Britanya iktidar ailesi arasındaki ilişkilerde bir kırılma noktasını işaret ediyordu. Britanyalılar özellikle de İkinci Dünya Savaşı sırasında Irak'ın yeniden işgal edilmesinden sonra destek tabanlarını kaybettikçe tebai milliyetçiliği fikri yerel nüfusların artan eleştirilerine maruz kaldı. Britanya'nın Irak'a yönelik politikasındaki değişiklikler ve hükümetteki askeri görevlilerin yabancılaşmaları yerel nüfuslar arasında, monarşi ve monarşinin Irak çevreleri arasındaki gerilimi artırdı. Monarşistler Haşimilerle ipleri kopardılar ve solculara, Araplara ve Kürt milliyetçi ideolojilere başvurdular.

Anti-sömürgeci hareket güç kazandıkça, grup sadakatleri değişerek, komünistler, Arap milliyetçileri ve Kürtler Irak bağımsızlığı bayrağı altında gelişen büyük bir muhalefet hareketi içinde bir araya geldi. Arap milliyetçi hareketi 1948'den sonra radikal bir etnik milliyetçilik biçimini geliştirdiği halde, onun politik çatısı anti-emperyalist mücadeleye ve Filistin kurtuluşuna odaklandı. Arap milliyetçileri kendilerini anti-komünist olarak görüyorlardı ve Moskova'ya, Birleşmiş Milletler'in İsrail planına verdiği destekten dolayı düşmanlık duyuyorlardı. Bununla birlikte Sovyetler Birliğine geçici olarak destek verdiler ve gelişmekte olan dünyada kurtuluş ve bağlantısızlar hareketlerini desteklediler. Silah ticareti ve bölgesel sa-

vunma programları süper güçler ve onların uydu Ortadoğu devletleri arasında oluştu. 1952 Mısır devrimi, 1956 Süveyş kanalı krizi solcu Kürtler dahil Iraklılar arasında anti-emperyalist duyguları artırdı (Rondot 1958, 1959; Gallman 1964). Baasçılar, Arap işçi partileri ve komünistler de emek konularında benzer görüşleri savunuyorlardı ve sol kanat işçi derneği olan Dünya Sendikalar Federasyonu'na bağlıydılar.

Anti-emperyalist hareket içinde Arap ve Kürtlere yönelik ortak siyasi alanlar Kürtlerin Iraklılar olarak kolektif kimliklerini teşvik ederek Kürt etnik milliyetçiliği duygularının yanında bu kimliklerinin belirgin hale gelmesini sağladı. Kürt önde gelenlerinin Bab-ı Âli'yi destekleyip, şeyhleri taklit ettikleri Osmanlı döneminin tersine, 1940'larm ortalarına gelindiğinde, Kürt entelektüelleri aşiret şeyhlerinin yanı sıra Irak'ın sömürgeci yöneticilerini kendi lanetli durumlarının nedeni olarak suçladılar. Gerçekten de Rizgari Partisi'nin (Bağdat'taki Kürt komünistlerin ve solcu öğrencilerin Kürdistan'daki temsilcileriyle birlikte 1945'te kurdukları kısa ömürlü bir örgüt) yürütme komitesi İkinci Dünya Savaşından sonra kendi politik iddialarını öne sürerken yaklaşık yirmi beş yıl önce Şerif Paşa'nın Paris Barış Konferansı'nda gösterdiği haritaya benzer, Irak, Türkiye, Suriye ve İran'daki Kürt topraklarını içeren büyük bir Kürdistan haritasını hazırladı. Buna rağmen Rizgari eliti demokratik bir Irak içinde Kürt haklarını talep eden bir memorandum yayımladı ("Memorandum Presented" 1946/ Pacha 1919).⁹

Faik Bêkes, Irak İçişleri Bakanlığının Britanyalı danışmanı Binbaşı C.J. Edmonds ile görüşmelerinde Kürt devletini talep etmek yerine, yirmi yedi yıl sonra Kürtleri "esir ve çaresiz" bırakmış sömürge yönetiminin zulmüyle ilgili yazıyordu. Eski sömürge yönetiminin ne zaman biteceğini soruyor ve *Kurdayetî* ile ilgili duygusunu bağımsız bir Irak için verilecek büyük mücadele içine yerleştiriyordu. Aziz bir Irak devleti içinde Araplar ile Kürtler arasında bir ilişki sağlayarak, diye yazıyor-

⁹ Bu iddialar Türkiye'de "faşist Türk hükümeti tarafından kökü kazılmakta" olan Kürt halkının kötü koşullarının altını da çizmektedir.

du, “Haklarını elde etmedikçe, kanlı intikam fikrini terk etmedikçe, bu aziz Irak, bu güller vatani Irak kanla sulanmıştır... kar topu büyüyor, sömürgecilik fikri tarihe karışıyor, hiç kimse artık sömürgeciliğin flüt ve defi eşliğinde dans etmiyor, Kürtlerin ve Arapların dostluğuna tarih tanıklık ediyor. Bırak düşmanlar (Kürt Arap dostluğu yüzünden) çatlasın” (Kerîm 1986, 82-83). Popüler Kürt dergisi *Gelawêj*’in (1949-1956) solcu yayıncıları da milliyetçi yazılarını etnikleştiremediler. Kürtleri Araplardan Kürt etnik kimliğinin soyağaçlarına ve popüler etimolojilerine odaklanarak farklılaştırabilirlerdi. Bunun yerine birçok makalede Kürt liderlerinin biyografileri biçiminde kültürel bir Kürt milliyetçilik biçimi dile getirildi. Gene birçok makalede Kürt dilinin analizleri ve Jean-Jacques Rousseau, John Stuart Mill ve Mao Tse-tung’un benimsediği solcu, liberal ideolojiler yer aldı (Bkz. *Gelawêj* 2 (1940): 1-7; 5 (1947):1).

Önce Irak kimliğini öne sürme sömürge bağlamının bir işleviydi. Devlet eliti Kürtleri merkeze çekmeyi başaramadığı halde, Kürt etnik milliyetçiliğini teşvik edecek kadar Kürdistan’ı etnikleştirmede ya da sömürgeleştirmede. Geleneksel toplumsal tabakalar Kürt ve devlet politikalarındaki rollerini korudular. Kent grupları harekete geçti, yerel nüfuslarının Kürt etnik kimliğini ifade edecek alanları vardı. Belirgin bir hale gelen anti-empyralist akım *wataniyye* milliyetçiliğini vurguluyordu ve Kürtler keza Araplar için bu harekette kapsayıcı bir öge vardı. Sonuç olarak Irak devriminin arifesinde devlete dahil edilme ve dışlama parametreleri etnik açıdan net olarak belirlenmemişti ama yönetenler ile yöneticiler arasındaki sınırlar üzerinde yükseliyordu. Aşirete dayanmayan bazı Kürtler bir anti-empyralist muhalefet grubu içinde Arap milliyetçileri ve komünistlere katılırken, bazı aşiretler de Britanyalılara sadık kaldılar.

Sonuç

Aşiret ve toprak sahipliği kurumunu yükselten sömürgeci-

lerin varlıkları ve politikalarının sürekliliği Irak Kürdistanı'nda geleneksel yapıların devam etmesini sağladı. 1932'de Irak yarı yarıya bağımsızlık kazandıktan sonra bile toprak sahibi gruplarının sosyoekonomik ve politik ilişkilerde ayrıcalıklı konumları vardı. Sonuç olarak Kürt milliyetçi politikalarında öncü rolü kent entelektüelleri değil, Kürt aşiret liderleri oynadı. Buna ilaveten, siyasi alanın niteliği ne tutarlı, modernleştirici bir Kürt elitini ne de birleşik bir Kürt ulusal örgütüne destek vermek için gerekli olan siyasi kurumları üretti. Irak devletinin eşitsiz gelişimi rakip iktidar merkezlerini pekiştirdi ve kent ile kır arasındaki ilişkileri zıtlıştırdı. Bu stratejiler Kürt çeperinde, biri aşiretler arasında diğeri ise aşirete dayanmayan gruplar arasında olmak üzere iki ana muhalif kimlik yarattı.

3. Irak'ın bağımsız cumhuriyet devletine geçişi

Irak'ın sömürge statüsünden bağımsız bir devlete geçişi, siyasi alanın niteliğini değiştiren yeni ulus-devlet inşa stratejilerine götürdü. Devrim sonrası bağlamda önemli bir değişiklik Kürtlerin kendi etnik kimliklerini ifade etmeye yönelik fırsatlarda meydana geldi. Britanyalıların gitmesi ve monarşinin iktidardan alaşağı edilmesiyle birlikte tebaa milliyetçilik siyaseti gündemdeki konumunu kaybetti. Buna ek olarak, Irak Baas Partisi'nin yükselmesi Nasırcılık ve Birleşik Arap Cumhuriyeti projesi Irak kimliğinin ayrılmaz bir parçası olarak pan-Arapçılığı dile getiren Arap milliyetçi grupları destekledi. Bu akım hükümet içinde seçkin bir konum kazandıkça, devletteki dahil etme ve dışlamanın sınırları giderek etnik bir hal almaya başladı ki bu da Kürt milliyetçiliğinin etnikleştirilmesini körükledi.

Arap-Kürt Cumhuriyeti

Britanyalıların Irak'tan kovulmasından ve onların yerel taraftarlarının katliamdan geçirilmesinden sonra Tuğgeneral

Abdülkerim Kasım ve yardımcı başkan Albay Abdülselam Arif kendi cumhuriyet deneyimlerini başlattılar. Özellikle de muhalefet grupları arasında oluşturulan ittifaklar devrimden sonra dağıtıldığı ve hükümet içindeki çeşitli Arap milliyetçi gruplar arasındaki gerilim devam ettiği için iktidarı pekiştirmek, ulus-devlet inşa projesinin temel bir parçası haline gelmişti. Arap dünyasında belirginleşmeye başlayan komünist hareket içinde yeni meydan okumalar da ortaya çıktı. Lübnan'daki ayaklanmalar, Suriye'deki 1958 askeri darbesi ve Irak'ın komünist blok ülkeleriyle olan bağları solcu gruplara bölgesel politikalarda kilit bir rol verdi. Sonuçta ortaya *wahda*, yani Arap birliği kavramının karşısında Irak hükümeti içinde Arap milliyetçileri, komünistler, asker ve sivil kliklerin destekledikleri rakip siyasi projeler çıktı. Kasım ve solcu destekçileri *wataniyye* milliyetçiliğine bağlı önce-Irak kimliğini geliştirirken, Arif *qawmiyye* Arap milliyetçiliğine dayanan anti-komünist bir gündemi benimsedi (de Sainte Marie 1960; Monterserat 1959, 24; Dann 1969, 7; Laqueur 1969; Delistre 1959, 14).

Devrim sonrası kaotik durum, Arif'in Irak'tan kovulması ve hükümet içinde komünist ve solcu kesimlerin ağırlığı *qawmiyye* Arap milliyetçiliğinin etnikleştirici eğilimlerini önledi. Kasım'ın resmi devlet söylemi ve propagandasının büyük bir parçası Kürt ve Arap kardeşliğine dayalı bir Iraklı olma duygusunu yaratmaya çalışmaktı. Sözgelimi, Arap solcuları Arap milliyetçiliğini özgürleştirme planlarıyla ilgili şunları yazıyorlardı: "Irak sadece bir Arap devleti değil, bir Arap-Kürt devletidir... Araplar tarafından Kürt milliyetçiliğinin tanınması bizim bir ülkede ortak olduğumuzu ve önce Iraklı sonra Arap ve Kürt olduğumuzu açıkça kanıtlamaktadır." (Rondot 1959)¹ IKP'nin manifestosunun ayrı bir basımı Kürt sorununa ayrılmıştı. Burada Kürt devletinden büyük amaç olan dünya sosyalizmini gerçekleştirmeye yönelik bir adım olarak bahsediliyordu.

Bundan başka, Irak ordusunda pan-Arapçılığı benimsemiş

1 Tam asıl versiyonu 1959'da 92 sayfalık *Baghdad Review* broşüründe, Dr. Shabur Khobak tarafından *Editions of the New Culture*, "Kürtler ve Kürt sorunu" başlığıyla yazıldı.

ordu istihkâmının gizli hücrelerinin mensupları olan Özgür Subaylar Kürtlerin eşitliği konusuna karşı kayıtsızdılar. Kasım Kürt özerklik fikrini kurumsallaştırmaya kalkıştı. Irak'ın içinde konumlandığı büyük Arap birliğine rağmen Kürt-Arap ilişkisinin bir ortaklık olduğunu ifade eden Irak'ın ikili karakterini tanıyan geçici bir anayasa oluşturuldu. Kasım ayrıca Irak ulusal bayrağına Kürt güneşini yerleştirmek; cumhuriyetin anayasasının üzerine Arap kılıcıyla birlikte Kürt hançerini de çaprazlama koymak ve armalı yeleği eklemek; on iki yıllık sürgün hayatından sonra Mustafa Barzani'nin Irak'a dönüşünü selamlamak; KDP'yi yasallaştırmak ve hapisanedeki Kürt siyasi mahkumları serbest bırakmak gibi sembolik jestlerde de bulundu (Jawad 1979, 173-74; Farouk-Sluglett ve Sluglett 1990, 80; Kimball 1972, 214; Khadduri 1951).

Kapsayıcı söylem ve politikalar Kürt milliyetçi liderler ve örgütlere Irak ve Kürt siyasetinde yarı legal bir konum ve etki sağladılar. Ayrıca Kürt milliyetçileri ile devlet eliti arasında yapıcı bir ilişkiyi yüreklendirdiler. Geçim masrafları hükümet tarafından ödenen Barzani, Kasım'ı destekledi. Kürt solcular Irak solcu partileri destekleyerek, Kürt milliyetçiliği ile Irak yurtseverliği arasındaki hatları belirsizleştirdi, tıpkı geç sömürge döneminde yaptıkları gibi.

Gerçekten de Kürt milliyetçileri kendilerini Irak'ta Kürt olarak düşünüyorlardı ve Kürt haklarına yönelik iddialarını ileri sürüyorlardı. Devletin liberal yönetim politikalarının istenmeden meydana gelen sonuçlarından biri bazı Kürtlerin kendi politik ve kültürel fırsatlarından, belki de Irak hükümetinin umduğundan da çok daha fazla yararlandılar. 1959'un başlarında Kürt etnik ve dilsel birliğiyle ilgili sayısız makale Kürt basınında yayımlanmaya başladı. Bu makalelerde Kürtlerin; Arap ya da Farsların soyundan değil, Aryanların, Medlerin ya da Sasanilerin torunları olduğu kanıtlanmaya çalışılıyordu. Diğer makalelerde ise Kürt dilinin Arapça ve Farsçadan farklılaştırılmasına ve bu ayrımı korumak için tedbirlerin planlanmasına odaklanılıyordu (*Hetaw*, no. 134-38 [1958]: 1).²

2 Yazar, Kürtlerin Sasanilerin torunu olduklarını ileri sürüyor ve *Merd, Kar-*

Gene de Kürt milliyetçi duygusu şu etnik kültürel haklara odaklandı: Kürt Yeni Yılı Newroz'un resmi olarak tanınması; Şii Kürtlerin, yani Feylilerin Irak vatandaşlık tanımına dahil edilmesi ve dil eşitliği. Kürtlerin çoğu kendilerini Irak'tan ayrı politik bir bütünlük olarak görmedikleri için toprak bakımından ayrılma Kürt iddialarının bir parçası değildi. Kürt devletinden bahsetmek ya da kendilerini özerk etnik bir grup olarak farklılaştırmak yerine, hâlâ solcu bir politbüro'nun egemenliği altında bulunan KDP Kasım'ın "yeni demokratik Irak'ta Kürtlere ve Araplara özgürlük getirmesini" ve "Kürtlerin keza Arapların amacı olan" emperyalizme karşı mücadelesini takdir ettiler (*Hetaw*; no. 127 [1959]; 1-3; no. 166 [1959]; 1). KDP liderleri sosyalist enternasyonal aracılığıyla Bandung Konferansında alınan kararlara ve Afrika-Asya bloğuna uygun olarak uluslararası barışı sürdürecekleri sözünü verdiler.

Etnikleştirilmiş ve militarize edilmiş siyasi alan

Siyasi alan görece geniş olmasına karşın, zaman karşısında sabit değildi. Kürt milliyetçi duygusunun yükselmesinin yanı sıra Irak'ın kızışması ABD'nin başını çektiği komünist olmayan bloğu, pan-Arap askeri grupları ve bölgedeki Arap devletlerini endişelendirdi. Bu soğuk savaş döneminde Arap milliyetçileri hem ABD'nin hem de Moskova'nın desteğini kazandılar. Her iki devlet de Cemal Nasır ile olan ilişkilerini tehlikeye sokmak istemiyordu.

Irak hükümeti içinde bölgesel politikalar ve rakip süper güçler tarafından alevlenen iktidar mücadeleleri IKP'yi zayıflatarak Sovyetler ile IKP arasında gerilime yol açtı ve Arap milliyetçilerine solculara karşı istedikleri gibi davranmalarına izin verdi. 1959 yılının sonlarında Arap milliyetçiliğini savunan Özgür Subaylar erken patlatılmış Musul isyanı, diğer adıyla Şawaf isyanı ve bu isyana bağlı olarak Türkmenler, Kürtler ve komünistler arasında Kerkük'te gelişen ayaklanmalar gibi an-

duk, Kırmanc ve Iskit gibi Kurd adının versiyonlarına göndermede bulunarak tarihsel köklerinin kanıtlamaya girişiyor.

2: Mela Mustafa Barzani, Irak devlet başkanı Abdülkerim Kasım'la birlikte, 1958. Refik Stüdyo

ti-komünist kumpasların içinde aktif rol aldılar.³

Kasım, ulus-devlet inşa etme projesini korumak için Kürt yanlısı sol eğilimli gündeminden stratejik açıdan vazgeçti. Arap milliyetçilerinin ve askeri kesimlerinin baskısı altında kalan Kasım asimilasyon ve denetimi içeren yeni politikaları devreye soktu. 1959'dan sonra sıkıyönetim ilan etti, Kürt bölgelerindeki Kürtçe adları Araplaştırdı, Kürt örgütlerini (KDP dahil) kapattı, önde gelen Kürt milliyetçilerini ve komünistlerini tutukladı ve kırsal bölgeleri bombalamaya başladı. Pan-Arapçıların üzerindeki baskıyı azaltarak, Arap yanlısı anti-komünist milis askeri olan İsmail el-Arif'i milli eğitim bakanvekilisi olarak atadı. Dahası Kasım Kürt etnik kimliğini inkar eden bir *qawmiyye* milliyetçi söylemini kullanmaya başladı. 1961'de Kürt öğretmenler konferansını iptal ettikten sonra, Kurdu adının gerçekte kadim İran padişahlarının, torunları muzaffer Müslüman ordusunun bir parçası olan yiğit savaşçılara verdik-

3 Musul isyanı, diğer adıyla Şewaf ayaklanması Irak'ta Kasım'ı ve komünist etkileri ortadan kaldırmaya yönelik Albay Şewaf ve Özgür Subaylar tarafından yürütüldü ve Nasır tarafından desteklendi. Türkiye ve İran sınırındaki bazı Kürt aşiretler de Şewafa destek verdiler.

leri bir unvan olduğunu içeren bir konuşma yaptı. Irak'ı çeşitli halklardan oluşan bir ulus yerine tek bir ulus olarak göstermesi Kürt liderlerini incitti (Dann 1969, 333). Ardından Mart 1961'de Arap milliyetçiliğini savunan *el-Sewra* gazetesi ile KDP gazetesi *Xebat* arasında Irak'taki etnik azınlıklar konusunda bir dizi medya savaşı yaşandı (Hassanpour 1992, 119).

Arap milliyetçi etkiler Kürt gruplar için siyasi alanı kısıtladı. Suriye ve Irak'taki Baasçı askeri darbeler Arap birliğini parçalayıp ve Nasırcı akımlara meydan okurken, hükümet içinde askeri subaylara ve seküler Arap milliyetçi ideolojiyi yükseltti. Kasım'ın devrilmesinden ve 19 Kasım 1963 günü Abdülselem Arif'in iktidarı üstlenmesinden sonra Arap *qawmiyye* milliyetçi akımı güçlendi ve bu da Kürtleri Iraklı üst-kimliğiyle devletin içine çekmeye yönelik gerçekleştirilebilecek mevcut bütün fırsatları önledi. Kuşkusuz, iktidar tabanını pekiştirmeye yönelik girişiminde Arif ilk başlarda Kürt gruplara elini uzattı. Kasım gibi o da Kürt etnik kimliğini tanıyarak Irak'ta Kürtler ile Araplar arasındaki ortaklığı "hakiki ve temel gerçekler" olarak yeniden onayladı (Entessar 1992, 117).

Arif Kürt-Arap kardeşliğinden bahsetmesine rağmen, Irak'ın kimlik temeli olarak *qawmiyye* milliyetçiliğini vurguluyordu. Arif, Kürtleri bir Kürt-Arap ortaklığı olarak gören 1958 Anayasasının tersine, "Irak halkının Arap halkının bir parçası olduğunu ifade eden ve amacının bütün Arapları bir araya getirmek olan yeni geçici bir anayasa oluşturdu (*Hizb al-Bat'ih* 1970-1971, 48-97). Ayrıca, Kürtlerin Arap kökenli olduğunu kanıtlamaya çalışmış olan Sati' el-Husri ve pan-Arapçı tarihçilerin ırkçı ideolojilerini Bağdat Üniversitesinde yeniden diriltti (Raouf 1984, 6-8). Kürtleri yönetmek, Kerkük ve diğer hassas bölgelerden iç sürgüne gönderme ve işkence dahil imha ve denetim stratejilerini gerektiriyordu. Bölgesel politikalar hem bu eğilimleri etkiledi hem de bu eğilimlerden etkilendi. 1963'te Suriyeli görevliler Cezire'de, yani Suriye Kürdistanı'nda Arapçılığı kurtarmak için Arap Kuşağı planını uyguladılar. Ayrıca Bağdat'ı Kürtlere karşı savaşta desteklemek üzere Irak Kürdistanı'na da asker yolladılar.

Kardeşinin beklenmedik ölümünün ardından, 1966'da devlet yönetimini eline alan Abdülrahman Arif'in döneminde de Irak kimliğinin Araplaştırılması politikası devam etti. Rahman Arif de selefleri gibi ilk başlarda Irak'ın ikili karakterini kabul edip, Kürtlere özerklik vaat etti ve milliyetçi elit ile müzakerelede bulunarak Kürtleri yatıştırmaya çalıştı. Ayrıca Kürt sorununu çözmek için sivil bir başbakanı, yani Rahman el-Bazzaz'ı atadı. El-Bazzaz, hükümetin kendi bölgelerinde eğitimi, belediye işlerini, sosyal refahı, ulaştırmayı, vergilendirmeyi ve mali idareyi kontrol edecek altı Kürt idarecisini atayacağını içeren bir plan tasarladı. El Bazzaz ademi merkezileştirme projesini kendisinden önceki çabalardan daha da ileri götürdü ve Kürt liderlerin desteğini kazandı (Khadduri 1969, 268-71; Ghareeb 1981, 64). Barzani ateşkes çağrısını yaptı ve hükümetle müzakereye oturmaya yanaştı.

Buna rağmen, Arap milliyetçi grupların denetiminde olan siyasi alanda bu çabalar sürdürülemedi. Tutucu Arap askeri gruplar tıpkı Kasım'ın 1959'da yaptığı gibi, bu kendine aşırı güvenen sivil başbakanı geri çekti. Rahman Arif ademi merkezileştirme planını feshederek sahici bir Kürt özerkliğinden geri adım attı ve el-Bazzaz'ı makamından aldı (Hewrami 1966a, 1966b). Devletin kısıtlayıcı ve etnikleştirici siyasi sınırlarını, Kürt milliyetçilerini tutuklayarak, Kürt bölgelerine asker yığarak, Kürt milliyetçi örgütlenmeleri yasaklayarak pekiştirdi.

Kürt etnik milliyetçiliğinin kararsız bir biçimde değişmesi

Tutarsız Kürt yönetim politikaları Kürt milliyetçi elit ile merkezi hükümet arasında uzlaşmacılık ile düşmanlık arasında gidip gelen bir ilişki yarattı. Siyasi alan gitgide kısıtlayıcı ve etnikleştirici olurken bile, devlet yetkilileri ara sıra Kürt önderlik ile müzakerelere oturmaya girişiyordu. Barzani'yi resmi Kürt lider; KDP'yi ise yarı legal bir Kürt partisi olarak tanıyarak, Irak ve Kürdistan'da milliyetçi elite ve örgütlere yarı-meşru bir konum sağladılar. Buna rağmen, Bağdat'ın böl-yönet taktikleri söylem ile pratik arasında büyük gedikler bıraktı ve

hükümet politikalarına olan güvenirligi azalttı. Barzani, Rahman Arife verdiği ilk muhtıralarının birinde, el-Bazzaz'ın planının Kürtlerin ulusal haklarını yansıtmadığını ama Bağdat ile müzakere etmeye yanaşacağını ifade etti. Ne var ki birkaç ay sonra, bazı hükümet yetkililerinin “bu stratejileri değiştirerek, Kürt meselesini kuzeyin yeniden yapılandırması derekesine indirdiklerinde” bu politikaların kabul edilemez hale geldiğini yazdı (“Memorandum from Barzani” 1966). Müzakereler, tıpkı Kasım rejiminde olduğu gibi bir kez daha düşmanca bir havaya büründü.

Bununla birlikte Irak Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında siyasi alanın niteliğinde *Kurdayetî*'nin tezahürünü etkilemiş bir fark vardı. Dahil etme ve dışlamanın sınırları etnikleştirilip, militarize edildikçe, Kürt milliyetçileri Kürt milliyetçiliğinin son derece etnikleştirilmiş ve şiddet içeren bir biçimini ifade etmeye başladılar. Kürtler bunu yapabildiler çünkü 1960'lara gelindiğinde gerekli harekete geçirici yapılara, yani hepsi de milliyetçi seferberliklerin önemini ve etkisini artıran yarı-meşru bir lidere, örgütlü siyasi bir şemsiye partiye, yeraltı ağlarına, dış desteğe ve mali kaynaklara ulaşmışlardı. Bu dönemde Kürt Pêşmergeler, yani milisler, Kerkük'ten gelen petrol akışını durdurmak için boru hatlarını ve ulaştırma yollarını havaya uçurmayla başladılar (“Kurds and Syrian Arab Socialism” 1968).

Diğer Kürtler de kaleme başvurdular ve milliyetçi duyguları etnikleştirdiler. Kürt milliyetçiliği, Nebez'in aşırı Kürt milliyetçi grubu olan KAJYK'a bağlı olan Kemal Gir tarafından yazılan “*Kurdayetî*” başlıklı siyasi şiirde belirgin bir biçimde etnikleştirilmiş bir biçimde ortaya çıktı. *Kurdayetî* hakkında yazdığı ilk yazılarının tersine, Gir Kürt milliyetçi fikrini komünistlere bir yanıt olarak kullanarak, bunu hümanizmden ayrılamayan bir ideoloji olarak ileri sürdü. Buradaki ayrım Kürtlerin etnik olarak Araplardan farklı oldukları ve komünistlerden daha fazla milliyetçi oldukları inancına dayanıyordu. Bu etnikleştirilmiş *Kurdayetî* nosyonu sol eğilimli Kürt elite popüler hale geldi. 1960'larda Celal Talabani Kürt askeri kadrolarına bir dizi ders vererek bunları *Kurdayetî* başlığı al-

tında yayımlandı. Hêmin, Bekhûd, Piremêrd ve Goran'ın yazıları da bu dönemde basılıp dağıtıldı.

Kürt entelektüellerin Kürt toplumunun geri kalmışlığını ve baskıcı sömürgeci rejimi eleştirdiği sömürge döneminin tersine Irak devletinin etnikleştirilmesinde Arap karşıtı konular Kürt milliyetçi literatürde belirgin bir hal almaya başladı. Dönemin ünlü siyasi şiiri “*Bukî Azadî*”de Qani, devrime adanmış ulusunun, neden “el ve ayaklarına kırmızı kına sürmüş bir kadin gibi arzulanır olan” kurtuluşu başarmak için eyleme geçtiğini açıklıyor:

Düşman beni hapishaneye koyarak beni susturacağını düşünüyor ama hapishanenin bu köşesi benim için bir okuldur. Hapishanede özgürlükle ilgili düşüncelerim çok arttı... Tutuklanmalar, işkence ve suikastler özgürlüğün nedenlerinden biridir. Etrafımdaki top ve tüfekler, kelepçeler mit gibidirler, gerçekte yokturlar. Herkesi kurtaracak bir devrim bekliyorum (1979, 229).

Önemli olan kurtuluş düşüncesinin değişmiş olmasıdır. Yabancı olan artık emperyalizm değildir, Qani'nin tutuklanmalar, işkence ve suikastlerle Kürt lanetini yaratmış olarak suçladığı Araplardı. Anavatan fikri artık Irak değil Kürdistan'dı. Kürt milliyetçileri Irak kimliğinin iki parçadan, yani Kürt ve Arap parçasından oluştuğunu ve Arap parçasının büyük Arap ulusunun bir parçası olduğunu da ileri sürdüler.

Gene de çoğu Kürt Irak devletinden toprak açısından ayrılmanın peşinde değildi. Barzani ve KDP, Kürtlerin savaştığı yıllarda bile *Kurdayetî*'nin Irak kimliğiyle bağdaşır olduğunu vurgulamaya devam ettiler. Barzani Birleşmiş Milletler'e yazdığı 1 Ocak 1966 tarihli mektubunda Irak hükümetinin Kürtlere karşı ayrımcı ve ırkçı politikalarından yakınıyordu. Bununla birlikte bir Kürt devleti çağrısı yapmak yerine Irak sınırları içinde Kürt dilini, kültürel mirası, ulusal kişiliğin ve özerkliğinin korunma hakkını talep ediyordu. Kürdistan için özerklik ayrılma ya da ayrılmaya doğru atılmış bir adım anlamına gelmiyordu, tersine Irak devleti içinde ayrı yerel bir kimliğe

sahip olma anlamına geliyordu (Şivan 1997, 312-13; Jewad 1981, 93).

Kürt milliyetçiliği belirgin, etnikleştirilmiş ve etkili bir hale gelmesine rağmen bile, Kürt çeperinde birleştirilmemişti. Kişisel kıskançlıklar ve parçalanmış Kürt sosyal yapısı milliyetçilerin parçalanmış bir şekilde gruplaşmalarına yol açtı, tıpkı imparatorluk döneminde ve devletin ilk yıllarında olduğu gibi. Irak ve yabancı hükümetler bu farklılıkları yumuşatmak veya bu farklılıklar arasında köprü kurmak yerine belirli Kürt gruplarını diğer Kürt gruplara karşı kayırarak, bu farklılıkları pekiştirdiler. Sözgelimi, Irak hükümetinin sosyoekonomik programları Kürt toplumunu modernleştirmek isteyen Kürt solcu, kentsel ve aşirete dayanmayan topluluklarının desteğini aldı. Ancak arazilerin boyutunu ve bu arazilerin ailelere dağıtımını azaltarak, devlet sahipli kurumları yaratarak, aşirete dayalı toprak sahiplerinin gücünü kırmayı hedefleyen reform politikaları Barzani ve Kürt geleneksel tabakaları karşısına aldı (Stork 1979, 42; Marr 1985, 171). 1958'den 1971'e kadar toprak sahiplerinin en tepesindekilerin yüzde 1'i tarafından sahiplenilen toprakların yüzdesi yüzde 55'ten de fazla düşerek yüzde 22'ye indi. Bu durum Kürt ağalarının etkisini daha da zayıflattı.

Dış askeri destek de eşit oranda bölücüydü. 1960'ların Kürt savaşları sırasında dış hükümetler askeri yardımı solcu Talabani grubuna değil, Barzani grubuna verdi. O zaman kentli solcu milliyetçiler Barzani ve KDP'e karşı yüzlerini, antiemperyalist ve bağlantısızlar hareketine çevirdiler, hatta en azından 1967'den sonra devrimci Arap milliyetçi ideolojinin ortaya çıkıncaya kadar Bağdat'a bile çevirdiler (Adamson 1965, 208-15; O'Ballance 1973). Sonuç olarak Kürt milliyetçi elit ve örgütler devletin ilk döneminden itibaren ortaya çıkan iki muhalif kimliğe göre bölündü.

Arap polis devleti

Kürtler hem birbirleriyle hem de devlete karşı savaşırken,

yeni dönüşümler meydana geliyordu. 1968 Temmuzuna gelindiğinde, Baasçı askeri kesimler Nasırcı ve sivil elit karşısında iktidarı ele aldılar. Ne var ki bu askeri darbe sıradan bir rejim değişikliğinden daha fazla bir şeydi. Baasçı ideoloji ve siyaset Irak'ın siyasi, iktisadi ve sosyal yapısını temelden değiştirdi. Ahmed Hasan el-Bekir devlet başkanlığı ve başbakanlık görevlerini üstlenerek, hükümetin ve onun ulusal kuvvetlerinin, Devrim Komuta Konseyi'nin ve bölgesel Baas Partisi komutanlığının; yani tüm merkezlerin itibari olarak başkanlığını yürüttü. Saddam Hüseyin devlet başkanı yardımcısı oldu. İçeriden gelen karşı koyuşları bertaraf etmek için el-Bekir ve Hüseyin daha fazla komünist tasfiyesine giderek solcuları felce uğrattılar. Irak tarihinde ilk kez hükümette tek parti çoğunluğu ele geçirdi.

Ancak bilhassa sosyalist güçler ile muhafazakâr güçler arasında iktidar mücadelesi sürdüğü için Baasçı liderlerin kendi siyasi tabanlarını güçlendirmeleri gerekiyordu. Merkezi hükümet de İran, Arap Körfez devletleri ve Mısır tarafından dışlandı. Şattül Arab sınır meselesiyle başı derde girdi. Güneyde Şii ayaklanmalarıyla karşı karşıya kaldı. 1961 ila 1968 arasında yıllık 270 milyon dolara mal olan Kürt savaşları devlet ekonomisini kuruttu. İran, İsrail ve ABD, KDP'ye yardım etmeye başlayarak, mevcut siyasi sistemin istikrarlılığını daha da tehdit ettiler (*L'Irak revolutionnaire* 1974, 107).⁴ Böylece Kürt desteğini aramak siyasi ve ekonomik olarak avantajlı olmaya başladı.

Önceki liderler gibi Baasçılar da Kürt grupları yatıştırmaya çalıştılar. Hüseyin *wataniyye* söylemini kullanarak, Iraklılara "kendisini sadece Kürt ya da sadece Arap olarak değil, tersine Kürt uyruklu Iraklı, Arap uyruklu Iraklı olarak düşünmelerini" söylüyordu (Hussein 1977, 15, 23). El-Bekir Irak halkının

4 1968 darbesinden sonra Birleşik Devletler yeni anti-Amerikancı Irak hükümetini desteklemedi. Verilen on dört milyon dolarla, Barzani'nin Baasçıları daha rahat yıkacağı düşünülüyordu. Bu arada İran'a zarar vermekten ya da IKDP'yi desteklemekten sakınıldı, komünistlerle ilişki kurulmadı.

iki ana millettten, yani Arap ve Kürtlerden oluştuğunu ifade eden bir anayasal düzenlemeye gitti. Tuğgeneral Sa'dun Ghaydun gibi üst rütbeli Baasçı yetkililer Kürt eyaletlerine sembolik gezilerde bulunarak, Kürt kardeşleri için geliştirme programlarını uygulayacakları sözünü verdiler. Kürt elitle müzakerelere devam ederek, onlara yerel ve ulusal düzeylerde yarı meşru bir konum sağladılar. Kürt sorununu çözmeye ya da böyle yapmaya yönelik bir görüntü verme girişiminde Hüseyin 11 Mart 1970 Manifestosunu, yani Özerklik Antlaşmasını düzenledi (Hussein 1973, 9-18; Ghareeb 1981, 87-91; *La Solution* 1970). On iki maddelik el-Bazzaz planından alınan bu anlaşma Irak'ın belirli toprak sınırları içinde sınırlı bir özyönetim ve kendini kültürel olarak ifade etmeyi vaat ediyordu. Irak yetkilileri Kuzeyde bir Kürt yönetimini ve Duhok adında başka bir Kürt eyaletini oluşturarak, planın bu parçalarını uygulamaya koydu.

Bu siyasi tekliflerin bir sonucu olarak Kürt milliyetçileri ile merkezi hükümet arasındaki ilişki neredeyse iki yıl görece uzlaştırmacı oldu. Buna rağmen seleflerinin stratejileri gibi Hüseyin'in yönetim politikaları da siyasi alanı açmaya yönelik gerçek girişimler değildi, daha çok siyasi iktidarını pekiştirmeye yönelik zaman kazanma taktikleriydi. Özellikle de Irak; IKP, Sovyetler Birliği ve tutucu Arap devletleriyle ilişkilerini rayına oturtttuktan sonra, Kürtleri yatıştırmanın artık gerekmediği zamanlar, Hüseyin Özerklik Antlaşmasının temel maddelerinin yürürlüğe geçmesini durdurdu. Devleti merkezileştirerek, Sünni Araplaştırmak, Baasçılaştırmak ve militarize ederek, siyasi alanı daha da kısıtladı.

Politik ekonomideki, özellikle de Irak'ın "petrolleştirilmesi"ndeki dönüşümler merkezi hükümete Irak tarihinde daha önce hiç gerçekleşmemiş yeni tip bir iktidar kazandırdı. 1971 OPEC anlaşmalarından 1972'deki Irak petrolünün tam olarak millileştirilmesinden ve 1973 petrol krizinden sonra Irak petrol gelirleri dört misli artarak, hükümete beklenmedik kârlar, içerde daha büyük egemenlik ve yerel nüfuslara karşı sınırsız güç kazanmasını sağladı. Bu gelişmeler Irak kimlik nosyonu-

nu, devletin teşvik yapısının niteliğini ve Kürt grupları yönetme stratejilerini değiştirdi. Hükümet iktidarı, devlet baskısına dönüştürüldü. İdeolojik bir orduya (*Ceyş el-Aqa'idi*) dönüşen Baasçı silahlı kuvvetler bütün ülkede bir korku ortamı yarattı (Abbas 1989, 217; Farouk-Sluglett ve Sluglett 1987; al-Khalil 1989). Kürt köylerini yerle bir ettiler ve Kürt ailelerini alternatif yerlere, güneydeki çöl bölgelerine ya da günlük yaşamları üzerinde daha fazla kontrol sağlayacakları toplu kasabalara (*mucemma'at*) yerleşmeye zorladılar. Irak liderleri güneydeki Şii ayaklanmalarını da şiddetle bastırdılar, Kürdistan'da her şeyin yakılıp yıkılması politikasını başlattılar ve daha fazla komünist avına çıktılar.

Irak devleti petrolleştikçe siyasi elit petrol açısından zengin olan temel Kürt topraklarını etnikleştirmeye başladı. Irak yetkilileri Kerkük'teki Kürt semtlerinin etrafında Arap Çemberi adı verilen bir dizi ev inşa ederek Kürtleri evlerinden göç ettirdiler ve yalnızca Araplara toprak tapularını verdiler ve yöredeki Kürt yerlerinin adlarını da Araplaştırdılar (Raouf 1984, 143; Hakim 1992, 140).⁵ Uluslararası siyasetteki kaymalar da Irak devletinin militaristleştirilmesini cesaretlendirdi. Bu dönemde Irak Ordusu 200 bin kişilikten neredeyse bir milyona çıkarak, Irak elitine, güç kullanarak Kürtleri denetim altına almada yeni araçlar sundu. 1987 ve 1988'de Hasan el-Mecid, 4 binden fazla köyün kimyasal silahla yerle bir edildiği, geride 150 bin ölü ve 180 binden fazla kişinin kayıp olarak bırakıldığı Enfal hareketini yönetti (Karabell 1995; al-Hafeed 1993; Middle East Watch 1993).

Hiç kuşkusuz, bu baskıcı Arap devlet eliti siyasi hoşgörü izlenimini vermeye çalışıyordu. El-Mecid kasabalarda ve kırsal alanlarda Kürtlere kimyasal gaz atarken, Irak Kültür ve Enformasyon Bakanlığına bağlı müdürlük şehirlerde Kürt kültürünü teşvik ediyordu. 1988'de bu müdürlük Süleymaniye'de ünlü Kürt şairi Mewlewî ile ilgili iki gün süren bir seminer düzenledi ve bu seminerde sunulan tebliğler *Mihrecañî Mewlewî*

5 Irak Kürdistanı'nda, Süleymaniye'de yeni Kerkük eyaletinin temsilcisiyle 7 Ocak 1997 yapılan mülakat.

(Mewlewî Festivali) adında bir kitapta yayımlandı (Kerim 1998, 67). Irak Eğitim Bakanlığı Kürt dilinde gazete, kitap ve ders kitapları yayımladı. Bu yayınlar arasında Arap Dünyasının modern tarihinde (*Mêjûy nwêw hawçerkhî niştîmânî 'Ereb*) Kürtler için ders kitabı olarak kullanılan kitap da vardı.

Buna rağmen bu çabalar Irak kimliğinin dışlayıcı ve etnikleştirici nosyonunu değiştirmede. Tersine bunu pekiştirdi. Söylem ile gerçeklik arasındaki uçurum o kadar büyüdü ki hükümetin Iraklı olma duygusunu yaratmaya yönelik çabaları bütün anlamını ve güvenilirliğini yitirdi. El-Bekir ve Hüseyin Kürt-Arap birliğinden bahsediyorlardı ama Baasçılar “Kürtleri bir Arap ulusu potasında, gerekirse zorla asimile edeceklerini” ileri sürüyorlardı (Hakim 1992, 140). Hükümetin bastıracağı Kürtçe ders kitapları Arap tarihinden bahsediyordu ama Irak devleti içinde ayrı bir Kürt kimliği konusu savsaklıyorlardı. 1970’lerin sonlarına gelindiğinde siyasi alan o kadar temelden değişmişti ki Irak vatandaşı olmak Baas partisinin bir mensubu olmak demektir. Hüseyin okullara ve üniversitelere Irak kimliğini Baasçı bakış açısıyla ele alan yeni ders kitapları ve müfredatı soktu. Bu kitaplar arasında mezuniyet için gerekli olan standart ders kitapları, yani *Fikr el-qa’id fi el-tarix* (Liderin tarihle ilgili fikri) ve *El-minbec el-teqafi el-merkezi* (Merkez kültürün metodolojisi) kitapları da vardı.⁶

Iraklı üst kimlik söylemi bile anlamını, *wataniyye* olmanın, *qawmiyye* demeye geleceği bir oranda değişmişti. Sözelimi, Hüseyin’in milyar dolarları bulan tarihi yeniden yazma projesi (*meşru’ i’dat kitabet el-tarik*) ve Musul bahar festivalleri Irak tarihinde Mezopotamya’nın rolünün önemine işaret ediyordu ve etnik azınlıkların Iraklılığı üst kimlik olarak görmeleri çağrısını yapıyordu. Bununla birlikte bu etkinlikler Arap metaforlarını kullanarak, Mezopotamya kültürünü Araplaştırıyor ve Irak’ın yerel kimliğinin ayrılmaz bir parçası olarak Kürtlerin Medlerin torunu olduklarını da ihmal ediyorlardı (Davis

6 Siyasi bilimler öğrencileri için, *el-seqafe el-qawmiyye* (milliyetçi kültür) vardı. Ortaokul öğrencileri de bunun değiştirilmiş versiyonunu, yani *el-Tarix el-seqafi’i* (kültür tarihi) kullanıyorlardı.

1991, 1-35; Baram 1991, 1983b, 1983a, 429). Baasçılar ayrıca Kürtlerin yeni yılı Newroz'u Kürt kahramanı Kawa'ya değil, Peygamberin yurttaşı olan Cabir Ensira adında bir Arap olduğunu ileri süren yeni bir miti yaygınlaştırmaya çalışıyorlardı.

Bastırılmış etnik milliyetçilik ve ekonomik fırsatlar

Çatışık, ırkçı ve militan politikalar 1970 ila 1972 arasındaki dönemde Kürt milliyetçileri ile devlet arasındaki görece uzlaşmacı olan ilişkiyi yeniden düşmanca bir ilişkiye dönüştürdü. Kürtler ilk başta 11 Mart 1970 Özerklik Antlaşmasını kabul ettiler ama hükümetin Kürt siyasi temsilini, belki de babalarının dedesinin Kürt bakan olduğu ama kendilerinin Kürt hareketiyle uzaktan yakından bile bir ilgisinin bulunmadığı birkaç şahsı gözönüne seren tuhaf bir eylem" olarak artırmaya yönelik çabalarıyla alay ettiler ("*Two Years After*" 1968). Kürtler sonunda, söylem ile pratik arasındaki uçurumun gerçek olmayacak kadar büyüdüğü ve siyasi alanın gerçek olmayacak kadar değişken olduğu için Hüseyin'in bu yatıştırmalarına ilgi göstermediler. Hükümet politikaları, inandırıcılığını o kadar yitirmişti ki Hüseyin, Özerklik Antlaşmasından Irak-Kürt ilişkilerinin en önemli anlaşması olarak bahsettiği ve Irak Kürdistanı'nda ilk Kürt meclisini oluşturduğu halde, ne Barzani ne de Talabani, içinde diğer Irak partilerinin de bulunduğu ve Baas partisi tarafından yönetilen siyasi bir grup olan Devletin Birleşik Halk Cephesine (*el-cebhe el-wütaniyye*) katılmayı kabul etti.⁷

Devlet eliti siyasi sistemi merkezileştirip, Kürt topraklarını Araplaştırdıkça Kürt milliyetçiliğinin eşiği değişti. *Kurdayetî* artık sadece kültürel ve siyasi haklarla ilgili değildi, şimdi Kerkük'ün sahici etnik kökeni üzerine yoğunlaşmıştı. Petrol bu tartışmada kilit bir rol oynadı. Hüseyin Araplar için Arap petrolünü talep etmesine karşın, Kürtler Kürdistan için Kürt pet-

7 Hüseyin 11 Mart 1974'te Irak Kürdistanı Özerklik Yasasını ilan etti ve Özerk Bölge için Yasama Konseyini kurdu.

rolünü ileri sürüyordu. Aralarındaki kişisel farklılıklara rağmen Barzani ile Talabani Kerkük ve temel Kürt toprakları konusunda müzakere etmeyi reddettiler. Kürt elitinin merkezi hükümetiyle uzlaşmayı reddetmesi dikkate değerdi, çünkü Kürt ulusal duygusunda merkezi bir unsur haline gelmiş direniş duygusunun önemini belirtiyordu. Bu direnişin sembolü olan Kürt Peşmergesi artık kentlerde, kırsal alanlarda, aşiretsel ve kentsel eğitilmiş nüfus arasında *Kurdayeti*'nin ayrılmaz bir parçası olmuştu. Buna rağmen *Kurdayeti*'nin bir hayli etnikleştirilmiş, belirgin, şiddet duygusu bu şekilde kalmadı. Gerçekten de 1975'te Barzani devriminin çöküşünden sonra Kürt ulusal hareketi durmuş gibi görünüyordu. Özellikle de siyasi alanın bu kadar çok etnikleştirilmesinden ve militarize edilmesinden sonra Kürt milliyetçiliğinde bu on beş yıl süren suskunluğun nedeni neydi? Neden bazı Kürtler, 1975'ten sonra militan Irak Baasçılığı zirveye ulaştığı bir dönemde bile yüzünü Bağdat'a doğru döndürdüler?

Kısıtlayıcı siyasi alan Kürtlerin kendilerini ulusal bir grup olarak örgütlemenin bütün yasal fırsatlarını ortadan kaldırdı. Muhalefet grupları yasaklandı, temel özgürlükler inkar edildi. 1975 isyanından sonra 250 binden fazla Kürt sınırdışı edilerek İran'a gönderildi. Kürtlerin ulusal bir grup olarak harekete geçebilecekleri alternatif siyasi partileri de yoktu. 1970'lerin sonlarında geriye kalan komünist kadroların tasfiye edilmesi, soğuk savaş politikalarının gücünü yitirmesi ve Kürtler ile komünistler arasında gelişen sürtüşmeler IKP'yi Kürt milliyetçileri için tutunabilecekleri siyasi bir alternatif olmaktan çıkardı. 1980'de KDP, IKP ve öteki Irak Kürt partileriyle Irak Ulusal Demokratik Cephesi çatısında yeniden bir araya gelmeye çalıştı ama cephenin Kürt toplumunda Kürt ulusal siyasetinde tutunabilir bir rol oynayabilecek ne etkisi vardı ne de temsili. Bölge desteği ve açık örgütsel destek olmadan Irak içinde Kürt seferberliğini kaldığı yerden yeniden başlatmak, imkânsız değilse de zordu. Sonuç olarak Kürt siyaseti ondan fazla küçük siyasi partinin kurulup ve parçalandığı dağlık sınır bölgelerinde ya da ülke dışında yeraltı faaliyetleri şeklinde devam etti.

Siyasi alan askeri ve etnik açıdan baskıcı olmasına karşın, Kuzeydeki Kürt bölgelerinin tümünde tamamen kapalı değildi. Zor ve denetimin yanı sıra, Irak eliti belirli bir Kürt nüfusa kuralcı ve faydacı uzlaşma olanaklarını sundu. Geriye kalmış aşiret reislerini koruyor, ağalara Kürdistan'da toprak ayrıcalıklarını tanıyarak, kırsal alandaki Kürt milliyetçi potansiyelini boğuyordu. Baasçılar savaş stratejilerinin bir parçası olarak bazı aşiretlere özel maaş ve teşvikler veriyorlardı ve siyasi merkezde yüz bulan Kürtler arasında değişik bir *caş* (yani hainler) ağını yarattılar. Irak hükümeti Kürdistan'ı modernleştirmek için hiçbir ciddi çaba içerisine de girmedi. Baasçılar devleti sekülerize ve yarı sanayileştirmeye başladıkları halde, yaptıkları reformlar orta ve güney Sünni Arap bölgeleriyle ilgiliydi. Birkaç fabrikanın, maden ocağının ve baraj projesinin dışında, Irak Kürdistanı sanayileştirilmemiş bir biçimde kaldı ve geleneksel sosyoekonomik ve siyasi yapılara bağlı kaldı. Aşiret reisleri ve ağaların arazileri kısmen etkilerini sürdürdüler ve etkili milliyetçi elite ve onun Kürt toplumundaki gündemine karşı koydular.

Dahası devlet eliti ekonomiyi petrolleştirdikçe, politikalarını yerel nüfuslar için daha hoşla gidebilir kılan harcama mekanizmalarına başvurdu (Beblawi ve Luciani 1987, 51-52; Whittleton 1989; Eftekhari 1987; Gause 1994). Kürtlere aylık yiyecek tayini, sağlık bakımını ve eğitim programlarını vererek onları yatıştırdı. Bazı bölgelerde Hüseyin Kürt devlet memurlarına, gazino sahiplerine ve Baas partisi mensuplarına renkli televizyonlar dağıttı (Zimmerman 1994).⁸ Ticari fırsatların büyümesi tüccarlara, müteahhitlere, ticari şirketlere ve yerel iş adamlarına gelişme fırsatlarını sunuyordu. Petrolden gelen rantlar ve Irak'a yapılan Batı yardımıyla birlikte Irak sosyal refah devleti radikal tarım reformu, konut yapımı ve sana-

8 1979'da Irak devlet eliti İran'dan gelen Iraklı Kürt mülteciye yaklaşık 30 bin televizyon dağıttı. 1988 Enfal seferinden sonra yerleştirilen nüfus ise böyle bir devlet desteğini almadı. Kürt kaynaklarına göre merkezi hükümetin aylık gıda tahsisi bir ailenin aylık geçinme masrafının neredeyse yüzde 75'ini karşılıyordu.

yileşmeyi içeren beş yıllık bir plan tasarladı. Gelişme atılım-
rını hedefleyen beş yıllık bir program ile devlet yatırımı 1968-
1969'da yaklaşık 72 milyon Irak dinarından 1975-196'da 1,2
milyar dinara arttı (*National Development Plan* 1971). Pek çok
Kürt Irak toplumuyla bütünleşerek, ülkenin petrolüne bağlı
olan eğitim, ticari ve kültürel fırsatlardan yararlandı.

Baas politikası Kürt toplumunu ve ekonomisini değiştirdi
ve Kürt siyasi kimliklerini yeniden biçimlendirmesini kolay-
laştırdı. Sermaye yoğun kimyasal sektörlerinin özel niteliği ve-
ri olarak ele alındığında Irak ithal makineler ve yerel nüfus-
tan ziyade çok uluslu emek gücüne dayalı yüksek oranda kat-
ma değerli ara malları sağladı. Artan tüketim ihtiyaçlarını kar-
şılamak için yerel Kürt tarım üretimine bel bağlamak yerine
devlet eliti gıda ithaline gitti. İthal ettiği bu gıdaların parasını
petrolden gelen gelirlerle karşıladı.⁹ Tarım sektöründe yatırı-
mı azaltmanın yanı sıra Irak'ın sanayileşme stratejisi kent iş-
sizlerine yeni kadrolar ekledi (Amara 1987; Stork 1979, 30).
Kırsal toplulukların ayrıcalıklardan yoksun bırakılması, savaş
yüzünden halkın şehirlere göç etmesi ya da zorla şehirlere yer-
leştirilmesi sanayileşme eğilimlerini artırdı. Kırsal bölgeler bo-
şaltılırken, Kürt şehirlerinin nüfusu dörde katlandı (Sherzad
1991).

Kürtlerin kendi topraklarındaki yerinden edilmeleri Kürt
ekonomisinin kilit sektörünü parçalayarak, geleneksel yaşam
kalıplarını yerle bir ederek, Kürtlerin devlete olan bağımlılığı-
nı artırdı. Kasaba ve kentlerdeki Kürtlerin çoğu sanayi sektö-
rüne bütünleşmek, kendi tarımsal üretimlerini artırmak ya da
Baas Partisinin mensubu olmak yerine geçimini hükümetten
sağlıyordu. Sonuçta ortaya, Kürt topluluklar arasında rant pe-
şinde koşan bir zihniyet çıktı. Bir başka ifadeyle, Irak Kürdis-
tanı'nda gelir üretimi halkalar şeklinde bütünleşmiş bir süre-
cin ürünü olarak değil, umulmadık anda gelen para ya da yar-
dım şeklinde ayrı bir faaliyet olarak görülüyordu. Vergi öde-
mek ya da siyasi ilişkilere katılmak zorunluluğu olmayan Irak
9 Rantiyer devletler dış gelir kaynaklarına bel bağlarlar ve gelirleri iç vergi-
lendirmeye bağlı olan rantierci olmayan devletlerden farklılaşırlar.

Kürtleri sadece devletin petrol rantından aldıkları kârlarla kendi rantiyer sınıflarını oluşturdular (Abdel-Fadil 1987). Rant peşinde koşma zihniyeti, büyük baba sendromunun belirgin bir hal aldığı Irak Kürdistanı'nda olduğu kadar hiçbir yerde bu kadar belirginleşmemiştir. Devletin sosyal refah yardımlarına bağımlı olan Irak Kürtleri değişe değişe üretici toplumundan tüketici topluma dönüştüler.

Siyasi alanın çok akışkan olduğu gözönünde bulundurulduğunda, devletin yardımlarını kabul etmek çoğu zaman ekonomik olarak gerekli ya da politik olarak avantajlıydı. Irak Kürdistanı'nda istikrarlı bir iktisadi gelişme ve siyasi istikrar kalıbı yoktu. Yerinden edilen aileler başka yerlere yerleştirildiler. Boşaltılan köyler yeniden inşa edildi, yeniden yerle bir edildi, yeniden inşa edildiler. Yerlerine yerleştirildikten sonra mülteci gruplar doğası gereği yerinden edilen ya da büyümekte olan diaspora topluluklarının birer parçası haline geldiler. Irak Kürt siyaseti ve toplumunun yaşadığı bu kargaşalık, Kürt ekonomisinin azgelişmişlik niteliği ve Kürt nüfusların geçiciliği Kuzeyde gelişecek herhangi bir tipte siyasi kurumsallaşmayı önledi. Kürtler kendi etnik milliyetçi kimliğinin farkında olmuş olabilirler ama merkezi hükümete, ille de Iraklı olmayı üst kimlik olarak gördükleri için değil, istikrar ve iktisadi fırsatları aramanın bir yolu olarak başvurdular.

Kuzeyin özerk yapısı: Siyasi alanların genişletilmesi

Devlet eliti, Kürtler arasında bir Iraklılık duygusunu yaratmayı başaramadığı için, Kürt toplulukları siyasi merkeze çekmeye yönelik daha yaratıcı çabalara başvurdu. 1991'deki Körfez Savaşından sonra Hüseyin seküler Baasçı ideolojiden uzaklaşarak, Irak kimliğini İslamileştirmeye çalıştı. Propaganda kampanyasında kendini dindar bir Müslüman olarak tarif ederek, Irak bayrağına "Allahu Ekber" tabirini koydu. ABD'ye ve Siyonist güçlere karşı savaşmak için Kürt-Arap ortaklığının elzem olduğunu ileri sürdü. Ama bu yatıştırma çabaları ve Hüseyin'in "sevgili Kürdistan" diye hitap etmesi; Irak hükümeti,

Kürt bölgelerini bombalamaya, Kürt ekili arazilerini yakmaya, yardım işçilerine saldırmaya ve onlara suikast düzenlemeye, Kürdistan'daki elektrikleri kesmeye, kuzey Irak ile güney Irak arasına bariyerler koymaya ve Kuzeyi istikrarsızlaştırmak için radikal İslami güçlere destek vermeye devam ettikçe bütün güvenilirliğini kaybetti.

Irak Kürtlerinin Saddam'dan uzak durmalarının başka nedenleri de vardı. Körfez Savaşından sonra yeni fırsatlar elde etmişlerdi. Koalisyon güçleri tarafından korunan özerk bir güvenli bölgeleri vardı. Ayrıca demokratik seçimlerle iş başına gelmiş Bölgesel Kürt Hükümeti (BKH) gibi bir konuma ulaşmışlardı ki bu durum Irak'tan farklı bir etnik milliyetçi kimliği pekiştiriyordu. Kürtler kuzeyde koruma altına alınmış bölgelerinde yeni ortaya çıkmaya başlamış sivil bir toplumda yeni tipte bir siyasi örgütlenme biçimlerini geliştirdiler. Hükümet dışı gruplar, kadın örgütleri ve gençlik grupları medyada fikirlerini özgürce dile getirmeye başladılar. Yerel siyasi güçler kendilerini belediyelerde geliştirdiler ve her birinin kendi memur katmanı, öğrenci birlikleri ve özel sektör girişimcileri vardı. Özerk Kuzey'deki siyasi sınırlar çok etnikli ve dini grupları daha çok içine aldı, bu da hiç değilse kurumsal düzeyde *Kurdayeti*'nin daha hoşgörülü bir biçimini yarattı. Mart 1993'te azınlıkların kendi dillerinde eğitim görmelerini öngören yasaların meclisten geçmesinden sonra BKH Süryani dilinde ders kitaplarının çevrilip, basılmasından sorumlu olacak Süryanice Müdürlüğünü kurdu. 2000'de dördüncü bakanlar kurulu iktidara geldiğinde, kurulun içinde bölgedeki farklı etnik ve dini cemaatlerin, yani Türkmenlerin, Yezidilerin, Süryani-Keldanilerin ve ılımlı İslami Hareketin mensupları da vardı.

Siyasi alanın böyle genişlemesi yerel nüfuslara iki ana milliyetçi parti dışında kendi ulusal duygularını ifade etmeye yönelik daha büyük alternatifler sunarak, Kürt milliyetçi örgütlenmelerini farklılaştırdı. Aralarında Kürt Komünist Partisi ve Kürdistan Emekçileri de bulunmak üzere çeşitli sol partiler yeni yeni gelişmekte olan çok partili siyasi sistemde KDP ve

YNK'ye katıldı. Bundan başka Irak Kürtleri Hüseyin'in İslami yatıştırılmalarını kaale almamalarına karşın, 1990'dan sonra bazıları *Kurdayetî*'yi kendi Sünni Müslüman kimliklerinin bir parçası olarak ifade etmeye başladılar. Kürdistan İslami Hareketi, Komal İslam ve Birleşik İslam Partisi gibi partiler İslami bir Kürdistan çağrısında bulunarak, Kürt milliyetçi siyasetinin bir parçası haline geldiler. Kürt İslami gruplar yörede yeni camilerin, İslami radyo ve televizyon istasyonlarının, Kürt şehir ve kasabalarında İslami mağazaların kurulmasına destek vererek yerel düzeyde etkilerini artırdı. Bazıları bölgesel ağların desteğini alarak uzak sınır bölgelerinde BKH kliniklerinde düşük maaşla çalışan hekimleri, İslami hastanelerde çalışmak üzere ayda iki bin dolara varan maaşlar sunarak ayarttılar.

Kürtler için siyasi ve kültürel fırsatlar 2003'te İngiliz-Amerikan müdahalesinden, Saddam Hüseyin ve Baas rejiminin yıkılmasından sonra, daha çok ortaya çıktı. Irak Cumhuriyeti'nin tarihinde ilk kez Kürtler Bağdat'tan gelebilecek baskı korkusunu yaşamaksızın ülkenin her yanında etnik bir grup olarak harekete geçebildiler. Aslında bunu yapmaları doğrultusunda da teşvik edildiler. Önceki rejim sonrasında meydana gelen değişimlerde olduğu gibi geçici iktidar eliti, Kürtlere vaatlerde bulunarak iktidarını pekiştirmeye çalıştı. Geçici Koalisyon Yönetimine bağlı ABD görevlileri ve Irak Hükümet Meclisindeki Iraklı temsilciler farklı bir Kürt etnik kimliğini tanıyarak Kürtlere hükümet görevlerinde üst düzey makamları vererek, federal bir Irak'ta Kürt özerkliğinin kurumsallaştırılacağı sözünü verdiler.

Geniş siyasi alan Kürt milliyetçileri ile devlet eliti arasındaki işbirliğini tıpkı erken sömürge dönemindeki gibi teşvik etti. Kürt yetkililer Bağdat'a muhalif bir milliyetçi gündem oluşturmak yerine, Güneyde Irak devletinin inşa siyasetine katılarak milliyetçi amaçlarından ödün verdiler. Bazıları BKH'teki görevini bırakarak, geçici Irak hükümetinde temsilci olarak yeni roller üstlenerek, hem Erbil (Hewlêr) ve Süleymaniye'deki BKH'ye hem de Bağdat'daki Hükümet Konseyine olan bağlılıklarını gösterdiler. Eskiden BKH'nin İmar ve Bayındırlık

bakanı olan Nesrin Berwari Bağdat'ta Halkla İlişkiler Bakanı oldu. KDP politbürosunun üst düzey görevlisi olan Hoşyar Zêbari Irak dışişleri bakanı oldu. Kürt ulusal partisi YNK'nin lideri Celal Talabani Irak devletinin ilk Kürt devlet başkanı oldu. Kürt ulusal eliti 8 Mart 2004 günü imzalanan Irak Devletin Geçici İdari Yasasında (GIY) bölgesel özerklik kazanırken, Kerkük konusunda geçici ödünlerde bulundular.

Ancak Kürt milliyetçiliğinin bu uzlaşmacı tavrı zamanla sınırlı olabilir. Kürt liderler Irak içinde *Kurdayetî*'yi müzakereye giriştikleri halde, 1992'den sonra siyasi alan Kürtler ile Araplar arasında birleşmeyi değil farklılaşmayı teşvik etti. Üçüncü parti (taraf) müdahaleleri Irak'ın toprak bütünlüğünü vurgulamış olabilirler ama gene de Kürdistan'ın "Saddamlaştırılması" önlemeye yönelik ABD'nin başını çektiği çabalar Bağdat'tan ayrı bir Irak Kürt kimliği nosyonunu pekiştirdi. Ayrıca, işgalci gücün Kürtleri ve Arapları anti-emperyalist bir ittifakta bir araya getirdiği sömürge döneminin tersine, Saddam sonrası Irak'ta dış müdahale etnik ve dini çatlakları derinleştirdi. Kürtler ABD'nin müttefiki olarak kalırken, öteki Irak nüfusu, çoğunlukla Sünni Arap üçgeni ve Güney bölgesi Irak'ta dış güçlerin varlığına karşı şiddetli bir şekilde isyan ettiler. Dahası Saddam sonrası bağlam Kürtlere kendi etnik milliyetçi kimliğini ifade etmeleri için yeni seçenekler sunmuş olsa bile, Irak'ta etnikleştirilmiş siyasi sınırlar temelde değişmedi. Farklı siyasi sistemlerin, ekonomilerin, güvenlik bağlamlarının, etnisitelerin ve dillerin bir arada bulunması Bağdat'tan ayrı bir Kürt ulusal kimliği duygusunu pekiştirdi. 1991'den beri Irak Kürdistanı orta ve güney Irak'tan ayrı bir topraksal kimliği benimsedi.

Gerçekten de Irak hükümet konseyi ve onun halefi geçici hükümet Irak'ı "Baasçılıktan arındırmaya" girişti ve federal bir devlet içinde, Iraklılık nosyonunu içinde kendini etnik olarak ifade etmeye dayanan bir Iraklı kimliği yarattı. Okul ders kitapları ve Irak tarihleri Kürtlerin ve devlet içindeki öteki azınlıkların tarihlerini içerecek şekilde yeniden yazılmaktadır. Gene de seksen yıldan fazla Araplaştırma ve Baaslaştırmaya yöne-

lik baskı döneminden sonra Iraklı Kürtler geçmişlerini unutmaya o kadar yanaşmıyorlar ya da unutamıyorlar. Tarihsele hafızalar ve siyasi gerçeklikler Irak Kürdistanı'nda çok belirgin bir biçimde kalıyor. 1992'den beri yerel nüfuslar Bağdat hükümetine değil, BKH'ye Kürt çıkarlarını temsil eden yaşayabilir bir hükümet olarak dayanmaya başladılar. Üstelik Kerkük'ün kurtarılması binlerce Kürt ailesinin kendi asıl topraklarına dönmeye teşvik etti ki bu da Kürt, Arap ve Türkmen nüfuslar arasında yeni toprak iddialarının ileri sürülmesine ve Kürtlerin kentin ve onun petrol yataklarının kendilerine ait olduğuna ilişkin etnik iddialarının pekiştirilmesine yol açtı. Irak anayasanın niteliğiyle ilgili tartışmalar, Kürt siyasi özerkliği ve güneydeki radikal Şii etkilerinin güçlenmesi müstakbel Irak devletinde *Kurdayeti'*yi bağdaştırma şansını daha da azaltmıştır.

*Kurdayeti'*nin çok belirgin duygusu da gelecekte önemli karşı koyuşlar getirecektir. Bölgesel baskılar Kürt milliyetçiliğini özerk bir bölgeyle sınırlı tutmaya devam ediyor. Aralarında Kürdistan İşçi Partisi'nin (Partiya Karkerên Kurdistanê [PKK], Aralık 2003'te Kongra-Gel adını aldı) ve radikal İslami gruplar ve İran Kürt muhalif gruplarının da bulunduğu sınır ötesi radikal gruplar Irak Kürdistanı'nı kendi siyasi projelerinin hayat bulması için geçici bir aşama olarak kullanarak, Kürt partiler arasındaki rekabeti körüklediler. Nisan 2003'e kadar Irak Kürdistanı'na insani yardım ve ticari malların girmesinin tek yasal sınırını denetleyen Türk hükümeti arada bir sınırı yardım malzemelerinin girişine kapatarak, Kongra-Gel mensuplarını aramak üzere Irak Kürt köylerini bombalamaktadır. Türk hükümeti ayrıca gazetecilerin, yardım görevlilerinin, araştırmacıların ve sivillerin Irak Kürdistanı'na giriş ve çıkışını da önlemektedir.

Irak Kürtleri ne ABD ve Birleşmiş Milletler'e ne de Bağdat'taki merkezi hükümete koşulsuz destek verdiler. GİY Kürtlere federal yasaları veto etme gücü vermiş olabilir ve gerçek siyasi özerkliğin temelini atmış olabilir ama GİY; BM'nin, geçici Irak anayasasını oluşturmak üzere Haziran 2004'te be-

nimsenmiş 1574 no'lu Kararına dahil edilmedi. Irak Kürdistanı'nın siyasi özerkliği konusunda bir mutabakat sağlanmıştır ama Kürtlerin gelecekte bir Irak hükümetinin ulusal düzeyde federalizmin ilkelerine saygı gösterecekleri konusunda bir teminatları yoktur. BKH yasal statüye ulaşınca kadar çok önemli siyasi, iktisadi ve güvenlik programları, Erbil'deki (Hewlêr) BKH'nin aracılığıyla değil, Bağdat'taki Irak hükümeti aracılığıyla müzakere edilecektir. Ayrıca, geçici Irak hükümetlerinin ve ABD yetkililerinin Saddam Hüseyin'in devrilmesine rağmen, Bağdat'taki siyasi alanı önemli oranda değiştirmede başarısız olmaları federatif çözümü kırılgan ve belirsiz kılmaktadır. Federalizm başarısız olur, sağ kanat Arap milliyetçiliği ya da aşırı İslami gruplar güç kazanırlarsa, Kürt milliyetçiliğinin Irakla bağdaştırılması büyük olasılıkla tekrar uzlaşmaz bir nitelik kazanacaktır.

Kurdayetî'nin geleceğine Kürt bölgelerinde daha çok karşı çıkılacaktır. Kürdistan'ın siyasi ve iktisadi gelişmesine yerel düzeylerde sosyal açıdan yeniden yapılandırılması eşlik etmemiştir. Gerçekte özerk Kuzeydeki siyasi alanın niteliği devlet oluşum döneminden beri gelişmekte olan iki muhalif kimliği pekiştirmiştir ki bu da Kürt milliyetçiliğinin açık, çok-partili siyasi bir sistem içinde boy vereceği boyutu sınırlandırmaktadır. Sözgelimi, Kürtlerin seçim yasaları ve 1992'deki iktidarı paylaşma düzenlemeleri KDP ve YNK'nin lehine olan güçlü iki-partili bir hükümet yarattı (Natali 1999; Stansfield 2003, 201).¹⁰ Kürt eliti, aşiret reislerini hükümetten uzaklaştırmaya giriştikleri halde, yine de sonunda onlara geçici temelde makamlar sundu. Bu durumda KDP, YNK ve bazı etkili aşiretler arasında yeni bir uydu devlet biçimini yarattı.¹¹ Ayrıca BKH

10 Dr. Nuri Talabani ile 13 Mart 1995 günü Londra'da yapılan mülakat. Bağımsız adaylar ve kırktan fazla parti 1992 seçimlerine katıldı ama toplam oyların yüzde 5'inden fazlasını alamadılar.

11 Berwari bölgesinin lideri Adil Beg ile 31 Temmuz 1992 günü Irak Kürdistanı'nda evinde yapılan mülakat. Seçimlerden sonra aşiret liderleri Britanya'nın Avam Kamarasına benzer bir aşiret danışına komitesini oluşturmayı istediler ama BKH bu fikri kabul etmedi. Aşiret grupları sonra Şeq-lawe'de Kürdistan Aşiretler Birliğini kurdu.

ademi merkezi bir sistem olarak düşünöldüğü halde, nihai karar verme mekanizması iki ana parti arasında çok merkezileştirilmiş bir durumda kaldı, ki bu da Barzani ve Talabani'nin konumlarını ortak milliyetçi elitler olarak pekiştirdi. Kürt milliyetçiliğinin iki partili niteliği 1994'te, BKH, KDP Erbil'de (Hewlêr), YNK ise Süleymaniye'de iki ayrı idari yapıya bölündüğünde daha da pekişti. Bu Kürt partileri Ocak 2005 Irak seçimlerine tek bir Kürt aday listesi altında birleşmiş olabilir ve Talabani'ye Irak devlet başkanı olarak seçilmesine ezici bir destek vermiş olabilir ama temelde yatan iktidar paylaşımı ve liderlik meseleleri ortadan kalkmış değildir.

İslami eğilimler bile Kürdistan'daki geleneksel iktidar yapılarının etkisini ciddi bir biçimde zayıflatamamıştır. İslami partiler bazı muhafazakâr Kürt topluluklarıyla işbirliğine gittiler ama 1992 parlamento seçimlerinde sandalye kazanamadılar. 2001'de Duhok ve Erbil'deki (Hewlêr) yerel seçimlerde İslami Birlik altmış yılı aşan süreden beri ilk kez oyların yaklaşık yüzde yirmisini alarak ikinci bir konuma yerleşti. Ancak Barzani'nin KDP'si Duhok'ta toplam oyların yüzde 81, Erbil'de ise yüzde 75,6 gibi ezici bir çoğunluğunu aldı. İslami etkiler, Süleymaniye yerel seçimlerinde çok daha az başarılı oldu. Burada YNK'nin oyların ezici kısmını alarak, İslami partiye oyların yüzde beşinden daha azını bıraktı. Gerçekten de Süleymaniye'deki kentli eğitimli milliyetçiler *Kurdayeti*'nin seküler niteliğini korumaya çalışırken, İslamın Kürt ulusal siyasetine olan düşmanlığını açıkça ifade etmişlerdi. Bazı yerel halklar; Talabani'yi, onun İran ile olan gerilimleri azaltmak için yöredeki İslami liderlere ödünler vermeye yönelik girişimlerinden ötürü eleştirecek kadar ileri gittiler.

Sonuç

1960'larda siyasi alan çok daha açık bir biçimde etnikleştirilmiş, merkezileştirilmiş ve militanlaştırılmış hale geldi ki bu da Kürt toplumunda daha çok etnikleştirilmiş ve şiddete başvurmaya kaymış bir milliyetçi duygunun gelişmesine yol açtı.

Sömürge dönemindeki uygulamalar gibi, Irak cumhuriyetindeki devlet inşa stratejileri de zamanla çok değişebilen belirli tipte bir siyasi alan yarattı ve Kürt toplumunda yükselmekte olan kent ulusal elitinin yanı sıra geleneksel iktidar yapılarına da destek verdi. Sonuçta ortaya, uzlaşma ile şiddet arasında gidip gelen örgütlü, parçalanmış, etnikleştirilmiş bir milliyetçi hareket çıktı. Saddam Hüseyin'in devrilmesine, özerk Bölgesel Kürt Hükümetinin kurulmasına ve Bağdat'taki yeni hükümete rağmen Kürt milliyetçiliğinin niteliği hâlâ büyük oranda devlet oluşumu döneminden beri kristalize olmuş iki muhalif siyasi örgütsel kimlikle biçimlenmektedir.

4. Türkiye'nin bağımsız bir cumhuriyet devletine geçişi

Irak bir sömürge devletine dönüştü ama Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk eyaletleri ise daha 1923'te bağımsızlığa ulaştılar. Sömürgeci bir yönetimin olmaması Türk elitinin daha başından beri ulus-devlet inşa projesini ele almalarına olanak sağlayarak, Türk milliyetçi kurumlarının kökleşmesine elverişli bir ortam doğurdu. Britanyalı ve Iraklı yetkililer gibi Türk liderler de geleneksel Osmanlı sistemini vatandaşlık nosyonunu sekülerize ederek, devleti modernleştirerek değiştirdiler. Buna rağmen, erken Cumhuriyet Türkiye'si'nin merkezileştirilmiş, sekülerleştirilmiş ve son derece merkezileştirilmiş siyasi sınırları Kürtlerin kendilerini etnik bir kimlik olarak ifade etmelerine hiç olanak sunmayacağını açık bir hale getirdi. Irak'ta siyasi alan Kürtler için görece genişti ama Türkiye'de Kürtler için siyasi alan neredeyse hiç olmadı.

Geçiş dönemi

Britanyalı sömürge yetkilileri gibi yeni Türk eliti de savaş yüzünden meydana gelen yıkım ve siyasi belirsizliğin damga-

smı vurduğu toprakları miras aldı. Ekonomi yıkılmıştı, mülteci nüfus kabarıyordu. Musul sorunu çözülmemişti. Kürt aşiretler sınır bölgelerini istikrarsızlaştırıyorlardı ve Fransızlar Kilikya'da Amerikan yanlısı seferleri yürütüyorlardı (Zürcher 1991, 13-15; Mardin 1973, 181; Kerr 1973, 252; Özok 1990, 67-68; "Lettre de Seyid Ahmed" 1919, 7; "Telegramme Confidentielle" 1919, no. 1317; "La Question" 1921, 17-22). Özellikle de 1915'teki Ermeni katliamından sonra Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında gerilim yaşandı. Dahası Türk bağımsız hareketinin lideri Mustafa Kemal anahtar konumundaki askeri subayların desteğini almasına rağmen, yerel nüfustan ve dış güçlerden destek alamıyordu. İtilaf devletlerinin anti-birlikçi tedbirleri, amacı Müslüman topluluğunu İtilaf devletlerine ve Hristiyan tehditlerine karşı korumak olan Karakol gibi savaş döneminde oluşan yeraltı şebekelerini zayıflatmıştı.

Kemal bu istikrarsız bağlamda Kürtleri yatıştırmak için özel çabalar sarf etti. Kürtler o zaman nüfusun yaklaşık yüzde 20'sini temsil ederken, Kürt toprakları en fazla Diyarbakır'da yoğunlaşmak üzere, ülkenin toplam topraklarının yüzde 30'unu; tarım topraklarının ise yüzde 32'sini oluşturuyordu. Kemal Osmanlı'ya bağlı stratejik önemi bulunan Kürt bölgelerinin ve topluluklarının desteğini kazanmak için Sünni İslamı müstakbel Türk devletinde temel bir kimliği teşkil edecek şekilde geliştirdi. Kuşkusuz, ulusal mecliste resmi Türk kimliğiyle ilgili yapılan ilk tartışmalarda Türk eliti, Kürtlerin ezici çoğunluğunun Türkçe konuşmayan Şafii Müslümanlar olmasına (hâlâ da öyledirler) rağmen, gerçek Türk vatandaşları olarak Türkçe konuşan Hanefi Müslümanlardan bahsettiler (Kirkisci ve Winrow 1998, 96).

Kemal bu farklılıkları vurgulamak yerine, Kürtlerin ve Türklerin birbirinden farklı oldukları birleşik bir Sünni Müslüman topluluk yaratma fikrini geliştirdi. Geleneksel Osmanlı yapılarını koruyacağını ifade ederek şunları söylüyordu Kemal: "Din kardeşiniz olarak aramızı bozacak ve bizi ayıracak nifak tohumlarına kulak asmamanızı rica ediyorum... Biz ülkeyi ve İslamı, ülkemizin bir lokmalık bir şey olduğunu düşü-

nen düşmanların ellerinden kurtarmak istiyoruz” (Şimşir 1973, 215).

Kemal bu iddialarını güvenilir kılmak için temel konumda-ki ulema liderlerinin yanında dini kıyafetleri giyiyor ve Kürt aşiret reislerine bu fotoğrafları gönderiyordu. Kürtlere hediyeler veriyor ve Halifeliği Batı’dan kurtaracağını vaat eden mektuplar yazıyordu (Sayan 1987, 10; Silopi 1969, 51; Beşikçi 1979, 270). Kemal Osmanlı döneminde kurulmuş Hamidiye Alaylarına bel bağlayarak, Kürt ve Arap aşiretleri arasında Britanya kuvvetlerine karşı Kuvay-i İslamiye adında paralı İslami bir milis kuvveti kurdu. Ayrıca geleneksel dini tabakaların siyasi işlerde önder bir rol oynamasını da sağladı. 1919’da Temmuz ile Ekim ayları arasında yapılan Erzurum ve Sivas kongrelerine katılan 56 delege arasında 21 delegenin medrese bağlantıları vardı. İlk ulusal meclis üyelerinin yüzde 25’i İslami kurumları temsil ediyordu.

Kemal, Osmanlı yetkililerinin tersine Aleviler de dahil olmak üzere Müslüman azınlıklara da başvurdu. Konuşmalarında Alevilerden Anadolu topraklarının gerçek torunları olarak bahsediyor, pek çok insanı onların seküler Türk devletinde özel bir yer işgal edeceklerine inandırıyor. Önde gelen Bektaşî lideri Cemalettin Çelebi Efendi ile birlikte Alevi köylerini gezerken, Kemal Halifelikten ziyade Alevi Bektaşî doktrininin Türkiye’nin resmi dini olduğundan dem vuruyordu (Şener 1994, 11-16, 35-53; Poujol 1999, 55). Kemal ilk meclise çok az sayıda Aleviyi aldı ve onlara yerel siyasi konum sağladı. Alevi liderlerini Kürt bölgelerinde Alevi desteğini kazanmak için kullandı. Kemal, Alevi aşiretleri ve Kürt milliyetçileri tarafından yürütülen Koçgiri isyanına yanıt olarak Alevi Kürt lider Alişan Beg’i Dersim Koçgiri bölgesinin valisi olarak atadı.¹

1 1914’ten sonra Alevi liderleri Elişer ve Seyit Rıza Dersim’de Türk idaresini ortadan kaldırdılar ve bir Kürt hükümetini kurdular. Bu hükümet kısa ömürlü de olsa, Dersim bu dönemden bu yana görece özerk kaldı. Dersim ile devlet arasındaki ilişkiler Atatürk Dersim’i 1920’de Türk bürokrasinin içine aldığı anda düşmanca bir hal aldı. Devlet Ocak 1936’da Dersim’i idari olarak Erzurum ve Elazığ’dan ayırarak, onun üzerinde daha büyük denetim sağladı (Beşikçi 1990, 14-17).

Sonra çeşitli yetkilileri bölgeye göndererek, hediye ve teşviklerle Koçgiri aşiretlerini satın almaya girişti (Şener 1994, 11-16).

Buna ek olarak, geçiş sürecinde olan Türk devletindeki siyasi alan etnik bir grup olarak Kürtler için görece genişti, tıpkı geç imparatorluk döneminde ve Irak'ın ilk dönemlerinde olduğu gibi. Kemal Anadolu bağımsızlık hareketinin bir parçası olarak Türk ve Kürt kardeşliğinin meşruluğundan ve Türkiye tarafından desteklenen Kürt eyaletlerinin bir federasyonundan bahsediyordu. Turancı tarihleri kullanmak yerine Kürtleri modern Türk devletinin ayrılmaz bir parçası olarak tanımlayan Osmanlı mirasıyla ilgili mitleri dile getiriyordu. Kemal söylemlerini gerçekçi göstermek için Kürt bölgelerini dolaşırken iki Kürt delikanlısını Kürt askeri gibi giydirecek kendisiyle birlikte götürdü (Sayan 1987, 51). Kürdistan ve Kürtlerin Türkiye'nin ayrılmaz bir parçası oldukları fikri, Kürt askeri desteğine karşılık olarak Kürt özerkliği sözü verilen Diyarbakır'da gerçekleştirilen Türk-Kürt kongresinde yeniden onaylandı. Benzer şekilde Lozan Kongresinde (Kasım 1922 ile Temmuz 1923 arasında eski Osmanlı topraklarının barışçı bir biçimde çözülmesine karar verilmesi için organize edilen) İsmet İnönü Britanya delegesi Lord George Nathaniel Curzon'a Kürtlerin Turan ırkından olduğunu söylemiş olabilir ancak İnönü geleceğin Türk devletinde Kürtlerin bir yeri olduğunu onaylamıştı. Türklerin ve Kürtlerin her zaman birlikte yaşadıklarını ileri sürerek şu sözü veriyordu: "Türkiye büyük millet meclisi hükümeti Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükümetidir, çünkü ulusal mecliste Kürtlerin gerçek ve meşru temsilcileri yer almaktadır" (McDowall 1997, 190).

Kemal tıpkı Britanyalıların Irak'ın ilk dönemlerinde yaptıkları gibi yeni devlette Türk-Kürt eşitliğini kurumsallaştırmaya bile kalkıştı. 23 Nisan 1920'de ulusal mecliste, Türkiye Cumhuriyeti'nin Türkler ve Kürtler olmak üzere iki gruptan oluştukları ileri süren ilk geçici bir anayasa çıkardı. Bu anayasanın sekizinci maddesi Türk milliyetçiliğinin kültürel anlamını onaylıyordu: Dinlerine, ırklarına bakılmaksızın Türkiye'de ya-

şayan insanlar vatandaşlık bakımından Türktürler (Kırskisci ve Windrow 1998, 90-94; Olson 1989, 166-68). 10 Şubat 1922 günü Büyük Millet Meclisi Kürdistan'da özerklik teklif eden bir kanun taslağını geliştirdi. Kürtleri bir ulus olarak gören bu kanun Kürtlere Kürt ulusal geleneklerini tanıyan özerk bir idare kurma hakkını veriyordu.²

Aslında Kürt özerkliğine yönelik hükümler sınırlıydı. Kemal 1919'dan sonra Türk kimliğini gelecek devletin ana unsuru olarak vurgulamaya başlayarak, Kürt milliyetçilerini tutukladı ve Diyarbakır'daki Kürt kulüplerini kapattı. Kemal Kürt dilinde eğitime yönelik söz verdiği halde, Kürtlerin resmi siyasi ve idari işlerde Türkçe konuşmasını zorunlu kıldı. İzmir İktisat Kongresinde (Yeni Türk devletinin iktisadi yönelimlerini belirlemek için 1923 yılında 17 Şubat ile 4 Mart arasında yapılan) Kürtlerden hiç bahsetmedi (Ali 1981, 107). Gene de geçiş döneminde siyasi alan Kürtlere politik arenaya katılmak için bazı haklar sunuyordu. 1908 ile 1920 arasında ulusal mecliste aralarında senatör olarak atanmış Şeyh Abdülkadir'in de bulunduğu 29 Kürt milletvekili temsil ediyordu (Kutlay 2004, 1-3).

Parçalanmış milliyetçilik

Geç imparatorluk ve Irak geçiş dönemlerinde olduğu gibi geçiş sürecinde olan Türk devletindeki siyasi alan görece büyüktü. Kürt topluluklar kendi etnik kimliklerini ifade edebiliyor, siyasete katılabiliyor, kendi dillerini konuşabiliyor ve ulusal grup olarak bir araya gelebiliyorlardı. Eski siyasi dernekler İstanbul'da hâlâ faaliyetlerini yürütüyorlardı. Bu dernekler arasında İngiliz Muhipler Cemiyeti ve Kürdistan Bağımsızlık Komitesi vardı. Bu örgütler ve aynı zamanda Wilson Prensipleri Cemiyeti de Kürtlere kendi ulusal kimliklerini göstermek için olanak ve destek sundu. Binbaşı Noel de Türkiye Kürdis-

² Bu teklif Kürdistan sınırlarını Van, Bitlis, Diyarbakır ve Dersim illeriyle sınırlandırıyordu.

tanı'nda aktif faaliyette bulunarak, Kürtlere Britanya himayesinde siyasi özerklik vaadinde bulunuyordu.

Bazı Kürtler Irak'ta aynı konumda olan Kürtler gibi Kürt milliyetçiliğini vurgulayarak bu geniş siyasi alandan yararlandılar. Şehirlerde Azadi (Özgürlük) ve Diyarbakır Kürt Derneği dahil örgütler kurarak, farklı biçimlerde özerkliği, Kürt haklarını ya da bağımsızlığı ("Comitey Estiqlali Kurdistan" 1966) talep ettiler. Milliyetçi örgütlenmelere ve üst düzey dış yetkililere ulaşma Kürt elite yarı meşru bir konum kazandırdı ve *Kurdayeti*'nin önemini artırdı, tıpkı yeni Irak devletinde olduğu gibi. Osmanlı parlamentosunda temsilci ve Kürdistan Bağımsızlık Komitesinin sekreteri olan Bedirxan bütün Kürdistan'ı Britanya yetkilileriyle dolaşarak, milliyetçi iddiaları Britanya'nın Türk karşıtı kampanyasının bir parçası haline getirdi. Kendi Kürt kimliğinin farklılığını vurgulayarak şunları ileri sürdü: "Türklerle ortak hiçbir yanımız yok... Onlar Turanî ırkındandırlar, bizse Ari ırkındanız. Dilimiz farklıdır. Türkler Çağatayca, Arapça ve Farsça karışımı bir dili konuşurlar, bizlerse kökleri Pehleviceye dayanan kendi dilimizi konuşuruz" ("Lettre de Bedr Khan" 1920). Diyarbakır'ın seçkin ailelerinden birine mensup olan Ekrem Cemilpaşa gibileri de Kürt bölgelerini gezerek, yabancılarla müzakerede bulunup, bağımsız bir Kürdistan çağrısında bulundular.

Önemine rağmen, *Kurdayeti*'nin ortaya çıkan anlamı Kürt toplumunun tümünde çok temsil edilmiyordu ya da çok etkili değildi. Irak Kürdistanı'nda olduğu gibi, yirminci yüzyılın ilk başlarındaki Türkiye Kürdistanı da toplumsal durum; aşiretler ile aşiret olmayanlar arasında, Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar arasındaki ayrımlara dayanan tabakalara ayrılmış, türdeş olmayan, kırsal bir toplumdu hâlâ. Ermeni katliamından sonra Kürt ekonomisinde açılan boşlukla birlikte, Kürtler ticari sektörde seçkin bir konuma gelemediler. Çoğu ya toprak sahibiydi ya da toprağı eken emekçiydi. Kürt siyasetinde ve toplumunda en etkili olanlar şehirlerdeki kentleşmiş entelektüeller değil, aşiret reisleri, ağalar ve şeyhlerdi.

Türk eliti, iç çatışma ve çelişkileri ortadan kaldırmak yeri-

ne, devam etmesine izin vererek, Kürt milliyetçi potansiyelini engelledi. Britanya yetkilileri gibi Mustafa Kemal de geleneksel yerel idari sistemini değiştirmek ya da eyalet kimliklerinin belirginleşmesini zayıflatabilecek ulaşım ve iletişim ağlarını geliştirmek için hiç çaba sarf etmedi. 1918'den sonra değişen dış sınırlar ve göç hareketleri demografik değişimleri beraberinde getirmesine karşın, Osmanlı vilayet sistemine dayanan iç sınırlar görece dokunulmadan kaldı. Mesela Maraş ve Sivaslı Kürt Alevi toplulukları güneydoğudaki Diyarbakır ya da Batman'daki Sünni Kürtlerden ziyade seküler Türk ve Ermeni topluluklarıyla daha yakın ilişkiler sürdürdüler. Mardin, Siirt, Cizre ve Nusaybin'deki Kürtler ticari olarak, çoğu zaman da siyasi olarak Kuzeydoğudaki Ağrı ve Van bölgelerindeki Kürtlerden çok Behdinan bölgesindeki Kürtlere ve Araplara daha yakın duruyorlardı.

Aşiretlere dayanan sosyoekonomik yerel kimliklerinin önplana çıkması *Kurdayetî*'nin birleşik anlamda bütün Kürdistan'da ortaya çıkmasını engelledi. Çoğu Kürt, ulusal talepleri geliştirmek için Kürt örgütlerine katılmak yerine kendi kişisel, dinsel, aşiretsel çıkarlarının peşinden gitti. Pek çok Kürt ağa, Bedirxan'ın İstanbul'daki entelektüel milliyetçi çevresine, Kürt şehirlerindeki İngiliz karşıtı Halife yanlısı Kürt kulüplerine ya da merkezden uzakta yer alan vilayetlerdeki Azadi Partisine katılmak yerine, Osmanlı topraklarını korumak üzere tümüyle Ermeni sorununa kilitlenen Kemalistlere destek verdi. Sevr Antlaşmasının Ermenilere devlet kurma hakkım verdiğini öğrendikten sonra, kendi bireysel mülkiyet haklarını azaltacak bir Ermeni varlığına karşı çıktılar. Bazıları, Kürdistan'ın Ermenistan'a dönüştürülmesini engellemeyi vaat eden Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde Türklerle birlikte hareket ettiler. Yabancı askerlerin varlığı ve Hristiyanlara yeniden toprak dağıtımı Kürdistan'daki gerilimleri kışkırttı. Kürt aşiret reisleri Hristiyan tehdide karşı Türk gruplarının yanında yer aldılar. Bazıları da komşu köylerdeki Süryani ve Keldanileri kendi davalarını desteklemeye çağırdılar.

İslamı ve geleneksel sosyal yapıları kayıran siyasi alanda,

Kürtler kendilerini Kürt milliyetçiliğiyle değil, özel Müslüman kimliklerine göre tanımladılar, tıpkı geçiş sürecindeki Irak devletinde yaptıkları gibi. Bazı Sünni Kürt şeyhleri ve entelektüeli Kemal'in Türk Müslüman imparatorluğunda halifelüğün kutsallığını koruyacağını vaat eden Pan-İslamcı söylemlerini olumlu karşıladılar. İçinde Piranlı Şeyh Said'in de bulunduğu Nakşibendî Kürtler Türk bağımsızlık hareketinin önde gelen destekçileri arasındaydı. Bunlar askerlere mali destek topluyor, Mustafa Kemal'in amaçlarını yayıyor ve İstanbul hükümetini karalıyorlardı. Abdülhekim Arvasi ve Muhammed Reşid gibi Kürt şeyhleri de kendilerini ilkin Müslüman olarak görüyor ve bölgede Türkler, Araplar ve Kürtler arasında kendilerine taraftar topluyorlardı (Zarcone 1998, 110-13).³ Said Nursi, milliyetçiliği ve etnisiteyi zehirli bir fikir olarak eleştirerek, şunları ileri sürüyordu:

Birbirlerine belli bir kardeşlik bağıyla bağlı olan ve dualarıyla bana yardım eden aralarında kesinlikle Kürtlerin çoğunluğunun da bulunduğu 350 milyon kardeşi menfi bir etnisiteye ve milliyetçiliğe kurban etmeyi milyonlarca kez reddediyorum. Günah çıkarmaksızın kelimeyi şahadet getiren ve Kürtlerin adını taşıyan bu çok az sayıdaki zındıkların desteğini kazanmak için bu sayısız kutsal kardeşimi terk etmeyi milyonlarca kez reddediyorum (Bozarslan 1992, 22).

Kürt İslamcı Naim Babanzade de Kürt milliyetçiliği yerine Müslüman kimliğini vurgulamaya devam etti. Nursi gibi o da milliyetçiliği Avrupa'nın bir hastalığı olarak görerek, "bu hastalığın Kürt kardeşlerine henüz bulaşmadığı için" şükreliyordu (Bozarslan 1992, 14-15).

Alevi gruplar Kemal'in söylemlerine kendi farklı alevi kimliklerini ya Kürt milliyetçiliğinin yanı sıra ya da onun yerine

3 Aslen Vanlı olan Abdülhekim Arvasi 1900'lerin döneminde dini çalışmalarını yapmak üzere İstanbul'a göç etti. İstanbul'da Nakşibendi tekkesinde şeyh oldu ve daha sonra tutuklandı. 1990'dan bu yana tekkesi ve taraftarları dini konulara odaklanan dini yayınlar yayımladılar.

vurgulayarak tepki verdiler. Gerçekten de özellikle Dersimli ve Sivashlı bazı Kürt Alevi aşiret reisleri Kürt ulusal isyanlarına destek vererek, bağımsız bir Kürdistan çağrısında bulundular. Koçgiri hareketinin liderleri ile çeşitli aşiretler arasında gerçekleşen ilk buluşmalardan biri Sivas'ın Kangal bölgesindeki (Yelice) Hüseyin Abdal tekkesinde meydana geldi. Kürt Aleviler "silaha sarılmaya... Bağımsız bir Kürdistan kuruluncaya kadar savaşmaya" karar verdiler (Kieser 1993, 3). Ama hükümet Koçgiri'de sıkıyönetim ilan ettikten sonra bu liderler Ankara'ya telgraflar çekerek, bağımsızlık taleplerini özerkliğe dönüştürdüler. Diğerleri ise Mustafa Kemal'i imam ve Hacı Bektaşî Veli'nin torunu olarak görerek, Türk Alevi topluluğuna ve Türk bağımsızlık hareketine katıldılar (Kieser 1993, 13; van Bruinessen 2001, 17-18). Dersim'deki halk Kemalistlere karşı bir coşku beslememiş olabilir ancak onlar da bağımsızlık savaşında Kemal'e destek verdiler.

Kürt toplumu aşiret yapısından çözülmüş ve türdeş hale gelmiş olsa bile Türk siyaseti geçiş döneminde pek fazla etnikleşmediği için *Kurdayetî*'nin belirgin ve etnikleşmiş bir hale geleceği pek olası değildir. Irak devletinin ilk dönemlerinde olduğu gibi dahil etme ve dışlama sınırları etnisiteye değil, din dahil yöneticiler ile yönetilenler arasındaki çizgilere dayanıyordu. Kemal'in söylemleri Türk milliyetçiliği üzerineydi ama bu söylemler, kısmen Kürtleri de kapsayan, Türk kurtuluşu ve anti-emperyalizm anlamında temellenmişti. Kemal İslami kardeşliği vurgulayarak, Sünni Kürt ve Türkleri, halifeliği yıkmaya çalışan bu insanlara, özellikle de Yunanlılara ve Ermenilere karşı ortak bir cephede bir araya getirdi. Sonuç olarak 1919'dan sonra yükselen Türk milliyetçiliğine rağmen, birçok Kürt ile siyasi merkez arasındaki ilişki uzlaşma ile düşmanlık arasında gelip gitti.

Gerçekten de bazı Kürtler uzlaşmaz milliyetçilerdi. 1922'de Erzurum hareketi içinde örgütlenen Azadi Komitesi bağımsız Kürdistan çağrısı yaptı. Gene de çoğu, *Kurdayetî*'yi Türk bağımsızlık hareketinin ya da çökmekte olan Osmanlı imparatorluğunun bağlamına yerleştiriyordu. Haziran 1919'da Erzu-

rum'da yapılan Kürt hareketinin ulusal kongresinde Kürtler, Kürt özerkliğini tanıdığı sürece Mustafa Kemal'e ve Türk kuruluş hareketine destek vereceklerini ilan ettiler. Sivas, Diyarbakır, Harput, Van ve Bitlisli Kürtler ise Osmanlı topluluğundan ayrılmayı reddediyorlardı. Erzincan bölgesindeki Kürt aşiret reisleri, Kürtlerin "Türklerin meşru kardeşi" olduğunu ileri sürerek ve yurttaşlarından ayrılmamayı talep ederek Şerif Paşa'yı protesto ettiler ("Monsieur de France" 1920). Kürtlerin önde gelenlerinden olan ve Osmanlı devlet konseyinde yer alan Şeyh Abdülkadir bağımsızlık isteyen Kürtleri eleştirerek, bunun Kürt onurunu zedelediğini ileri sürdü (Algar 1996, 54; Dersimi 1990, 120). Bedirxan gibi Abdülkadir de Şerif Paşa'nın Paris Barış Konferansında sunulan Kürdistan haritasını desteklemedi.

Bağımsız Türkiye Cumhuriyeti devleti

Hernekadar Mustafa Kemal (Kasım 1934'te Atatürk adını aldı) bağımsızlığı kazanmış ve 29 Ekim 1923'te yeni bir Türkiye Cumhuriyeti devletini ilan etmiş olsa da siyasi iktidarı hâlâ pekiştirmemişti. Savaşın sonra hükümet içindeki muhalif gruplar arasında yeni mücadeleler başladı. Ekonomi çökmüştü, siyasi kurumlar güçsüzdü ve ülkenin farklı toplulukları tutarlı bir ulusal kimlik duygusundan yoksundular. Bununla birlikte Atatürk siyasi çoğulculuğu teşvik etmek, geçiş döneminde yaptığı gibi doğudaki Kürt bölgelerinde yerel mutabakatlar sağlamak ya da komiteler kurmak yerine, hükümetten birlikçi ve solcu klikler dahil siyasi rakiplerini tasfiye etti (Zürcher 1991, 45-58). Sonra Türk Silahlı Kuvvetlerinin komutanı ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (CHF) başkanı sıfatıyla Cumhurbaşkanı makamına geçerek siyasi iktidarı merkezi-leştirdi.⁴

İlk dönemlerdeki Britanya yetkilileri gibi Atatürk de ülkenin farklı nüfuslarını birleşik, seküler ve modern resmi devlet

4 CHF 1935'te yapılan dördüncü kongrede adını Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) olarak değiştirdi.

milliyetçiliğini yaratarak, bir araya getirmeye girişti. Gene de bir hayli merkezileştirilmiş bir siyasi sistemde Türk milliyetçiliğinin yoğunlaşması sömürge Irak'ta geliştirilenden temelden farklı bir tipte siyasi bir alan yarattı. Britanya eliti Kürtlere etnik bir grup olarak sınırlı oranda haklar tanıırken, Türk milliyetçi yetkilileri yeni devlette Kürtlerin etnik yapısını inkar ettiler. Atatürk geçiş döneminde yaptığı gibi Osmanlı mitlerini kullanmak ya da Türkiye halklarından bahsetmek yerine Hititler ve Sümerler gibi Anadolu'nun kadim halklarını yücelten Türk milliyetçi tarihlerini kullandı ve bunlara Türk adını verdi. Kemalistler Kürtlerin, Macarların, Göktürklerin (gerçek Türkler) torunu olan asıl Türk Akhunlar olduklarını ve Turanı ırkından Oğuz ve Buğduz aşiretlerine bağlı bir klan oldukları ileri süren yeni mitler geliştirdiler (Özok 1990, 17-22; Arvasi 1986).⁵

Irak kimliği sömürge Irak'ta görece muğlak kalırken, Kemalist Cumhuriyet, etnisiteye dayalı açık, dışlayıcı siyasi sınırlar yarattı. Irak'taki Kürt toprakları açık bir biçimde Kürt olarak kabul edilmişti ama Türkiye'de Kürt toprakları adlarını ve anlamlarını kaybettiler (Akin 1995, 79-82, 195-200).⁶ Kürt eyaletlerinden oluşan bir federasyondan ve Türk-Kürt kardeşliğinden bahsetmenin üzerinden on yıl geçtikten sonra Atatürk esas Kürt topraklarının varlığını inkar etti. 1932 yılında Diyarbakır'da halka yaptığı bir konuşmada şunları söylüyordu: "Türk topraklarının kahraman bir köşesine geldim. Aslı Türk toprakları iken buraya Bekir'in diyarı demek ayıptır. Buraya Bekir adı daha sonraları verilmiştir. Biz topraklarımızın asıl isminin ne olduğunu biliyoruz. Bizim asıl topraklarımız Oğuz Türklerinin topraklarıdır" (Feyzioğlu 1982, 177). Gerçekten de hayatın bütün yönleri Türkleştirilmiş hale geldi. Pan-Türk-

5 Göktürk adı Orta Asya'da yaşamış kadim bir Türk ulusuna göndermede bulunuyor. Arvasi Maraş, Elbistan, Malatya ve Harputlu Kürtlerinin gerçek Kürt olmadıklarını, Türkmen aşiretler olduğunu ileri sürüyordu.

6 Türk araştırmacılar *Kurd* kelimesini *Karluk* ("karda yürüyenler") kelimesine, *Eskimo*, *çığ* ve *ağır sulusepken* kelimelerine bağlayan farklı kelimeler uydurdular.

çü semboller pullarda, parada, üniversite keplerinde yeniden basılarak, resmi devlet vatandaşlığının Türkçülüğü pekiştirildi. 1924'ten sonra Türk milliyetçiliği anlamı kültürel yapıdan ırkçı yapıya doğru değişti.

Kemalist devlet tıpkı sömürge Irak'ta olduğu gibi devletin modernleştirilmesi ve sekülerleştirilmesine dayanıyordu. Ancak Türkiye'nin modernleştirme sürecinin niteliği ve zamanlaması Irak'inkinden farklıydı. Aşiret yapılarına ve İslama bağlı geleneksel katmanlar için daha az hoşgörülü bir siyasi alan biçimini yaratmıştı. Britanyalılar Kürt milliyetçi aşiret liderlerine bölgelerinde yarı meşruluk ve özerklik tanımışken, Atatürk Kürtleri eşkiya olarak görerek, onlara bu şekilde yaklaşıyordu. 1924'ten sonra Türk yetkililer Kürt milliyetçi liderlerini tutukladılar, sürgün ettiler ve öldürdüler. Şeyh Said'i astılar, ailesini ve dostlarını Türkiye'nin batı bölgelerine ya da yurtdışına sürdüler. Dersim yerle bir edildi, adı Tunceli olarak değiştirildi ve Seyid Rıza dahil bölgenin önde gelenleri infaz edildiler.

Dahası, Atatürk orduyu devletten ayırmaya çalıştığı halde, 1924'ten sonra orduyu cumhuriyetin bekçisi konumuna getirdi. Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından ordu için gizli bir fon olarak verilen 10 milyon lira kredi ve Fransa'dan gelen ek yüz milyon frank değerindeki krediyle birlikte devlet eliti Kürtleri yönetmenin aracısı olarak gitgide güce bel bağlamaya başladı. Atatürk Kürt bölgelerini merkezileştirdi ve askerleştirdi, Kürt eylemcilerini tutuklattı, Kürt, Ermeni ve Laz aileleri Türkiye'nin batı bölgelerine sürdü, Kürt kentlerine Türk ailelerini yerleştirdi. Ayrıca ulusal meclisteki Kürt milletvekillerinin yerine çoğunun Kürdistan ile hiçbir teması olmayan Türk milletvekillerini geçirtti. Askeri kurumlara bağlı devlet tarafından atanmış genel müfettişler Kürt eyaletlerinde genel vali konumuna geldiler. 1935'ten sonra Hakkâri, Bitlis, Bingöl ve Tunceli'yi (Dersim) kurarak ya da yeniden düzenleyerek bu kentlere polis için devlet harcamalarının yüzde 50'sini temsil eden bir bütçe ayırdılar (*Le Mouvement Kurde* 1927; Bozarslan 1996b, 24).

Irak'ta tedricen gelişen sürecin tersine, Atatürk'ün çok sert

bir biçimde Türkiye'yi sekülerize etmesi .Osmanlı sistemine bağlı geleneksel katmanları hak ve ayrıcalıklardan yoksun bıraktı. 1925'te İslami ve Kürt şeyhlik topluluklarına artık hoşgörüyle bakmayan Atatürk şunları ifade ediyordu: "Efendiler ve ey millet, biliniz ki, Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler ve meczuplar memleketi olamaz. En doğru ve en hakiki tarikat, medeniyet tarikatıdır" (12 Eylül 1982, 313). Britanya ve Irak eliti, devleti sekülerize etmiş ama etkili İslami topluluklara hoşgörüyle bakmışken, Türk eliti İslama karşı daha düşmanca bir siyasi alan yaratmıştı. Şeriat kanunlarını İsviçre, Almanya ve İtalya'dan aldığı medeni ve ceza kanunlarıyla değiştirmişti. Halifeliliği ortadan kaldırmış, derviş tarikatlarını ve medreseleri kapatmış, halka açık yerlerde hicab (peçe takılmasını) giyilmesini yasaklamıştı. Tevhid-i Tedrisat Kanunu, müfredatı sekülerize etmiş ve akademik kurumları devletin kontrolüne vermişti. Atatürk'ün sekülerize politikası ayrıca, İstanbul'daki Ayasofya camii dahil derviş tapınaklarından müze yaparak, İslamı turist çekmeye yönelik kullanmayı da içeriyordu (Houston 2001, 13; Landau 1984; Ramsdan 1989; Pope ve Pope 1997; S. Ayata 1993, 60).

Kuşkusuz, Atatürk'ün reformları İslami bir çerçevede meydana geldi ve bunlar ister istemez 1923'ten sonra da devam ettiler. Atatürk ilk başlarda tüm Türk vatandaşlarını Müslüman olarak ele alarak ve Türk ulusu ile din arasında bir bağlantı kurarak, İslama hoşgörülü yaklaştı. Ancak Atatürk İslamı devletin kontrolüne vererek devlet ile İslami kurumlar arasında yeni bir ilişkiyi yapılandırdı. Kentsel sınıfları yükseltip, geleneksel tabakaları zayıflatan sekülerleştirme politikaları, Kürt şeyh gruplarının geç imparatorluk döneminde ve geçiş döneminin başlarında sahip olduğu birçok olanağı ortadan kaldırdı. Sadah aileler ve şeyhler Irak'ta 1950'lerin başlarına kadar statülerini korumuşken, Türkiye'deki mevkidaşları 1920'lerin başında bunlardan yoksun kılınmıştı. 1923'te toplanan ikinci Büyük Millet Meclisi'nde dini konumları olan milletvekillerinin yüzdesi yüzde 20'den yüzde 7'ye; yedinci mecliste ise yüzde 1'e düştü (Toprak 1981, 71).

Bundan başka sömürge Irak'ın tedrici ve kısmi modernleş-tirmesinin tersine, Abdullah Cevdet ve Ziya Gökalp'in ideolo-jisiyle biçimlendirilen Atatürk'ün stratejileri Türk milliyetçili-ği ile Batı kapitalizmini sentezleyerek, uygarlaşmayı vurgulu-yorlardı (Sayan 1987, 15). Britanya'nın ekonomik politikaları ve Irak'ın Britanya sterlinine bağlı olması devlet destekli sana-yileşmeyi önleyecek belirli tipte bir gelişmeyi yaratmıştı, oysa Kemal'in iktisadi gelişmeye yönelik taahhüdü mali sermaye-nin hızlı bir birikimini ve özel sanayinin hızla gelişmesini teş-vik etti. Atatürk 1923'te İzmir İktisat Kongresini açtı. Bu kongre, diğer amaçlarının yanı sıra devletin kapitalist yola ve özel sektör gelişmesine dayanan idari ve finansmanını mo-dernleştirmeye hizmet eden bir çatıyı oluşturuyordu. Atatürk "milli ticareti geliştirmeye, fabrikalar açmaya, yeraltındaki kaynaklardan faydalanmaya ve zengin olsunlar diye Anado-lu'nun ticari sınıflarına yardım etmeye" söz verdi (Ali 1981, 112). 1924'e gelindiğinde yabancı yatırımcılar büyük teşeb-büslerin yaklaşık yüzde ellisini temsil eden 94 kurumu denet-liyorlardı. 1927'de çıkan Sanayi Teşvik Kanunu sanayi burju-vazisini toprak sahibi ticaret grupları karşısında daha da gelişt-irdi (Ökçün 1968, 251-53; Ramazanoğlu 1985, 58-59; Galip 1989, 66-74). Türkiye'de ortaya çıkan ve Irak'ta olmayan şey yabancı sermayeye bağlı ilk sanayi büyümesiydi.

Atatürk'ün devlet denetimli iktisadi gelişme ve sanayileşme programları Kürt milliyetçi yörüngeleri etkiledi, çünkü bu programlar Türk ve Kürt toplumlarında sosyoekonomik ve et-nik çelişkileri büyüten asimetrik fırsat yapılarını yarattılar. Türk politik ekonomisinin yapısı gözönünde bulunduruldu-ğunda, sanayileşmenin esas olarak coğrafi olarak Avrupa'ya yakın olması, açık limanlarının bulunması ve liberal düşünce-lere açık olması zaten Batı'nın kapitalist pazarlarına açılmış olan Ege ve Batı kıyılarının yararına oldu (Margulies ve Yıldız-ozoğlu 1987, 273). 1920'ye gelindiğinde, Türk ticari sınıflar sa-nayinin, ticaret odalarının, sigorta şirketlerinin ve finans ku-ruluşlarının denetimini ele geçirdiler. Ayrıca Türkiye Birinci Dünya Savaşından önce ve sırasında Hristiyan nüfusunun ço-

ğunu kaybetmiş olsa bile, hâlâ Avrupa p azarlarına bağlı olan bir Türk ticaret burjuvazisi vardı. Batı'nın finanse ettiği sanayileşme programlarından yararlanan resmi ve bürokratik elite birlikte bu gruptu, yoksa Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun ücra bölgelerinde yaşıyan topraksız Kürt köylüsü değil.

Etnik dini milliyetçilik

Sömürge Irak'ta ve Türkiye'nin geçiş dönemlerinde görece geniş olan siyasi alanın tersine, Türkiye Cumhuriyeti'nde siyasi alan yoktu. Türk eliti Kürt dilini yasakladı, Kürt topraklarını askerileştirdi, Kürt partilerini yasadışı kıldı ve Kürt kültürel etkinliklerini yasakladı. Söylemde resmi olarak Türkiye halklarından Türk halkına yönelik yapılan bu kayma Kürtleri siyasi merkezden etnik temelde farklılaştırdı. Kürtler ülkede ülkedeki ikinci büyük etnik topluluğu oluşturdıkları halde etnik bir azınlık olarak ayrımcılığa uğradılar. Onlar artık etnik olarak Türk olmadıkları için  tekilerdi ve kamusal alanda kendilerini Kürt olarak tanımlayamıyorlardı.

Siyasi alan son derece etnikleştirilip, d şmanlaştık a, *Kurdayetî* de öyle oldu. 1923'ten 1938'e kadar tam 15 yıl Kürt milliyetçiliği Kürt diline yönelik etnik kültürel talepleri ve Türk devletine karşı şiddet içeren isyanlarla kendini gösterdi (Ilhan 1991; Paşı 1986; Olson 1989). 1937'de Kürt entelektüeli Nuri Dersimi Tunceli (Dersim) aşiretleri adına Birleşmiş Milletler genel sekreterliğine şu şik yetleri bildiren bir mektup yazdı: "Kürt ulusu bir yandan T rkleştirilmekte, diğer yandan yok edilmektedir" (Dersimi 1990, 299-303). Bedirxan Ağrı'da bütün Kürdistan'ı kurtaracak bir Kürt hükümetini kurmaya kalkıştı. Ayrıca sürgünde bir Kürt dergisini çıkararak, Kürt dilinin farklılığına ve etnik kimliğine dikkat çekti (Bkz. *Hawar*, no. 1 [1932]: 5-6; no. 5 [1932]: 1-2).

Kurdayetî'nin şiddete dayanan son derece etnikleştirilmiş niteliği tıpkı sömürge Irak'ın ilk dönemlerinde olduğu gibi siyasal sistemi istikrarsızlaştırdı ve Türkiye'de Kürt milliyetçiliğinin önemini artırdı. Buna rağmen *Kurdayetî* Irak'taki mevki-

daşından farklı bir karaktere büründü. Irak'taki alanın tedricen İslami yapıdan arındırılmasının tersine Atatürk'ün şiddetli sekülerize ve merkezileştirme politikaları dinin yanı sıra etnisiteye de dayalı bir Ötekilik duygusunu yarattı. Kürtler Müslüman oldukları için yasal olarak kendilerini Türk ulusundan ayıramamış olabilirler ama İslama olan bağlılıkları yüzünden sosyal ve siyasal açıdan haklardan mahrum kılınmışlardı.

Sonuç olarak bazı Kürt şeyhler etnikleştirilmiş bir milliyetçilik duygusunun yanı sıra ya da bu duygunun yerine İslami kimliği vurgulayarak merkezi hükümetle yaptıkları örtülü temaslarının kopmasına tepki gösterdiler. Bunlar şu yönde şikâyetinde bulunuyorlardı: “Üstelik bizzat Türklerin kendisi Kürtler ile aralarında kalan son bağı, yani din bağı kopardılar. Halifelik çatlamış su borusu gibi fırlatılıp atıldıktan sonra geri kalan tek şey Türklerin zulmüydü” (*Kurds and Turks* 1925) Kürt Nakşibendî şeyhi Piranlı Said Türk kâfirlere karşı mücadele çağrısında bulunarak Şeriata dayalı İslami bir devlet, yani bir Kürt devletini kurmayı talep etti. Şeyh Said Kürt ulema ve aşiretlerine Türklerin İslama ihanet etkilerinden yakınan mektuplar yazdı. Hatta Atatürk'ün *Kur'an*'ın emirlerine karşı gelmesini eleştiren ve Müslümanların onun yasadışı rejimini yıkmasını talep eden bir fetva bile yayımladı (Bozarslan 2003, 180; Toprak 1981, 64-65; Olson 1989). Öteki Kürt şeyhleri ise aşiret şapkalarını ve İslami giyimi yasaklayan Avrupalı giyim kanunlarına karşı çıkan Sünni Türklere katıldılar. Sünni Kürtler pan-Islamcılığı geliştiren dini koruma ve İslamı geliştirme derneklerinde ve yerel örgütlenmelerde Türk Müslümanlarla birlikte hareket ettiler. Söz konusu bu dernek ve örgütlenmelerin hiçbiri etnikleştirilmemişti.

Kürt etnik dini milliyetçiliği Kürdistan boyunca belirgin hale gelip önem kazanmasına rağmen, bu gelişimini sürdüremedi. Aslında 1930'ların son döneminden sonra Kürt milliyetçileri yaklaşık yirmi yıl kamusal alanda kendilerini göstermediler. Özellikle de siyasi alan açık bir biçimde etnikleştirilip merkezileştirildikçe, milliyetçi yörüngedeki bu açığın nedeni neydi?

Kemalist Cumhuriyetin etnikleştirilmiş kısıtlayıcı siyasi alanı, etkili milliyetçi bir elitin ve örgütlerin ortaya çıkmasını engelledi. Sömürge Irak'taki muğlak siyasi alan geleneksel milliyetçi Kürt liderlere en azından Barzani'nin 1945 yılında kovulmasına kadar hoşgörü tanıyıp, onlara yarı yasal bir statü verirken, Kemalist Cumhuriyet onları yasadışı kıldı. Kürt milliyetçi aşiret reisleri ve şeyhleri öldürülerek, tutuklanarak, bölgelerinden sürgüne gönderilerek milliyetçi liderler olarak oynayabilecekleri olası rollerini kaybettiler. Atatürk de geleneksel Kürt katmanlarının yerine modern milliyetçi bir eliti geçirmedi. Bedirxan ve etrafındaki küçük bir aydın halkası gibi kent önde gelenleri büyük ölçüde aşiretleşmiş ve parçalanmış Kürt toplumu arasında kendilerini gösteremediler.

Türkiye'de cumhuriyetin ilk yıllarındaki siyasi alan da milliyetçi örgütlenmelerin bağrından gelişebilecekleri kurumsal temeli yaratamadı. Sömürge Irak'taki *Kurdayeti* yarı legal milliyetçi bir örgüt içinde, daha sonra da solcu bir muhalefet hareketi içinde gelişirken, erken Türkiye Cumhuriyeti'nde gelişmesi durdu. Geç Osmanlı ve ilk geçiş devleti döneminden gelen siyasi dernekler yasaklandı ki bu durum kent milliyetçilerinin taban desteğini ortadan kaldırdı. Aslında Atatürk halkın hoşnutsuzluğuna ve siyasi çoğulculuğa yönelik taleplere yanıt vererek Ağustos 1930'da alternatif bir grup olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) diğer adıyla Serbest Fırka'nın kurulmasını kabul etti. Bununla birlikte son derece etnikleştirilmiş Kemalist siyasi alanda bu girişimin ömrü kısa oldu. SCF ancak dört ay ayakta kalabildi, sonra kapandı.⁷

7 Atatürk SCF'nin kuruluşuna halkın memnuniyetsizliğini yeni rejimin sınırları içinde tutmanın bir aracı olarak razı olmuştu. Kurucuları dikkatle seçilmişti. Kurucuları arasında Atatürk'ün en az iki yakın dostu, Fethi Okyar ve Nuri Conker'in yanı sıra on beş CHF milletvekili vardı. Programına ve siyasi eğilimlerine göre SCF özel girişimi ve yabancı yatırımı savunan liberal bir partiydi. Bununla birlikte çok geçmeden baskı ve ağır vergi şikâyetlerini ifade edebilmenin bir kanalı bulduklarına inanan yoksul ve çalışan kitlelerin büyük desteğini kazandı. İzmir toplantısı (5 Eylül 1930) kitlesel bakımından büyük başarı sağladı ama sonunda polis-le çatışmalar yaşandı. Yerel seçimde SCF bazı şehirlerde destek kazandı ama Atatürk 16 Kasım 1930 günü partinin feshedilmesini talep etti.

urîyet

MÜDEY:	TÜRKİYE İÇİN	HARİÇ İÇİN
Seneligi	1400 Kr.	2700 Kr.
6 Ayığı	750 Kr.	1450 Kr.
3 Ayığı	400 Kr.	800 Kr.

Nüshası her yerde
= 5 Kuruştur =

berî Daralıyor

Şakiler ihata ediliyor!

Alınan tedabir tam
ve mükemmeldir

İran hudut amirleri eşkiya-
ya her türlü yardımı
göstermekte devam
ediyorlar

Vaziyet

Ankara 7 (Telefonla)— Bu
raya gelen son malûmata göre
Ağrı dağıdaki tenkil hareketi
mız devam etmektedir. Saba
etrafında tehsif edilen tayya-
relerin bombardımanları ve
kıtalarının yürüyüşü önünde
şakiler mütemadiyen gerilemek-
te ve çok telefât vermektedirler.
Bunların bulunduıkları ve asker-
lerimiz tarafından ihata edilmiş
olan saha mütemadiyen küçül-
mekte, muhasara çemberi git-
tilerçe darlaşmaktadır.

Vaziyet tavazzuha doğru gi-
diyor. İki güne kadar kat'i ne-
tice nis alınması yolundaki ted-
birler tamamilen inkişaf etmiş
olacaktır.

Alınan tedabir tam ve mükem-
meldir. Bütün eşkiyanın tenkilî
kat'i addediliyor.

İran hükûmeti notamıza

hâlâ cevap vermedi

3: Türk gazetesi Cumhuriyet'in 1930'larda Kemalist dönemdeki Kürt isyanları sırasında, ilk sayfadaki manşeti. Rohat Alakom, "Di medya tirkî de karkîkaturîzekirina serhildana (1930'ı)," Çıra, no. 14 (1998): 18-92'den alınmıştır.

Atatürk'ün sekülerleştirme politikaları Sünni tarikatlara ve tekkelere de yasaklama getirdi. Bu tarikat ve tekkeler 1924'ten

sonra zayıflamıştı, pek çok bölgede geleneksel tabakaların yasal siyasi-dini ağlarından çıkarılmışlardı. Bazı tarikatlar kırsal alanda faaliyetlerini gizlice yürütmeye devam ettiler. Ancak tarikatların çoğu, kent merkezlerinde kapatıldı. İmparatorluk ve geçiş dönemlerinde Kürtleri harekete geçirmede şeyhlere son derece etkili bir biçimde yardım etmiş tarikat ve medreseler mahrem alanla sınırlandırıldılar. Kürtler de Kemalist Türkiye Cumhuriyeti'nde, Irak Kürdistanı'ndaki mevkidaşlarının yaptığı gibi yabancı hükümet danışmanlarına ya da dış desteğe ulaşma yollarını bulamadılar. Aslında Kürt milliyetçileri Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnak) ve Şam'daki Bedirxan'ın Xoybûn Birliğinin desteğini alarak Ağrı'da geçici bir hükümet ve ulusal ordu kurmaya yönelik kaynaklara ulaştılar. Ama Suriye'deki Fransızlar dahil kendi Kürt topluluklarının ayaklanacaklarından endişe duyan bölgesel güçler bu geçiş destek ağlarını engellediler. Sonuç olarak sömürge Irak'ta *Kurdayetî* örgütsel bazda gelişirken, Kemalist Türkiye'de gelişimi durdu, yeraltına girdi ve ülke dışına çıkarıldı.

Kürt etnik kimliğinin bu şekilde inkar edilmesi, sert sekülerleştirilme politikaları, muhalif grupların yasaklanması ve Kürt bölgelerinin askerileştirilmesi milliyetçi duygunun açık bir biçimde gelişmesi ve tezahür etmesini önledi. Güçlü askeri bir kurumla kontrol altına alınan ve Kürt dilinde yayın yapmaları ve konuşmaları yasaklanan Türkiye'deki Kürtler kendi etnik kimliklerini ifade etmede erken sömürge Irak'taki (1940'ların ortalarına kadar) Kürtlerle aynı fırsatlara sahip değillerdi. Irak Kürtleri Arapçanın yanında dillerini öğrenip kullanabiliyorlardı. Bununla birlikte Türkiye'deki Kürtler ise halka açık yerde Kürtçe konuşamıyorlardı. Irak Kürtleri kimliklerinin ve topraklarının farklı olduğunu kabul ediyorlardı ama Türkiye'deki Kürtler Kürt olarak varlıklarını inkar etmek zorunda kaldılar. Okullarda her gün şunu tekrar etmek zorundaydılar: "Türküm, doğruyum, çalışkanım, ilkem, küçüklerimi korumak, büyüklerimi saymaktır. Ülküm, yükselmek, ileri gitmektir. Varlığım, Türk varlığına armağan olsun."⁸

8 Bu pasaj için Ali Ayverdi'ye teşekkür ederim.

Denilebilir ki Kemalist Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Kürtler büyük siyasi alana ulaşmış olsalardı bile *Kurdayetî* bir şekilde güçsüz olur ve parçalanırdı. Geç Osmanlı ve sömürge Irak dönemlerindeki gibi, Kürt toplulukları arasında var olan ikili karşıtlıklar birleşik bir Kürt milliyetçiliği duygusunun ortaya çıkmasını önlemiştir. Parçalanmış Kürt iktidar yapısındaki kişisel rekabetler Kürt liderler arasında devam etti, tıpkı Irak'ta olduğu gibi bu rekabetler aşirete dayanmayanları aşirete dayanan topluluklardan ayırdı. Şeyh Said'in asılmasından ve aşiret reislerinin Kürt milliyetçi siyasetinden çıkarılmasından sonra bile Bedirxan, Sünni Kürt aşiretlerini Ağrı'daki ulusal hareketine çekemedi.

1/ Kemalist politikalar, Kürt ikili karşıtlıklarının arasındaki açığı kapatmaya çalışmak yerine bu açığı genişlettiler. Türk eliti Türkiye Cumhuriyeti içinde etnik bir topluluk olarak Kürtleri birleştirmeye yönelik hiçbir girişimde bulunmadı. Bunun yerine tıpkı Britanya ve Irak elitlerinin sömürge Irak'ta yaptıkları gibi Kürtleri birbirinden ayıran böl-yönet politikalarını kullandılar. Sözgelimi Şeyh Said ve Ağrı isyanlarında merkezi hükümet güneybatı Tunceli'deki (Dersim) aşiretlerinin kardeş Kürtleri desteklemelerini önlemeye çalıştı. Devlet müfettişleri Tunceli'den gelen Kürt delegelerle toplantılar düzenleyerek, Atatürk'ün Alevi olduğunu ileri sürüp, okul ve yol yaptıracaklarını, topraksızlara ekmeleri için toprak verileceği yönünde vaatlerde bulundular (İlhan 1991, 42). Ayrıca Türk eliti aşiret reislerini Kürt milliyetçi önderliğinden çıkarmalarına karşın, Kürdistan'daki bazı aşiretleri destekledi. Türk ordusundaki generaller bazı aşiret reisleriyle anlaşmalar yaparak, onlara Kürt milliyetçilerini hükümete teslim etmeleri karşılığında suçlarının bağışlanacağını söylediler. Devletin genel müfettişleri bazı aşiretleri silahlandırarak, onlara ihbarcı, memur ve düzenli ordu olarak maaş ödediler.

Atatürk milliyetçi aşiret liderlerini öldürdü, tutukladı, sürgüne gönderdi ve Kürt etnik milliyetçiliğini bastırdı. Bununla birlikte Kürt ağalarla zımni ittifaklar gerçekleştirdi. Devlet tarafından atanmış valiler, jandarmalar, vergi merkezleri ve

okullar, kasaba ve kentlerdeki yaşamı denetliyorlardı. Gene de ağalar vali ve bazı aşiret reisleriyle işbirliğine girerek, köylerde çatışmalarda arabulucu olarak önemli bir rolü ellerinde tutular. Medreseler kentlerde resmi olarak kapatıldığı halde, hükümet Kürt ağaların merkezden uzak bazı bölgelerde okulları denetlemelerine izin veriyordu. Gizli biçimde de olsa medrese eğitiminin devam etmesi Kürt ağalarının konumunu yükseltirken, Kürt İslami kimliklerinin mahrem alanda korunmasını sağlıyordu (Zarcone 1998, 111-12).

Atatürk'ün ekonomik ve tarımsal politikaları büyük toprak sahiplerinin konumunu sağlamlaştırdı ve kırsal alandaki Kürt milliyetçi potansiyeli daha da boğdu. Sömürge Irak'ta olduğu gibi Kemalist politikalar Osmanlı iktidar yapısını zayıflattı ama kırsal düzeyde sosyal yeniden yapılanmayı teşvik etmedi. Atatürk köylünün durumunu iyileştireceğine söz vermesine ve köylünün ulusun efendisi olduğunu söylemesine rağmen, politikaları Kürdistan'da köylünün gelirini ve statüsünü neredeyse hiç değıştirmede. Hükümet 1924'te Osmanlı toprak öşürünü ortadan kaldırdı, köylülere yirmi yıllık krediyle tarlaları dağıttı ve yoksul topraksız köylülere faiz oranı az kredileri sağladı ama 1940'ların sonlarına gelindiğinde feodal toprak ilişkileri devam etti (Schick ve Tonak 1987, 41)⁹ Atatürk'ün toprak reformlarıyla kırsal düzeyi yeniden yapılandıramayışı geleneksel toprak sahibi tabakanın işine yaradı. Kürt ağalar toprak sahibi ayrıcalıklarını korudular, köylüler üzerinde denetim sağladılar ve yerel iktidar ağlarında etkili oldular. 1920'lerde bırakın yapsınlar tutumundan devletçi iktisadi politikalara kayış da büyük toprak sahipleri için yeni teşvik yapılarını beraberinde getirdi. Atatürk toprak ıslahını başlattı, traktörler ithal etti, Tarım Bakanlığını kurdu ve devlet sübvansiyonlarla çiftçilere yardım etti. 1923'ten 1929'a kadar toplam

⁹ Osmanlı toprak öşürünün ortadan kaldırılması yeterli toprağı olan yoksul orta köylü ve çiftçilere vergi dışı ürünün yüzde 10'unu muhafaza etmesi ve satılmasına olanak yarattı. Öşürünün kaldırılması, ortaklığın ağalar tarafından denetlendiğı Kürdistan'dan ziyade, köylülerin artığı elinde tutabildiğı Orta ve Batı Türkiye'deki bölgelerin üzerinde etkisi daha büyük oldu.

tarımsal çıktı yüzde 115 oranında arttı (Issawi 1980, 368; Georgeon 1986, 138). Pek çok Kürt ağının merkezi hükümetle uzlaşmacı bir ilişki sürdürmesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Gerçekten de tarımsal politikalar Batı ve Orta Anadolu'daki Türk ticari sınıfların lehine devam etti. Bununla birlikte devletçi programlar kısmen ihracata yönelimden tahıl üreten sektöre kaydığı için, bunlardan bazı Kürt bölgeleri de yararlandılar. Taşıma maliyetlerini düşürmek, üretkenliği ve kârı artırmak için devlet tahıl üreten bölgelerde taşıma sistemlerini inşa etti. İnşa ettiği bu sistemler arasında 1927'den 1939'a kadar Kürdistan'da inşa edilen sekiz yeni demiryolu hattından biri olan Sivas Samsun Demiryolu hattı da vardı. Kürdistan'da tarımsal üretimin toplam gerçek değeri yüzde 20 oranında arttı (Margulies ve Yıldızoğlu 1987, 273; Galip 1989, 112-13; Ali 1981, 143).¹⁰ Kürt toprak sahipleri ve aile işletmeleri özellikle de Diyarbakır ve Erzurum gibi tahıl üreten Kürt vilayetlerinde tarım üretimindeki artıştan ve toprak fiyatlarının yükselmesinden kazanç sağladılar.

Tarımsal destek programları tıpkı Irak Kürdistanı'nda yaptığı gibi bazı Kürt bölgelerini belirlemeye başlayan buğday ekimini güçlendirdi. Büyük Kürt toprak sahipleri yalnızca ekonomik olarak kazanmakla kalmadılar, hükümetin yerel ve bölgesel düzeylerdeki politik-ekonomik ağlarının ayrılmaz bir parçası haline de geldiler. Uydu-devlet bağlantıları merkezi hükümetin yerel Kürt önde gelenlerine bağımlılığını artırırken, Kürt toprak sahipleri ile köylüler arasında, kırsal alandaki kitleler ile devlet bürokrasisi arasında ikili karşıtlığa dayanan ilişkileri pekiştirdi. Bazı Kürt toplulukları kendilerini etnik olarak Kürt görmüş olabilirler ama bunlar yeni fırsat yapılarından yararlandılar ve etnikleştirilmiş siyasi alanın varlığına rağmen merkezi hükümete destek verdiler.

Sözgelimi, 1930'ların sonlarında savaş dönemi ekonomisine dönüşle birlikte, kırsala dayalı ticaret sermayesinin büyümesi

10 Buğday ve arpa üretimi 1929'dan 1938'e kadar yaklaşık yüzde 205 arttı. 1930'larda tahıl Erzurum'da 78 bin tondan 372 bin tona; Kars'ta ise 67 bin tondan 264 bin tona arttı.

durdu, buğday üretimi neredeyse yarı yarıya azaldı, fiyatlar düştü ve taşımacılık maliyetleri arttı. Kürt köylüsü, küçük çiftçiler ve emekçiler gerçek gelirlerinin düştüğünü gördüler ve kendi topraklarını satmak zorunda kaldılar. Büyük toprak sahipleri artan gıda taleplerinden kâr sağladı. Ayrıca devlet eli-ti bazı Kürt bölgelerini askerleştirdiği ve eşkıyalığı yasakladığı halde, doğu vilayetlerinde taşımacılık hatlarının güvencesini sağlayan Batılı güçlerle çeşitli anlaşmalar düzenledi. Bu anlaş-malar özellikle de stratejik konumu olan Kürt sınır bölgelerin-de ticari alışverişlerin sürmesine olanak yaratıyordu (Harris 1974, 25; Lenczowski 1962, 134-40). Bundan savaş dönemi sanayicilerinin yanı sıra Kürt toprak sahipleri, vurguncular, kaçakçılar ve karaborsacılar yararlandılar. Savaş ayrıca toprak reformuna ilişkin yapılabilecek her türlü girişimin önünü ke-serek, Kürt ağalarının konumunu daha da güçlendirdi.

Sürekli olarak etnikleştirilen Türk kimliği: Düşmanca Kürt-devlet ilişkileri

Sömürge Irak'taki devletin resmi ulusal kimliği görece muğ-lâkken, Kemalist Türkiye Cumhuriyeti'nde açık ve sürekli bir biçimde etnikleştirilmiş bir biçimde kaldı. 1930 ve 1940'larda Türk devletinin niteliği konusunda çeşitli siyasi gruplar ara-sında yeni tartışmalar ortaya çıktı: Türkiye tek partili bir du-rumda mı olsun yoksa politik sistemini, ekonominin niteliği-ni, Batıyla olan ittifakını serbest mi kılsındı. Gene de Iraklı üst kimlik eğilimlerinin ve birbirleriyle çekişen Arap milliyetçiliği nosyonlarının milliyetçi Arap *qawmiyye* akımına meydan oku-duğu sömürge Irak döneminin tersine, Türk milliyetçi kimli-ğinin resmi nosyonu değişmeden kaldı. Türk milliyetçilerinin farklı damarları arasında Türk kimliğiyle ilgili hükümet için-de çok ciddi tartışmalar yaşandı.

Gerçekten de Atatürk, Türk milliyetçiliği nosyonunu Ana-dolu topraklarıyla sınırladığı ve Turan yerine vatan vurgusu-nu yaptığı halde, onun ırkçı tonları pan-Türkçü milliyetçiliği-ni teşvik etti. Etnikleştirilmiş siyasi sınırlar 1938 yılında Ata-

türk'ün ölümünden sonra devlet başkanı ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin lideri olan İsmet İnönü döneminde de devam etti. İnönü Turancılığın ve Türk milliyetçiliğinin birbiriyle hiçbir ilişkisinin olmadığına ısrar ederek, aralarında daha sonraları Türkiye'de faşist hareketin lideri olacak Alparslan Türkeş'in de bulunduğu Almanya yanlısı on dört kişiyi tutukladı. Ancak İnönü hükümeti Almanya yanlısı radikal Türk milliyetçi akımın siyasi yaşamda etkili olmasına izin verdi (Landau 1981, 72-81; Georgeon 1986, 128; Ağaoğulları 1987, 188). Türk eliti ile Ankara'daki Alman elçisi Franz von Papen arasında süregelen diplomatik ilişkiler pan-Turancı ve Nazi gruplarına anti-komünist propagandaları yaymalarına fırsat yarattı.

Sömürge Irak'ta ve cumhuriyetçi Irak'ın ilk dönemlerindeki oynak Kürt yörüngesinin tersine, etnikleştirilmiş uzlaşmaz siyasi alan Kürt milliyetçileri ile devlet eliti arasında sürekli bir biçimde düşmanca bir ilişkiyi kışkırttı. Irak'taki Arap sosyalist liderler kendi milliyetçi gündemlerini kurtuluş hareketlerine bağladılar ve en azından Baasçı yıllardan önceki dönemde Kürt solcu milliyetçilerini kendilerine çekerlerken, Türkiye'nin NATO üyeliği, Batı'yla ittifakı ve Kürt etnisiteye yönelik hoşgörüsüz tutumu Kürt solcuları ile merkezi hükümet arasında uzlaşmaz çelişkileri pekiştirdi. Değişmeyen, kısıtlayıcı siyasi alan ayrıca kamusal alanda Kürt milliyetçi örgütlenmelerin gelişimini önledi. Şüphesiz, 1940'ların sonlarına doğru 1946'da tek partili dönemin bitmesinden ve Demokrat Parti'nin (DP) kurulmasından sonra, özellikle de Barzani'nin isyan ettiği ve Irak'tan kovulduğu haberi Türkiye Kürdistanı'na ulaşınca, Kürt milliyetçi hareketi yeniden görünmeye başladı. Diyarbakır ve öteki şehirlerdeki bazı Kürt entelektüelleri bu görüşleri yaymak umuduyla gizli toplantılar düzenlediler. Kürt gençliğinin Doğu sorununa el atması çağrısında bulunan *Dicle Kaynağı* gibi yarı legal Kürt dergileri piyasaya çıktı (Akin 1996, 114). Irak Kürdistanı'nda olduğu gibi Kürt milliyetçi duygusu Türklerden, Araplardan ve Farslardan farklı bir etnik kimliği ve Kürt kültürünü ve dilini koruma ihtiyacını vurguluyordu.

Bununla birlikte, Irak¹¹ eliti bir yandan Kürt milliyetçilerini bastırıp, diğ er yandan onlarla müzakerelerde bulunuyorken, Türk eliti Kürt toplantılarına izin vermeyerek, Kürt  rgt  lerini tutuklayarak, dergilerini yasaklayarak, Kürt milliyetçiliğinin siyasi kurumlaşmasına hiçbir olanak tanımadı. Türkiye'deki Kürtler de kendi ulusal iddialarını geliştirmek için alternatif siyasi partilere başvuramadılar. Genel seçimlere ve 1946'da yapılan çok partili seçime rağmen, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) siyasi sistemi kontrol u altında tuttu ve *Kurdayet i*'nin ideolojik ve örgütsel düzeyde siyasi olarak açık biçimde kendisini ifade etmesini önledi.¹¹ Bu kapalı siyasi bağlamda Kürt milliyetçilerinin harekete ge ebilmelerinin tek uygulanabilir yöntemi Türkiye sınırlarının dışına yerleşmektir. Suriye'de Bedirxan ve taraftarları milliyetçi fikirleri yaymaya yardım eden *Ronah i* ve *Roja N * dahil Kürt dergilerini yayımlamaya devam ettiler (*Roja N *, no. 36 [1944]: 1; no. 40-42 [1944]: 1-2; no. 61 [1945]: 1-3). Gene de ülkenin dışında Batı çevreleriyle bağlantılı az sayıdaki entelektüel elitin, çoğunluğunun okur-yazar olmadığı, yoksul olduğu ve geleneksel sosyal yapılara bağlı olduğu büyük Kürt toplumunu temsil ettikleri söylenemez.

Sonuc

Sömürge Irak'ın tersine Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk dönemlerinde son derece etnikleştirilmiş, merkezileştirilmiş dışlayıcı bir siyasi alan etnik bir grup olarak Kürtlere yönelik bütün fırsatları ortadan kaldırarak, *Kurdayet i*'nin daha etnikleştirilmiş şiddet yanlısı bir biçime bürünmesine yol açtı. Ayrıca Kürt milliyetçiliğinin ideolojik ve örgütsel düzeyde gelişmesi de önledi. Irak Kürdistanı'nda iki muhalif kimliğın y nettiğ i büyük bir yarı legal ulusal parti ortaya çıkarken, Türkiye'de bir avuç kentli Kürt milliyetçisi ülkenin dışında eylemlerini gerçekleştirmek zorunda kaldı. Kaldı ki Irak'ta değişen bir si-

11 İlk çok partili seçimler 21 Temmuz 1946'da yapıldı. Demokrat Parti Büyük Millet Meclisi'nde 465 sandalyenin 66'sını elde ettiğ i halde, CHP siyasi ağıta egemen olmaya devam etti (Ahmad ve Ahmad 1976, 21).

yasi alan Kürt milliyetçileri ile devlet eliti arasında hem uzlaşmacılığı hem de düşmanlığı teşvik ederken, 1924'ten sonra Türkiye'de çeşitliliğin olmaması Kürt milliyetçileri ile devlet eliti arasında sürekli yaşanan düşmanca bir ilişkiyle sonuçlandı.

5. Türkiye'nin yarı demokrasiye geçişi

Karmaşık siyasi alan

Kemalist cumhuriyet boyunca siyasi alan Kürt milliyetçileri için etnik olarak kısıtlayıcı ve tehlikeliydi. Kürtler dillerini konuşamıyor, ulusal bayramlarını kutlayamıyor ya da etnik bir grup olarak hareket edemiyorlardı. Bununla birlikte Türkiye'nin Batı'ya yöneldiği ve demokratikleşme sürecine katılmaya başladığı 1950'den sonra dâha geniş bir siyasi alan ortaya çıktı. 1950 Şubatında Büyük Millet Meclisi gizli oylama sistemini, siyasi parti temsilini ve bağımsız bir yargı sistemini öngören kanunları onayladı. Çıkar grupları aktifleşmeye başlayarak, sivil bir Türk toplumunun ortaya çıkmasına yol açtılar. Gitgide artan karmaşık alan milliyetçilik dahil Kürt siyasi kimliklerinin tezahüründe daha büyük değişiklikler yarattı. Kürtlerin önünde hâlâ etnik bir grup olarak harekete geçmeye yönelik kısıtlamalar olduğu halde, Türk vatandaşları olarak ya da solcu, muhafazakâr ve İslami eğilimlerinin bir parçası olarak kendilerini gösterebilmenin yasal kanalları vardı.

Arap milliyetçiliği ve komünist fraksiyonlar bağımsız Irak Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Irak'ın kimliğinin niteliğiyle ilgili mücadele ederlerken, Türkiye'de devletin resmi milliyetçiliği açık ve değişmez bir biçimde kaldı. Demokrat Parti lideri Başbakan Adnan Menderes (1950-1960) ve Adalet Partisi (AP) Başkanı Süleyman Demirel (1965-71) bir Kürt-Türk kardeşlik duygusunu yaratmaya çalışmak yerine resmi Türk vatandaşlığı ideolojisinde hiçbir değişiklik yapmadılar. ABD tarafından üretilen ve Türk hükümeti tarafından desteklenen anti-komünist retorik Türk milliyetçi ve anti-Rus görüşlerinin bir harmanı olan sağ kanat grupları teşvik etti. Alparslan Türkeş ikinci yargılamasından beraat ettikten ve ordudaki mesleğine döndükten sonra, radikal milliyetçi eylemlerini yeniden başlattı ve daha sonraları 1969'da Milliyetçi Hareket Partisi'nin (MHP) başkanı oldu. MHP küçük bir gruptu ama ordu ve hükümet içindeki muhafazakâr çevrelerden destek alıyordu. MHP faşist gençlik örgütü Ülkü Ocakları'yla soyculuk nosyonunu geliştirerek, Türkiye'yi azınlıklardan temizleme sözünü veriyordu. "Vatandaş, Türkçe konuş" kampanyalarında Türklüğün büyüklüğünü vurgulayan sağ kanat fraksiyonlar Türk milliyetçi gençliğini komünizm gibi Kürt milliyetçiliğine bağladıkları yıkıcı ideolojilere karşı savaşmaya göre eğitiyorlardı. Türkeş ayrıca gençlik derneklerini ve faşist paramiliter kuvvetleri düzenleyerek, devlet polisinden aldığı bütün gizli yardımlarla ve açıktan göz yummalarla kamplarda komanda eğitimini verdi. (Ahmad ve Ahmad 1976, 349; Ağaoğulları 1987, 194-97).

Hükümet yetkilileri bir yandan Kürt etnisiteyi inkar ederken, diğer yandan tıpkı Atatürk'ün yaptığı gibi, yükselen orta ve ticari sınıflardan gelen merkez sağ gruplar dahil geleneksel katmanı gözde muhafazakâr seçmenlerinin bir parçası olarak kendine çekmeye başladılar. Menderes, Atatürk'ün sanayileşme taahhüdünü izleyerek, her semtte bir milyoner yaratmayı ve Türkiye'yi küçük Amerika yapmayı vaat etti (Aydın 1993, 114-16; Akçay 1988, 20-21; Cigerli 1991, 17; Issawi 1980,

369). Bununla birlikte sanayicilerden, toprak sahiplerinden ve kredi veren Batı kurumlarından gelen baskılara, Kemalist devletçi politikaların yerine serbest girişim ve ithal-ikame sanayileşmeye (İİS) dayalı liberalleşme programlarını getirerek olumlu yönde karşılık verdi. Liberal ekonomiye bu şekilde bir kayma dış kredi ve devlet planlama teşkilatlarının desteğiyle Demirel iktidarında da devam etti ki bu durum sanayileşmeyi ve kırsal gelişmeyi teşvik ediyordu.

Ekonomik özelleştirme programları kırsal yapıları güçlendirdiği ve hükümetin kırsal alandaki siyasi tabanını pekiştirdiği için Kürt yörüngesini etkiledi (Toprak 1981, 88). İİS programının amaçlarından biri tarım sektörü belli başlı döviz kazancısı haline gelsin diye kırsal bölgeleri büyük iç pazarlar olarak kullanmaktı. Bunun temel bir bileşeni tarım reformuydu. Irak'taki programların tersine, Türk eliti toprak tasarruf hakkı ilişkilerini dönüştürüp ya da toprak mülkiyetinin boyutunu değiştirip toprak sahibi tabakayı zayıflatmaya yönelik hiçbir girişimde bulunmadı. Türk eliti, devlet sahipli toprakları yeniden dağıtmaya çalıştı. Bununla birlikte en büyük hamle üretim araçlarının makineleştirilmesine dayalıydı. 1948'den 1953'e kadar hükümet tarafından çiftçilere dağıtılan traktörlerin sayısı 1750'den 30 bine yükseldi (Ceyhun 1989, 55-56; Galip 1989, 139-40).

Hükümetin ekonominin yönetimindeki rolü genişledikçe, devlet eliti muhafazakâr seçmenleri yatıştırmak için yeni yöntemlere başvurdu. Kırsal bölgeleri geliştirmeye ve tarımsal üretimi etkin bir biçimde desteklemeye gitgide daha özen göstermeye başladı. Merkezi hükümet kredilerin süresini uzattı, pilot projeler uyguladı, Erzurum ve Diyarbakır'da Ziraat Fakülteleri dahil Kürdistan'da araştırma kurumlarını kurdu. Hükümet ABD Uluslararası Kalkınma Teşkilatıyla işbirliğine girerek, Türkiye'nin bütün kırsal alanlarında, Sivas, Urfa, Erzurum ve Diyarbakır dahil Kürdistan bölgelerinde yüksek mahsullü birçok buğday üretme projesini başlattı. Kredi vadeleri sınırlı olmalarına karşın, tarım gayri safi milli üretimin yüzdesi olarak 1948'den 1971'e kadar yüzde 45'ten yüzde 26'ya düş-

tü ve bu programlar sadece kısmen başarılı oldu. Tarımsal çıktı yüzde 75 oranında arttı (Aresvik 1975, 1966; McDowall 1997, 299; Akçay 1988, 11).¹

Siyasi alan Sünni Müslüman gruplar içinde genişledi. Menderes laikliğe bağlı kaldı. Bununla birlikte Atatürk-İnönü döneminin katı sekülerist politikalarından uzaklaşarak, kamusal alanda (*public sphere*)* İslamın siyasallaşmasına izin verdi. İstanbul'un ikinci Kâbe olacağı sözünü vererek, dini eğitimi sunan yeni okullar açtı ve ilahiyat fakültelerini kurdu ve Müslümanların bayramlarını resmileştirdi. Menderes hükümeti bütün Türkiye'de ve Kürt bölgelerinde on beş bin yeni cami yaptırdı (Zarcone 1998, 113; Thomas 1952, 22; Toprak 1981, 75-82). Kürt Şafi ve Türk Hanefi okullarının arasındaki farklılıkları vurgulamak yerine İstanbul'daki Kürt Nakşi tarikatının doktrinel unsurlarını benimseyerek, Türk ve Kürt Sünni Müslümanları bir araya getirmeye girişti. Muhalif gruplar bile bu siyasi sistemde kendilerine sınırlı bir yer buldular ki 1960 askeri darbesinden ve yeni bir sivil hükümetin kurulmasından sonra bu sistem daha da açıldı. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel (Ekim 1960-Mart 1966) ve Cevdet Sunay (Mart 1966-Mart 1973) siyasi kurumlarda askeri denetimi sağlayarak, Kürt bölgelerini askerleştirdiler. Bununla birlikte bu siyasi alanda çeşitli siyasi gruplar çok daha fazla temsil edilmeye başladılar. Yeni 1961 anayasasında yapılan yeni kanunlar ve düzenlemeler Cumhurbaşkanının gücünü sınırladı, siyasi partileri anayasal güvence altına aldı; yürütme, yasama ve yargı sistemleri arasında bir denetleme ve dengeleme sistemini kurdu, iki meclisli bir yasamayı yarattı. (Harris 1965, 172-73; 1974, 51-52). Merkezi hükümet ayrıca sendikalara ve işçilere grev hakkı tanıyan bir dizi yasal düzenlemeyi meclisten geçirdi. Sonuç

1 Projelerinin sınırlı başarısının nedenlerinden biri kıyı bölgelerinde pamuk ile buğday arasındaki toprak ve fiyat oranının niteliği idi.

* Buradaki kamusal alan halka açık, halkın arasında anlamına gelir, yani mahrem ilişkinin zıddı anlamındadır, yoksa bugün türban meselesinde olduğu gibi sadece devlet daireleri ve resmi binalar kastedilmemiştir (-ç.n.)

olarak devlet elinin yöneteceği çok daha karmaşık bir toplumu ve siyasi sistemi vardı. Demokratikleşme, içinde sivil toplumun biçimleneceği yeni bir çatı yaratarak dernek hayatını destekledi. Sol gruplar legalleşti. Yeni siyasi partiler faaliyete başladı, çıkar gruplarının faaliyetleri genişledi. 1950'lerden 1970'lerin ortalarına kadar resmi olarak kayıtlara geçmiş dernek sayısı yaklaşık iki binden 38 bine çıkarken, sendikalarda tarım dışı işçilerin yüzdesi yüzde 6'dan yüzde 50'ye yükseldi (Kalaycıoğlu 2002, 253; Bianchi 1984, 110-14). Türkiye'de ortaya çıkıp, Irak'ta olmayan şey farklı birliklerin (derneklerin) ve muhalif grupların açıkça siyasi alanda harekete geçebilecekleri karmaşık bir sivil toplumdur.

Kentleşmiş, seküler, solcu etnik-milliyetçilik

Hükümet Türkiye tarihinde en liberal yasamayı uygulamasına karşın etnik farklılıkların varlığını inkar etmeye devam etti. Eşitsiz iktisadi kalkınma programları Kürt bölgeleri ile Anadolu'nun Türk kesimi arasındaki farklılıkları keskinleştirdi. Mustafa Barzani'nin Irak'a dönüşü, Kasım'ın Kürtlere taviz vermesi, Irak Kürtlerinin isyanları, Tahran'da bir Kürt gazetesinin yayımlanması ve Türkiye'nin, Irak kültür ataşesi ünlü Kürt tarihçi Refik Hilmi'yi makamından etmesi Türkiye'deki Kürtleri kendi siyasi durumları konusunda daha da hassaslaştırdı.

Etnik biçimde tanımlanan bu siyasi alanda *Kurdayetî* kamusal alanda belirginleşmeye ve etnikleşmeye başladı. Kendisini Sünni bir Müslüman olarak tanımlayan Saidi Nursi, 1960'ta Urfa'da ölmeden önce şunları söylemişti: "Gerçek Türklerle dostane ve kardeşçe ilişkilerim oldu... Ama siz, Türklerin kutsal savaşında omuz omuza savaşmış gerçek Türk vatandaşları olan milyonlarca Kürdün kimliğini ellerinden aldınız. Onlara kimliklerini ve kadim dillerini unutturdunuz... Bu barbarca bir yöntemdir. Bunu bana kabul ettiremezsiniz. Boyun eğmeyeceğiz" (Alakom 1998b, 330). Öteki Kürtler bu liberalleşme ikliminden yararlandılar ve Kürt etnik milliyetçiliğini vurgu-

lamaya başladılar. Bununla birlikte Kemalist dönemin ilk başlarındaki etnik-dini duygusunun tersine, Mehdi Zana ve Musa Anter gibi kentleşmiş, seküler Kürt milliyetçileri Kürtçe (Kurmanci) ve Türkçe dergiler çıkararak, İslamı değil Kürt etnik kimliğine ve diline yönelik iddiaları gündeme getirdiler. Benzer şekilde Urfa'dan Faik Bucak, Bingöl bölgesinden Said Elçi, Şeyh Said'in eski sekreteri Fehmi Bilal'in teşvikiyle tafaftarlarıyla birlikte 1965'te Türkiye'de Kürdistan Demokrat Partisi'ni kurdular. Bu parti Kürt kimliğinin farklılığını; Kürdistan'da dini değil, iktisadi kalkınmayı vurguluyordu (Kutsche-
ra 1997, 230).

Gene de Baas öncesi Irak ile karşılaştırıldığında, Türkiye'de 1950'den sonraki siyasi alanın niteliği Kürt etnik-milliyetçi potansiyeli denetliyordu. Kasım, milliyetçi eliti yarı yarıya yasallaştırıp, onlara en azından geçici olarak ulusal bir şemsiye örgüt altında destek verirken, Türk devlet yetkilileri Kürt milliyetçi liderlerini ve derneklerini yasakladılar. Irak KDP'si yarı legalleşti. Oysa Türkiye KDP'si ta başından beri yeraltındaydı. Türkiye KDP'si açıktan eylemler için küçük sağ kanat bir parti olan Yeni Türkiye Partisi'ne destek veriyordu. Kürtler milliyetçi taleplerinin önemini artırabilecek dış destek ağlarına da ulaşamadılar. Irak Kürtleri anti-Arap ve anti-komünist programlarının bir parçası olarak ABD, İsrail ve İran hükümetinden destek alırlarken, pek çoğunun komünist ve sosyalist hareketlerle bağlantıları olan Türkiye'deki milliyetçi Kürtler kendi sol siyasi ideolojilerinin hedefi haline geldiler.

Siyasi alan ayrıca Kürt etnik-ulusal duygusunun yasal ve açıktan gösterilmesini de önledi. 1960 yılına gelindiğinde, Kürtler hâlâ legal olarak halka açık yerde baskı göreceği riskini taşımadan Kürt kelimesini kullanamıyor ve dillerini konuşamıyorlardı. Devlet yetkilileri Musa Anter'i Kürt dilinde bir şiir yayımlandığı için öteki 49 Kürt milliyetçisiyle birlikte tutukladı.² Devlet yetkilileri Kürt yayınlarını yıkıcı buluyor ve 2 Kerkük'te Türkmen topluluklarının katliama uğratılmasından sonra, Türk milletvekili Asım Eren Türkiye'nin "Kürtlerden intikam alacağını" ileri sürdü (McDowall 1997, 403). Sonra hükümet, hükümet politikalarına karşı protestolara önderlik eden 49 Kürt milliyetçisini tutukladı.

bunları kapatıyorlardı. Aslında 27 Mayıs 1960 askeri darbesinden sonra siyasi alan Kemalist dönemde olduğu gibi Kürtler için kısıtlayıcı ve tehlikeli bir biçimde kaldı. Devlet eliti Kürt köylerinde komando birliklerini konuşlandırdı, yerel nüfusu terörize etti, Türk siyasi aygıtında askeriye'nin rolünü kurumsallaştırdı. Genelde Kürtlere yapılan tehditlerin yanı sıra Türk milliyetçileri kızıl Kürtlerin (yani, Alevilerin) Ermeniler gibi katliama uğratacakları uyarısında bulunuyorlardı. Demirel hükümeti 21 Kürt komünisti solcu ve ayrılıkçıyı eylemlerinden ötürü tutukladı (Malmîsanij ve Lewendî 1993, 146-49; Landau 1974).

Denilebilir ki siyasi alan Kürt etnik kimliğine hoşgörü'lü davranıyordu bile, türdeş olmayan (heterojen) Kürt toplumu nasıl olsa bir şekilde *Kurdayetî*'nin etkisini azaltacaktı. Türkiye Kürdistan'ı bazı parçalanmış yapıları kaybetmesine karşın, 1960'ların sonlarına gelindiğinde, yerel nüfuslar tabakalara ayrılmış köylü topluluklardaki sosyoekonomik rollerine göre kendilerini tanımladılar. Hakkâri bölgesindeki Kürt aşiretler tıpkı Kemalist dönemde olduğu gibi, merkezi hükümetle var olan etkili bağlarını korudular. Diğerleri kendilerini bölgesel kimliklerine göre tanımladılar. *Xelkê Maraş* (halkı), *xelkê Diyarbekir* ve *xelkê Mêrdîn*. Erzurum'daki Kürtler ise sınırdaki bir topluluk olarak coğrafi konumuna ve kültürüne bağlı olan yerel kimlikleri olan Dadaşlıkla kendilerini tanımladılar (Yalçın-Heckmann 1989, 301; Yavuz 1999, 122). Karşıt ikilikler ayrıca geleneksel tabakalar ile kentli solcular arasında, Alevi ve Sünni Kürtler arasında meydana geldi. Türkiye KDP'si Said Elçi'nin taraftarları ile Türkiye KDP'sinin saflarına devrimci sol ideolojiyi geliştirmiş olan Dersim Kürtlerinden Dr. Şivan'ın (Sait Kırmızıtoprak) taraftarları arasında bölündü. Türkiye KDP'si ile Irak KDP'si arasındaki ittifaklar iç çatışmalarla sona erdi ve KDP'nin yeraltında faaliyet sürme biçiminde bile milliyetçi bir partiyi temsil etme potansiyelini zayıflatı.

Bu ikili karşıtlıkları ortadan kaldırmak, ya da zayıflatmak yerine Türk eliti bunları iyice pekiştirdi. Yeni taşıma ve iletişim sistemlerine rağmen, Türk yetkililer Kürdistan'ı eğiteme-

diler ve modernleştiremediler ki bu da Kürt kitlelerinin milliyetçi potansiyelini sınırladı. 1960'ta yapılan nüfus sayımına göre 15 Kürt vilayetindeki nüfusun ortalama yüzde 85'i okur-yazar değildi (Beşikçi 1992, 104). Kürdistan'ın askerileştirilmesi bölgeler arası ilişkileri de önleyerek, Kürt topluluklarının standart bir ulusal dili geliştirilmesini daha da kısıtladı.

Gene de bu ikili karşıtlıklar ve Kürt toplumunun azgelişmişlik niteliği Kürt milliyetçiliğinin ya da onun yokluğunun nedeni olduğunu düşünsek bile, o zaman hem Irak'ta hem de Türkiye'de Kürt toplumunun türdeş olmadığı ve azgelişmiş olduğu gerçeğine rağmen, Irak ve Türkiye'deki *Kurdayetî*'nin niteliğindeki farklılıkları nasıl açıklayabilir peki? 1960'ların ortalarında Irak'taki *Kurdayetî* son derece etnikleştirilmiş ve tek etkili yarı meşru Kürt milliyetçi kitle partisinin içinde iki ana grup tarafından gösterilmişti. Bununla birlikte Türkiye'de sol gençlik hareketi içinde radikalleşti ve parçalandı. Irak'taki geleneksel Kürt tabakası etnikleştirilmiş bir milliyetçilik gösterirken, Türkiye'deki mevkidaşları merkezi hükümete destek verdiler, hatta Türk toplumuyla bütünleştiler bile. Türkiye'deki geleneksel Kürt katman özellikle de tam 30 yıl daha önce Kürt isyanlarında aktif rol alan liderler oldukları zaman neden *Kurdayetî* duygusunu göstermekten kendini alıkoydu?

Türk devletini liberalleştirmede *Kurdayetî* Irak Kürt milliyetçiliğini tanımlayan aşiret-kent ikili karşıtlığından ya da geç imparatorluk ve erken cumhuriyet dönemlerine damgasını vuran parçalanmış hareketlenmelerden daha karmaşıktı. Türkiye'de sanayileşme süreçleri, iktisadi yeniden yapılanma programları ve kapitalizmin gelişmesi işgücünü çeşitli meslek gruplarına sokarak Kürt toplumunun ve siyasetinin niteliğini dönüştürdü. Demografik dönüşümler iktisadi kutuplaşmaları keskinleştirdi. 1950'den 1975'e kadar tarım, gayrisafi milli hâsılanın yüzdesi olarak yüzde 49'dan yüzde 26'ya düşerken, sanayi yüzde 13'ten yüzde 25'e çıktı. 1970'lerin yarısına gelindiğinde, kırsal nüfusun yalnızca yüzde 1,7'si gelirleri sadece aldıkları ücretlerden gelen tarım emekçileriydi (Keyder 1986, 91-92). Geleneksel Kürt ekonomisi yıkıldıkça, köylü gruplar

ya topraklarını satmak ya da kira vermek zorunda kaldılar ki bu da köylerini terk edip başka yerde iş aramaları demekti.

Demografik ve sosyoekonomik değişimler Kürt topluluklarını kentlileştirdi ve yeni kolektif kimliklerinin belirginleşmesini teşvik etti. Irak Kürtleri Kürdistan'da izole toplu kasabalarda toplanmak zorunda bırakılıp, devletin yardımlarına daha da muhtaç hale gelirken, Türkiye'deki Kürt göçmen nüfusu Kürdistan'daki ve Orta Anadolu'daki kentlere ve devletin yardımı olmaksızın, otomobil fabrikaları ve inşaat sektörleri gibi alternatif işyerlerine yerleştirildi. Pek çok kişi çokuluslu şirketlerinin imalat fabrikalarında ücretli işçi, mevsimlik işçileri oldu ya da gecekondualarda, yani şehrin yoksul kenar mahallelerinde oturan işsiz güçsüz haline geldiler. Diğerleri ise izole bölgelerini terk ederek, gidip Almanya'da Gastarbeiterler olarak çalıştılar (Peker 1996, 8-9; Bianchi 1984, 36-44; Akçay 1988, 16). Yerinden edilmiş nüfuslar Kürt milliyetçiliğinin bilincinde olmuş olabilirler ama farklı işgücünde işçi sınıfının ve sol hareketlerin birer parçası haline geldiler ve kendilerini kamusal alanda bu şekilde tanımladılar.

Gitgide artan sosyoekonomik farklılaşma, devletin eşitsiz biçimde sanayileşmesi, Kürt proletaryasının ortaya çıkması, legal sol hareketlerin oluşması *Kurdayeti*'nin sola kaymasını teşvik etti. 1960'ların başından bu yana sosyalizmin yasallaşması, Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) kurulması ve bu partinin 1965'te parlamentoda sandalye kazanması Kürt milliyetçilerine Türkiye siyasi arenasında kendini ifade edebilmeleri için daha güvenli açık bir kanal sundu. TİP ilk başlarda Kürt milliyetçiliğini desteklemedi ama tıpkı Irak Komünist Partisi'nin (IKP) sömürge döneminin sonlarında ve Kasım döneminin başlarında Irak Kürt solcularına yaptığı gibi, TİP de herneka-
dar "Doğu sorunu, yani eşitsizlik, sömürü, yoksulluk ve feodal gerilik anlamında da olsa Kürt haklarının tek legal savunucusu durumuna geldi (Güzel 1975, 424-552; Kutschera 1997, 232-34). Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi içinde sol eğilimler taşıyan bireyler, bilhassa da genç nesil TİP'in açık faaliyetleri içinde yer aldılar. 1960'ların ikinci yarısında "Doğu

sorununu” ve ulusların kaderlerini tayin hakkını daha açıktan tartışmaya başladılar.³

Bununla birlikte Irak'ta *Kurdayetî*'nin sola kaymasının tersine, Türkiye'deki solcu Kürt milliyetçiliği, milliyetçi örgütlenmeden çok daha büyük çeşitlilikler yaratan daha karmaşık bir siyasi alanın parçası haline geldi. Türkiye'nin Irak'taki kapalı parti sisteminin tersine, nispi temsili ve çok partili sistemi küçük partilerin gelişmesini, Türk ve Kürt siyasetinin bölünmesini ve radikalleşmesini kışkırtı (Landau 1974, 42, 248).⁴ Irak Kürt solcuları en azından 1970'lerin sonlarına kadar IKP ile KDP arasında gidip gelirken, Türkiye'deki mevkidaşlarının gelişmekte olan bir sivil toplumun içinden çıkan çeşitli sol dernekler, siyasi partiler, gençlik hareketleri, işçi sınıfı, çıkar grupları ve sendikalar arasında daha çok alternatifleri vardı. Bunların içinde en önemlilerden biri Devrimci Doğu Kültür Ocakları'ydı. Bu dernek önce Ankara ve İstanbul'da sonra da Kürt ilçe ve kentlerinde kurulmuş. “Doğu sorunu”yla ilgili Kürtçe ve Türkçe dergiler ve gazeteler yayımlıyordu.

Irak Kürdistanı'ndaki solcu milliyetçileri gibi Türkiye'deki Kürt solcuları da kendi ulusal taleplerini devrimci Marksist-Leninst ideolojiye, sosyoekonomik gelişmeye ve Kürt kültürel haklarına bağlamıştı. Bununla birlikte Irak Kürtleri tarafından ileri sürülen son derece etnikleştirilmiş Arap karşıtı iddialarının tersine, bunların talepleri devletin sanayileşme programlarının yol açmış olduğu ekonomik kutuplaşmalarla, marjinal nüfus konumlarıyla, farklı bir etnisitesi, kültürü ve dili olan Kürdistan'ın iktisadi olarak ihmal edilmesiyle biçimlenmişti. 1960'larda Kürt ve Türk entelektüelleri ve işçi sınıfı tarafından yapılan onlarca mitingde, katılımcılar Güneydoğu Anado-

3 TİP Ekim 1970'te dördüncü parti kongresinde Kürt sorununu ele alan bir kararı benimsedi. Artık “insan özgürlüğü” üzerine odaklanan TİP doğuda Kürt halkının varlığını kabul ederek, Türkiye'nin Kürtlere karşı baskısını kınadı ve Kürt bölgelerinin az gelişmişliğini eleştirdi.

4 Türk ulusal seçim sisteminde her seçim bölgesinde millet meclisindeki sandalyeler gerekli sayıda oyları elde eden partiye tahsis edilmektedir. Geriye kalan oylar kazananlar arasında sandalye sayısına göre orantılı bir biçimde ve yerel düzeyde bölünür.

lu'nun azgelişmişliğini protesto ettiler. "Pölis değil, öğretmen ve eğitim" istediler (Akin 1996, 117). Kürt milliyetçileri ayrıca Kürt dilinde eğitimin ve Kürdistan'da "ekmek ile suyun" olmadığı hayatı eleştirdiler (Arda 1980; Barnas 1980).

Türkiye'deki siyasi alan Kürt ağaları ile merkezi hükümet arasında Arap sosyalist yıllarında Irak devletinde ortaya çıkan- dan temelden farklı bir ilişkiyi de yarattı. Türkiye'de siyasi merkezde bir yarar bulan kentli solcular değil, geleneksel toprak sahibi tabakaydı. 1947'den sonra, yine 1960'ta devlet eliti kendi topraklarından sürülen Kürt aşiret reislerinin kendi topraklarına dönmesine izin verdi, Osmanlı döneminde kendilerine bahşedilen toprakların tapularını verdi ve tarım üretimi üzerindeki vergileri kaldırdı. Irak'ta girişilen toprak reformları 1960'lı ve 1970'li yıllarda Kürt ağaları zayıflatırken, Türkiye'nin uyguladığı programlar Kürt ağalarının daha büyük siyasi ve iktisadi kazanımları gerçekleştirmesine olanak yarattı.

Gerçekten de tarımın makineleşmesi Türk illerinin işine yaradı, azgelişmiş Doğu ve Güneydoğunun Kürt bölgelerinin değil. Devletin sağladığı traktörlerin sadece yüzde 3,3'ü; döver biçer makinelerinin yüzde 4,7'si ve karayollarının yüzde 6,5'i Kürdistan'daydı. Bu durum etnik olarak Türk ve Kürt illeri arasındaki iktisadi eşitsizlikleri perçinleştirmiştir (Beşikçi 1992, 87; Jafar 1976, 60-63). Gene de devlet destekli iktisadi özelleştirme ve sanayileşme programları Kürt ağalarının konumunu zayıflatmadı. Aslında konumlarını güçlendirdi. Emekten, sermaye-yoğun üretime kayma Orta ve Batı Anadolu'da tütün ve pamuk ekiminin yararına oldu. Bununla birlikte 1950'den 1953'e kadar bazı Kürt ve Türk çiftçiler savaş öncesi dönemden beri en yüksük tarım mahsullerini gerçekleştirdiler (Aresvik 1975, 166; Akçay 1988, 11; McDowall 1997, 299).⁵

5 Traktörlerin girişı ortakçılık şeklinde insan emeğiyle işletilen toprakların miktarını azalttı ve makinelerle ekilen arazileri çoğalttı. Eskiden ortakçılık yöntemiyle ekilen toprakların çoğu toprak beyi tarafından "etrafı çevrildi" ki bu da emek yoğun tahıldan pamuk ve buğday ekimine bir kaymayı beraberinde getirdi.

Buna ilaveten, Irak reformlarının tersine, Türk tarımsal sanayileşme programları emek girdileri ile toprak arasındaki ilişkiyi değiştirdi ve muhafazakâr Türk partilerine bağlı yeni bir Kürt ticaret sınıfının ortaya çıkmasına yol açtı ki bu durum kırsal alanda ve kent merkezlerinde Kürt milliyetçi potansiyelini daha da boğdu. Büyük toprak sahipleri makineye dayalı kapitalist girişimcilere dönüştüler (Ramazanoğlu 1985, 80-82; Keyder 1986, 88; Akçay 1988, 2). Ortakçılık (yarıcılık) için toprakların kıt oluşu toprağın değerini artırdı. 1950'den 1960'a kadar ortalama çiftlik arazi parçaları yüzde 360 oranında arttı. Bu iktisadi dönüşümler toprak sahiplerinin topraklarından uzak başka yerde yaşamalarını destekledi. Kürt toprak beyleri toprak taşeronluğunu yapma, Türkiye ve yurtdışında ticari teşebbüslerde yatırım yapma gibi ticari girişimlere girdiler. Sözelimi Diyarbakır'ın Bismil ilçesinde yer alan Kürt köyü Sinan'da toprak beyi ilk traktörünü 1955'te aldı. 1981'e geldiğinde traktör sayısını on ikiye çıkardı, iki döver biçer, 8 adet çift süren traktör, 6 diskli tapan (kesek kırma makinesi) 5 buğday öğütücüsü makine, altı motor pompası ve öteki malzemeleri vardı. Toprak sahibi Türkiye'nin batı bölgelerindeki ticari girişimlere bağlı zengin bir müteahhit haline geldi (Akçay 1988, 21-22). Kürt kırsalına desteğin devam etmesi Kürt ağaları, bazı aşiret reisleri ile merkezi hükümet arasında yapıcı bir ilişkinin gelişmesini sağladı.

Bu yüzden Kürt milliyetçiliği bazılarının dediği gibi Kürt ağalarının "Kürtlüklerinden vazgeçtikleri" için değil, liberalleşme dönemindeki siyasi alanın geleneksel Kürt tabakalarının Türk siyasi ve toplumuyla bütünleşmesini teşvik etmesi yüzünden zayıfladı (McDowall 1997, 400). Menderes ve Demirel'in devleti inşa etme stratejileri, liderleri belediye başkanı, milletvekilli ve parti temsilcileri olan muhafazakâr Kürt topluluklarıyla sembiyotik (karşılıklı bağımlılık) ittifaklar yarattı. Kürt ağa ve şeyhlerinin parlamentodaki sayısı arttıkça kent merkezlerindeki etkileri de arttı. Çoğu kendi iktidarlarını, Kürt solcu milliyetçi gruplarla bağlarını geliştirmek için değil, devlet ile yerel seçim örgütleri arasındaki patronaj bağlarını

pekiştirmek için kullandı. Bazı ağalar çiftçilere ve köylülere belli partilere oy vereceklerini yoksa işlerini ve toprak üzerindeki hakları kaybetmeyi göze almalarını gerektiğini söyleyerek onları tehdit ediyorlardı (S. Ayata 1996, 44).

Kuşkusuz, yönlerini muhafazakâr Türk partilerine döndüren işbirlikçi Kürt ağaları, özellikle de Kürt bölgelerinde kalanlar kendilerini mahrem alanda Kürt olarak tanımlıyorlardı. Bazıları muhafazakâr Türk milliyetçileri ile Kürt milliyetçi çevreler arasında gelip gidiyorlardı. Bazıları da Kürt etnisiteyi Türk siyasetinde katılımlarının olmazsa olmaz koşulu olarak görüyorlardı (Bozarslan 1990, 2-4). Türk partilerinin Kürt milletvekilleri çoğu zaman Kürt milliyetçiliği ile Türk vatandaşlığı arasında ikili bir yaşam sürdürüyorlardı. Bunlar köylerde geleneksel Kürt giysilerini giyerlerken, büyük şehirlere seyahat ettiklerinde seküler Türk giysilerini giyiyorlardı. Bu insanlar kendi aralarında, özellikle coğrafi olarak izole edilmiş bölgelerde Kürtçe konuşmaya devam ederek, bunu açıkça herkese göstermeksizin bir anlamda *Kurdayetî*'yi sürdürdüler.

Gene de Türkiye'de etnik olarak siyasi alanın kısıtlayıcı niteliği ve ağalık sınıfına verilen destek mekanizması gözönüne alınırsa, muhafazakâr Kürt geleneksel tabaka için Kürt etnik milliyetçilikten ziyade alternatif siyasi kimleri vurgulamak ekonomik açıdan daha avantajlı ve daha güvenli bir yoldu. Bu tabakadan bazıları üst düzey siyasi makamlarda yer buldular. Şeyh Said'in torunu Abdülmelik Fırat genç iken sürgünden döndü ve daha sonra 1957 yılında Menderes'in kişisel ricasıyla Demokrat Parti'den mebus oldu. Urfalı bir Kürt ağa olan Necmettin Cevheri AP ve onun devamı olan Doğru Yol Partisi'nde görev yaptı ve Demirel ve Çiller'in başbakanlığında turizm bakanlığı ve tarım bakanlığı ile devlet bakanlığı görevinde bulundu. Seçkin Kürtler ayrıca Demokrat Parti'nin saflarında da yer aldılar. Bunlar arasında Şeyh Kasım Küfrevi, Halis Öztürk Ağa, Celal Yardımcı, Selahattin İnan, Şeyh Gıyasettin Emre ve M.Remzi Bucak da vardı. Bazıları da yönlerini İslama dönerek Sünni Müslüman topluluklarına doğru yeni girişimlerde bulundular. Iraklı Osman Sirac el-din dahil Kürt Sufi

şeyhleri İstanbul'da, etnik milliyetçi kimlikleri aşarak İslami kimlikte büyük taraftar kitlesi oluşturdular (Zarcone 1998, 122).

Kürt topluluklarının yeni sosyoekonomik ve siyasi grupların içinde farklılaşmaları temsil gücü 1960'larda Irak Kürdistanı'nda ortaya çıkandan daha az olan bir *Kurdayetî*'yi yarattı. Menderes'i destekleyen ağaların çocukları muhalefette ve daha sonra da Kürt hareketinde yer almadılar. Bunlar daha çok İslamı ve geleneksel katmanları eleştirerek sekülerleşen ve modernleşen Türk partilere katılan kentli eğitimli Kürt topluluklardan gelen yeni eleştirilerin hedefi haline geldiler (van Bruinessen 1998, 32-33). 1970'li yıllarda Kürt ağaların etkilerini biraz kaybettikten sonra, Kürt solcu milliyetçileri, aralarında ayrı örgütlenme eğilimleri egemen olmaya başladığı halde, Kürt sol hareketi ve gruplarıyla işbirliğini sürdürmeye gerekli ve yararlı olduğu yerde onlara destek vermeye devam ettiler. Muhafazakâr Sünni Kürt ağa ve şeyhler anti-komünist hareketin bir parçası olarak merkez sağ partilerine katıldılar. Bazıları komünist ve Alevilere karşı radikal duruşları yüzünden Türkeş'in MHP'siyle bile birlikte hareket etti.

Sürekli olarak etnikleştirilen siyasi alan:

Kürt milliyetçileri ile devlet ilişkileri arasındaki düşmanca ilişki

Irak'ta Arap milliyetçi hükümetleri siyasi alanı etnikleştirerek ve Kürt bölgelerini militarize ederek, Kürtleri etnik temelde devlete yabancılaştırdılar. Bununla birlikte Kürt milliyetçilerini ayartan ekonomik teşviklerini de sağladılar ve Kürtlerin sosyal koşullarını düzeltmeye çalıştılar. Ekonomik yatırımlar çoğu zaman Kürt etnik milliyetçiliğinin tezahürünün ateşini söndürdü. Kürt milliyetçiliği merkezi hükümet iktidarını tehdit ettiğinde, Irak eliti Kürt topluluklarını yatırtmak için özel çaba sarf etti. Muğlâk siyasi alan Kürt milliyetçi elit ile devlet eliti arasında uzlaşmacılık ile düşmanlık arasında gidip gelen garip bir ilişkinin yaratılmasına yol açtı.

Kürt yönetiminin bu stratejileri Kürt solcu milliyetçileri ile devlet eliti arasında temelden farklı bir ilişki yaratan Türk devleti inşa projesinin bir parçası değildi. Türkiye'deki devletçi geleneğe ve kentleşme sürecinin yol açmış olduğu sosyo-ekonomik krizlere rağmen, Türk yetkilileri devlet işlevini genişleterek, haklarından yoksun kalmış işçi sınıfı grupları yatıştırma için hiçbir girişimde bulunmadılar. Siyasi merkezde aşırı sağ kanat, ordu generalleri, merkez sağ ve merkez sol arasındaki iç mücadelelere sahne olurken, koalisyon hükümetleri, bütün haklarından yoksun kalmış yerel nüfuslara yardım etmek için herhangi bir çaba içine girmedii.

Irak'taki sosyal refah devletinin tersine, Türkiye'de ekonomik dönüşümler sırasında yerel nüfusları yatıştırabilecek bir harcama mekanizması ya da devletin rolünün yeniden dağıtılması diye bir şey yoktu. Türk devleti özgür eğitimi, gıdayı, ilacı ve aylık maaşları Kürt nüfusa dağıtan bir servet dağıtıcısı değildi (eğitim serbestti ama Kürt illerinde Batı ve Orta Anadolu'da olduğundan çok daha azdı). Tersine, devlet, siyasi ve pazar güçlerini düzenleyen bir düzenleyiciydi, sorun çözücüydü, fiyatları kontrol edendi, piyasayı, yatırımcıları ve işverenleri koruyandı (Keyder 1986; Arat 1991, 144). Kürtlerin varlığını inkar eden resmi ideolojinin yanı sıra devletin göçmen işleri soğuramaması sağ kanat hükümetlerinin bu sorunu düzeltmeye yönelik isteksizlikleri, sendikalaşmış emeğin yüksek maliyeti devletin Kürt solcu milliyetçi grupları Irak yetkililerinin yaptığı gibi ayartabilme gücünü sınırladı. Kürt solcular ile Arap sosyalist hükümetleri arasında geçici de olsa uzlaşmacı bir ilişki mümkünken, Türkiye'de bu ilişki her zaman düşmanca olmuştu. Arada bir Irak Kürt milliyetçilerini yatıştıran muğlak ve değişken tipte bir siyasi alan, devlet eliti Kürt etnik kimliğini uygun bir şekilde bağdaştırmaya yönelik hiçbir çabada bulunmadığı için Türkiye'de oluşmadı. Sol ve gençlik hareketinden gelen örgütsel güce rağmen, siyasi alan özellikle de 1970 askeri darbesinden sonra içerik ve zaman bakımından sınırlıydı. 1961 anayasası kısmen yürürlükte kaldığı halde, 1972'de çıkan Dernekler Kanunu dernek yaşamını sı-

nırladı. Koalisyon hükümetindeki sağ kanat partilerin gücü Kürt milliyetçileri ile devlet eliti arasında uzlaşmacı bir ilişkiyi teşvik edebilecek etnik açıdan kapsayıcı bir siyasi alanı yaratma olasılığını daha da zayıflattı.

Türkiye’de, ilk başlarda Arap milliyetçi karşı gelmelere rağmen, Kürt etnisiteyi yatıştıran Kasım ayarında biri yoktu. Gerçekten de 1946 ve 1950’de muhalefetteyken, daha sonraları da başbakanlık görevini üstlenirken, Menderes, Rum ve Ermenilerin yanı sıra Kürtlere de makamlar sunarak Kürdistan’da halk desteğini ve seçmen kitlesini kazanmaya çalıştı. Vaatlerini çoğalttı, seçkin Kürtler temaslarını yoğunlaştırdı. Amacının “Kürtler ile Türkler arasında bir diyalogu yeniden oluşturmak ve Şeyh Said ailesinden birini parlamentoya dahil ederek ileriye doğru bir adım atmak” olduğunu ileri sürüyordu (Kaya 2003, 104-8) Menderes’in partisi Kürt bir ağanın akrabalarını infaz eden General Mustafa Muğlalı’yı tutuklayıp ölüme mahkum etti. Bu durum Kürtler arasında Demokrat Parti lehine olumlu etki yarattı (Beşikçi 1991).⁶

Gene de bu yatıştırma stratejileri devlet içinde etnikleştirilmiş siyasi sınırları değiştirmede. Ayartılan Kürt toplulukları kendilerini kamusal arenada Kürt olarak görmüyorlardı, daha doğrusu kendilerini Türk vatandaşları olarak ya da etnik açıdan Türk olarak tanımlamak zorunda kaldılar. Hatta sözüm ona Türkiye’nin merkez sol hükümeti bile Kürt kimliğini tanımak için hiçbir girişimde bulunmadı. Sözgelimi, Bülent Ecevit

6 Bu tutuklamayı 1943 yılında Kürd Memedi Ağa’nın Türkiye ile İran sınırı arasında yaptığı bir kaçakçılık olayı izledi. Misto Ağanın sınırın Türk tarafında yer alan Van’ın Özalp ilçesindeki akrabaları ve köylüleri yüz koyunu, İran tarafından yaşayan Misto’ya kaçak yollarla göturdüler. 40 kişi tutuklandı ama sonra serbest bırakıldılar. General Mustafa Muğlalı bu kaçakçılardan 33’ünü yeniden tutuklayıp, sınıra getirdi, ellerini bağladı ve infaz etti. Beş yıl sonra 1947-1948’de DP milletvekillerinin girişimiyle “Özalp Olayı” meclisin gündemine getirildi. Mecliste olayları incelemek üzere bir komisyon kuruldu (DP’nin Kürt bölgelerinde sadece birkaç milletvekili vardı, Van’dan seçilmiş bir milletvekili yoktu). Sonunda suçu işlediğini kabul eden General Mustafa Muğlalı suçlu bulundu. Askeri mahkeme onu ölüm cezasına çarptırdı ama sonra bu ceza yirmi yıl ağır hapis cezasına indirildi. Davanın yeniden görülmesi gerekiyordu ama Muğlalı 1951’de kalp krizinden öldü.

1974'te başbakanlık görevini üstlendiğinde, 1960'ların ortalarında İnönü döneminde çoktan sola doğru kaymış olan Cumhuriyet Halk Partisi İskandinavya sosyal demokrasisine dayanan yeni bir muhalefet stratejisi çağrısında bulundu (Bianchi 1984, 248, 265). Başlangıçta etnik bir grup olarak Kürtlere ulaşan Kasım'ın tersine, Ecevit işçi sınıfını, köylüleri ve sendikaları yatıştırdı. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu ve Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu ile müzakerelerde bulundu ama Kürt milliyetçileriyle müzakerelerde bulunmadı.

Ecevit'in söylemi ile siyasi realite arasında ortaya çıkan büyük uçurum hükümetin ileri sürdüğü tekliflerin güvenilirliğini ve Kürt milliyetçileriyle olumlu bir ilişkinin kurulma olasılığını zayıflattı. Gerçi Ecevit, 1977'de bir Kürt olan Şerafettin Elçi'yi bayındırlık bakanı olarak atadı ama devlette Kürt kimliğinin varlığını inkar etmeye devam etti. Alevilerden ezilen azınlık olarak bahsetti ama MHP militanlarının ve radikal Sünni Müslüman gruplarının Sünni nüfusu Alevilere karşı kıskırtmasını engellemedi, Türk toplumu ve Kürt milliyetçi politikalarda bölünmeleri körükledi. 22 Eylül 1978 günü radikal bir Türk milliyetçi grup olan Genç Müslümanlar, kısmen Kürt ili olan Sivas'ta bir el ilanı dağıtarak, Sünnilere eğer "bir Alevi öldürürlerse, cennete gidecekleri" vaadinde bulundular. Dahası, Sünni Müslümanların bayramı olan Ramazan'ın hazırlıkları yapılırken, Sivas'taki imamlar Sünni gruplara bir Alevinin kanının da kurbanlık koyunun yerini alacağını" söyleyerek, "Sivas'ın kâfirlere (Alevi ve komünistlere) mezar olacağı" tehdidinde bulunuyorlardı. Aynı yıl sağ kanat milis güçler kayda değer oranda Sünni inançtan Türk nüfusunun bulunduğu Kürt ili Maraş'ta Alevi nüfusu katliamdan geçirdi (Çoşkun 1995, 289-99).

Muhallif gruplara yönelik artan şiddet, TİP içinde tutarlı bir ideolojinin ikiye bölünmesi ve sol hareket içindeki çatışmalar pek çok önde gelen Kürt solcu milliyetçisini faaliyetlerini Devrimci Halk Kültür Dernekleri ve Anti-Sömürgeci Demokratik Kültür Dernekleri gibi 1970'lere kadar yasal örgütsel çıkışları olan bazı gençlik dernekleri aracılığıyla yönlendirmeye başla-

dılar. Bu dernekler Kürt kültürel ve dilsel haklarını, demokrasi ve ekonomik kalkınmayı geliştirmenin yanı sıra, yerel seçimlerde “bağımsız adaylar” (yani hiçbir partiyle bağlantısı olmayan adaylar) çıkartarak Kürt siyasal çıkarlarını geliştirdiler. Bu önemli çıkış kapıları Kürt solcu milliyetçilerine Diyarbakır’da Mehdi Zana, Ağrı’da Urfan Alpaslan ve Batman’da Edip Solmaz dahil önemli Kürt kentlerinde belediye başkanı olmalarına olanak yarattı.

Bununla birlikte ilk başlardaki liberalleşme döneminin tersine, Kürtler Türk sol partilerinden uzaklaştılar ve Türkiye’de Türkiye Kürdistan Sosyalist Partisi, Kürdistan Öncü İşçi Partisi ve Kurtuluş Partisi (Rizgari) dahil illegal farklı Kürt milliyetçi gruplara yöneldiler. Bunlar diğerlerinin yanı sıra büyük kentlerdeki gösterilerinde “*Kurda ra azadî*” (Kürtlere özgürlük) sloganını yaygın bir biçimde kullandılar ve yerel seçimlerde bağımsız adayları desteklediler. 1970’lerin siyasal olarak kısıtlayıcı ve ele avuca sığmayan siyasal alan ayrıca Kürdistan Ulusal Kurtuluşçuları ve Kürdistan İşçi Partisi gibi hükümete ve birbirlerine karşı şiddet kullanan son derece etnikleştirilmiş bir milliyetçiliği sergileyen radikal Kürt milliyetçi partilerin ortaya çıkmasına da yol açtı.

Siyasi alanın militarize edilmesi ve İslamlaştırılması

12 Eylül 1980’de gitgide büyüyen iç güvensizliğe yanıt vermek üzere, Türk Silahlı Kuvvetleri bir başka darbeyi sahneye koydu ve Demirel hükümetine son vererek, politik aygıtı Türk milliyetçi askeri grupların eline verdi. Irak’ta 1968’deki Baasçı darbe gibi bu rejim değişikliği de siyasal alanı temelde dönüştürdü. Askeri elit Cumhurbaşkanlığının rolünü artıran bir anayasa oluşturdu, ikili meclis sistemini ortadan kaldırdı ve yeni karar alma mekanizması artık askerlerin egemen olduğu Milli Güvenlik Kurulu’na bıraktı. 1982 Anayasasının 66. maddesi Türk kimliğinin radikal nosyonunu şöyle açıklıyordu: “Türk devletine vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkes Türktür” (Gunter 1997, 551-52).

Türk sağ kanat fraksiyonları muhalif grupların harekete geçmesinin yasal kanallarının çoğunu ortadan kaldırarak, siyasi alanı daha da kapattılar. Bazı demokratik kurumlara dokunulmadı ama devlet eliti bireysel özgürlükleri kısıtladı, basını sansürledi ve binden fazla üniversite profesörünü yerinden ettirdi, yerlerine Türk milliyetçilerini ve İslamcılarını getirdi. Bir yandan büyük partilerin parlamentoda çoğunluğu ele geçirmesini kolaylaştıran yeni seçim kanunlarını çıkartırken, diğer yandan küçük grupların millet meclisine girmesini yine sınırladı (Onis 1991, 35-37; Arat 1991).⁷ Türk devlet eliti Batı ticari pazarlarına yönelerek, askeri modernleştirme programlarını genişletti. Büyük askeri silah cephanelisiyle tıpkı Başçıların Irak'ta yaptığı gibi Kürtleri denetim altına almada giderek gücün kullanılmasına bel bağladı. PKK'nin önderliğindeki Kürt milliyetçi hareketlenmeler sınır bölgelerini istikrarsızlaştırdıkça, sivilleri terörize ettikçe, Türk askeri kurumuna Kürdistan'da sınırsız yetki verildi. 1984'ten sonra silahlı kuvvetler köyleri ve çiftlik arazilerini yerle bir eden yakma yıkma taktiklerini ve Kürt asilere işkence etme ve sivil nüfusu katliamdan geçirme programlarını kullandı (Human Rights Watch 1990; Marcus 1994, 19; Jongerden 2002).⁸

Türk devlet yetkilileri Kürt etnik kimliğini boğarken, Sünni Müslüman topluluklara siyasi alan açtılar. 1984'te başbakanlık görevini üstlenen Anavatan Partisi'nin lideri Turgut Özal devlet ile din arasında Türk-İslam sentezine dayalı ilişkiyi yeniden yapılandırdı. Devletin siyasi ve ticari ağlarında Sünni Müslüman tarikatların konumunu yükselterek, imam hatip okullarına (dini eğitim sunan ortaokullar) destek verdi, İslami projelere finansman sağladı ve yeni camiler yaptırdı (Sakallı-

7 Yeni yasalar bu nispi sistemi değiştirerek oyların çoğunu alan partiye daha fazla sandalye verdi. Parlamentoda sandalye kazanmak için yüzde onluk yeni baraja ek olarak seçim bölgelerinde kazanılan oylara yeni engeller getirildi. Bu sistem büyük partilerin mecliste az oyla daha fazla sandalyeye sahip olmalarını mümkün kıldı.

8 Savaş döneminde yaklaşık 1800 Kürt köyü ve 6150 topluluk Türk güvenlik kuvvetleri tarafından boşaltıldı ya da yerle bir edildi. Yaklaşık 3 milyon ya da 4 milyon insan köyünü terk edip kaçtı.

oğlu 1998, 6-7; Onis 1995; Yavuz 1999; Houston 2001, 85; Yeşilada 1993, 170-75). Özal, Türk milliyetçiliğini İslamlaştırarak, İslami geleneği Türkleştirerek, devlete dahil edilme ve dışlama sınırlarını hafiften değiştirdi. Bir başka deyişle seküler gruplarla ilişkide Türk vatandaşı olmak Türk ve Sünni Müslüman olmak demekti.

Sünni İslamileştirilmiş siyasi alan devlet elitine Kürt Sünni topluluklarını yatıştırma ve onları ayartmada daha büyük olanaklar sundu, tıpkı Osmanlı döneminin sonlarında olduğu gibi. Özal, kökünün Nakşibendiye dayandığını söyleyerek, Nakşibendi şeyhlerini üst düzey hükümet görevlerine atayarak, Kürt Sufi tarikatlarının desteğini kazanmaya çalıştı. Necmettin Erbakan'ın Refah Partisi de Kürtlerin desteğini almaya çalışıyordu. İstanbul Belediye Başkanı Tayyip Erdoğan 1994'te Refah Programını sunarken şunları öneriyordu: "Kürt kimliğinin tanınmasını ve Kürt kültürünün gelişmesini yasaklayan bütün kanunların kaldırılması gerektiği... Ve PKK terörünü kınadığımız kadar devlet terörünü de kınamak, Türk ırkçılığına da Kürt ırkçılığına da karşı çıktığımızı ilan etmek" (Bozarslan 1997, 137). Refah kent merkezlerdeki yoksul göçmen Kürt ailelerine sosyal refah hizmetlerini sunuyordu.

Bununla birlikte geç imparatorluk dönem ile 1980 sonrası Türkiye arasında İslamın bütünleştirici etkilerini azaltan önemli farklılıklar kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi alan İslama ve muğlak bir etnisite duygusuna dayanırken, modern Türkiye'de açıkça son derece dışlayıcı etnik bir temele dayanıyordu. Gerçekten de siyasi alan yeniden İslamlaştırılırken, Türk eliti ırkçı programlarını geliştirmeye devam etti. Refah Partisi ve Ecevit'in Demokratik Sol Parti'siyle ittifak kuran MHP İslamı resmi devlet milliyetçiliğinin yerine geçen bir kimlik olarak kullandı (Yavuz 2002, 211). Kürtlerden ve "Doğu sorunu"ndan gitgide daha çok bahsedilmesine rağmen, resmi devlet yayınları Kürt etnik kimliğinin gerçekliğini inkar ediyorlardı (sözgelimi bkz. Koçaş 1990, 63-75; Arvasi 1986, 29-31; Giritli 1989, 5-14; Eröz 1975; Çay 1988; Yeğen 1998 216-18 ve Akin 1995, 210-13). Türk milliyetçi yazılarda Kürt

MEDYA

AYLIK HABER • İNCELEME • YORUM DERGİSİ

YIL 1 SAYI 6 KASIM ARALIK 1988 FİYAT 2000 TL İKİ Y DAHİLİ

GÜNEŞİ

4: 1988'de Türkiye'de gizli basılan Kürt milliyetçi dergisi *Medya Güneşi*'nin kapak sayfası. *Medya Güneşi*, no. 6'dan alınmıştır.

Newroz kutlamalarının gerçek bir Türk bayramı olduğu ileri sürülüyordu. Yaygın başka bir mit de PKK lideri Abdullah Öcalan'ın gerçekten bir Ermeni olduğu ve PKK'nin amacının Sünni Müslümanları ortadan kaldırmak olduğuna ilişkindi.

Bu son derece etnikleştirilmiş ve militarize edilmiş siyasi alan Kürt milliyetçileri ile devlet eliti arasında olası herhangi bir uzlaşmanın önünü kesti. Kuşkusuz Avrupa'nın siyasi sistemi demokratikleştirme baskılarına, Irak'taki Kürt hareketlenmelerine, Kürt bölgelerindeki iç savaşa ve diasporadaki etkilere bir yanıt olarak bazı Türk sivil liderler Kürtlerden bir etnik grup olarak bahsetmeye başladılar. 8 Aralık 1991 günü Başbakan Süleyman Demirel Diyarbakır'da "Kürtçe konuşanlar var, kendilerinin Kürt kökenden geldiklerini söyleyenler, Kürt kimliklerini ileri sürenler var. Bu iddialara karşı gelmek mümkün değildir" diye söylüyordu (Akin 1995, 14) Özal 1992'de 1980 yasasını tersine çevirerek, Kürtlere sınırlı bir biçimde dil olanaklarını kullanmasına ve İstanbul'da bir Kürt kültür merkezinin kurulmasına izin verdi. Ertesi yıl PKK ile ateşkese müzakere etmeye çalıştı. Benzer şekilde Tansu Çiller de Başbakanlık görevini üstlendiğinde, Kürt sorununu çözmek için Bask modelini, yani sınırlı biçimde bir özerkliği önerdi. Parlamento içinde özel sivil bir komite kurarak, silahlı kuvvetlerin rolünü kısıtlamaya ve Milli Güvenlik Kurulunu denetlemeye girişti (Barkey ve Fuller 1998, 144-45). Ocak 2001'de millet meclisinde Kürt kültürel haklarını genişletmeye yönelik tartışmalar yaşanmaya başladı. Milli İstihbarat Teşkilatı'nın başkanı Şenkal Atasagun Kürt dilinde radyo ve televizyon yayını üzerindeki yasağın kaldırılmasının Türkiye'nin menfaatine olduğunu ileri sürdü. Kürt meselesi üniversitelerde yapılan konferanslarda ve medyada alenen tartışılmaya başlandı.

Gene de muhafazakâr askeri ve radikal Türk milliyetçi kliklerin egemen olduğu ve sivil önderlik içinde parçalanmış son derece çeşitlendirilmiş siyasi alanda bu girişimler içerik ve zaman bakımından sınırlıydı. Kürt kültürel haklarının genişletileceğine dair verilen sözlere rağmen, hiçbir grup ya da hiçbir lider Türk vatandaşlığı nosyonunu etnik bir kimlikten arındırmaya yönelik bir girişimde bulunmadı. Söylem ile politik realite arasındaki büyük uçurumlar olduğu gibi kaldı. Demirel Adriyatik'ten Çin Seddine kadar uzanan dev Türkiye'den bahsediyordu. Kürt sorununu çözme konusunda diğer bütün sivil

liderlerden daha duyarlı olan Özal 1980 sonrası dönemi Türklerin yüzyılı olarak ilan ediyordu. Tansu Çiller önerdiği Bask çözümünün tam tersine hareket ederek, sağ kanat çetelerin (ülkücülerin) üniversitelerde yuvalanmasına izin verdi. Muhafazakâr Türk devlet yetkilileri de Kürt bölgelerinde Hizbullah gibi radikal İslami gruplara arka çıkarak PKK'ye ve parçalanmış Kürt toplumu ve siyasetine karşı kullanıyordu.

Bazı Türk eliti Kürt kültürel haklarının verileceğine dair sözler verirken, Türk parlamentosu Mart 2001'de Kürt sözcüğünden ya da Kürtçe anadilinde eğitimden bahsetmeksizin ulusal programını benimsedi (Yavuz 2001, 19). 2002'de seçim kampanyalarında Abdülmelik Fırat Kürtçe konuştuğu için Lice'de tutuklandı. Demokratik Halk Partisi'nin (DEHAP) lideri Murat Bozlak ve Türkiye İnsan Hakları Derneği'nin (İHD) başkanı Akın Birdal'ın adaylıkları yasaklandı. 2004'e gelindiğinde Türk parlamentosunun dille ilgili bir yasa çıkarttıktan, Kürt dilinde sınırlı oranda radyo ve televizyon yayınına izin verdikten ve 9 Kürt milletvekilini hapishaneden salıvermesinden sonra, gene de çocuklara Kürtçe isim vermek, siyasi bağlamda Kürtçe konuşmak ya da el koyma veya tutuklama riski olmaksızın Kürtçe yazılan kitaplarla seyahat etmek yasadıydı.

Şiddete dayalı çeşitlendirilmiş etnik milliyetçilik

Son derece etnikleştirilmiş ve militarize edilmiş siyasi alanda ve açık siyasi alternatiflerin yokluğunda Kürt milliyetçi duygusu ve örgütleri son derece etnikleştirilmiş, şiddete dayandırılmış ve çeşitlendirilmiş hale geldi. Kentleşmiş Kürt milliyetçileri; *Medya Güneşi*, *Toplumsal Diriliş*, *Özgür Gelecek* ve *Vatan Güneşi* gibi devletin Kürdistan'daki savaşını eleştiren ve Kürt dilinin farklılığını vurgulayan el altından yayın yapan dergileri çıkardılar. Hâlâ Kürt tabirini kullanmaları yasak olduğu halde, Halkın Emek Partisi (HEP) dahil seküler Kürt yanlısı partileri kurdular. 1993'te bazı HEP temsilcileri Türk merkez solu Sosyal Demokrat Halk Partisi'nin (SHP) aday lis-

teleriyle Büyük Millet Meclisinde milletvekili bile oldular. Gene de Kürt partileri ve onların devamı olan çeşitli örgütler sürekli olarak gelişmek için pek olanakları olmadı. Devlet eliti, liderleri taciz etti, tutukladı, arada bir de siyasi eylemlerini yasakladı ve bürolarını kapattı.

Diğer Kürtler ise artık Suriye ve Lübnan'da üslenen PKK gibi radikal illegal gruplara katılarak şiddete başvurdular ve ayrılma iddialarını öne sürdüler. Hâlâ sosyalist ilkelere bağlı olduğunu açıklayan PKK 1989'dan sonra komünist sembollerin yerine Kürt milliyetçi sembolleri kullanmaya başladı. Bu şekilde bir kaymanın kısmi bir nedeni Sovyetler Birliğinin çökmesi ve sol ideolojinin zayıflamasına bağlıydı. Büyük bir kısmı ise Türkiye'de 1980 sonrası dönemde siyasi alandan kaynaklanıyordu. Öcalan şöyle diyordu:

1960'lı ve 1970'li yıllarda aşırı solun çok güçlü olmasından ve Kürtlerin güvenlerini kaybetmesinden ötürü diğer solcularla birlikte Kurdayetî'yi vurgulamadım. Ayrıca bu dönemde Türkiye'de bir diktatörlük yoktu. Biz PKK'yi 1978'de Kahramanmaraş katliamları döneminde oluşturduk. Gene de Kürtler ve Kurdayeti için eşsiz bir parti değildi. Sosyalistlerin bir düşüncesi idi... Devrime giden yolumuz sosyalizmdi... ama 1980'den sonra "ışık" göründü. (Perinçek 1989, 16-33)

İlk başlardaki Kemalist ve liberalleşme döneminden farklı olarak, Öcalan'ın ışığı ya da kendi farklı Kürt kimliğini kavraması giderek bütün Kürt toplumunda etkili olmaya başladı. Hükümetin Kürt kültürel haklarını ve siyasi özgürlükleri vermemesi, terörü Kürdistan'ın tümüne yayması, Kürt topraklarının yerle bir edilmesi, Leyla Zana'nın hatta öteki ılımlı yedi Kürt milletvekilinin Türk parlamentosunda Kürtçe konuştukları için tutuklanmaları ve Öcalan'ın 1999'da Nairobi'de tutuklanması Kürt kitleleri arasında, hatta PKK'yi açıktan desteklemedikleri halde bile etnik bir grup olarak gitgide artan bir öfkeye yol açtı.

Kurdayetî ayrıca Kürt kırsal alanında da belirginleşmeye

başladı. Menderes'in ve Demirel'in politikalarının tersine, Özal'ın özelleştirme programlarına bağlı gelişen sosyoekonomik değişimler Türkiye'yi belli başlı bir tarım ihracatçısından sanayi toplumuna dönüştürmesini kolaylaştırdı. 1980'den 1990'a kadar toplam tarım gıdalarının ihracat yüzdesi, yüzde 57,5'tan yüzde 18'e düşerken, sanayi çıktıları ikiye katlanarak, yüzde 40'tan yüzde 80'e çıktı. Devlet eliti sığır ve davarların otlak alanı olan Kürt yaylalarını yasakladı. Bu yasaklama bazı Kürt aşiretlerinin zarara uğramasına yol açtı (Houston 2001, 115). Ayrıca on beş yıldan fazla süren iç savaşta Kürt köyleri boşaltıldı ya da tamamen yerle bir edildiler. Bu da toprağa bağlı Kürt ekonomisini ve olanaklarını güçsüzleştirdi (Eralp 1998; Togan ve Balasubramanyam 1996, 90; Saraçoğlu 1994; *Turquie* 1985, 9). Erzurum ve Diyarbakır gibi Kürt tarım merkezleri tahıl üretim bölgeleri olarak ekonomik avantajlarının azaldığına tanık oldular. Bu iktisadi dönüşümler Kürt aşiret reisleri, ağalar ile merkezi hükümet arasındaki patron-müşteri ilişkisini parçaladı. Bazı muhafazakâr Kürt toplulukları devlet destekli partilerden ayrılıp Kürt milliyetçi partilere gittiler. 2001'de 37 yıl siyasi olarak Demirel'in AP'si ile birlikte hareket etmiş Abdülmelik Fırat görevinden istifa ederek Kürt haklarını talep eden aynı zamanda PKK'yi ve onun Kürt sorununu çözmede şiddete başvurmasını eleştiren yeni bir parti kurdu.

Buna rağmen, Irak'taki özerk Kürdistan'da son derece belirginleşmiş ve etkili olmuş *Kurdayeti*'nin tersine Türkiye'de zayıf biçimde bile karmaşık bir siyasi alanın varlığı, daha çeşitlendirilmiş, daha az temsil edilen bir Kürt milliyetçiliğini ortaya çıkardı. 1980 askeri darbesinden sonra denetimli çok-partili bir sistem ve Türk medeni kanunu varlığını devam ettirdi. Irak'taki mevkidaşlarından farklı olarak Kürt gruplarının kendi siyasi kimliklerini ifade edebilmek için hâlâ sınırlı kanalları vardı. 1990'ların yarısına gelindiğinde, kayıtlı dernek sayısı 112 bine çıktı. Bu derneklerin yarısının içinde kooperatifler ve sendikalar vardı (Kalaycıoğlu 2002, 254). Gerçekten de gerçek siyasi katılım sınırlıydı. Türkiye'nin katı seçim sistemi

yüzde 10 barajını geçemeyen küçük partilerinin aleyhinedir. Bu seçim sistemi 2002 seçimlerinde dokuz farklı Kürt bölgesinde yüzde 35 ile 56 arasında oy alan büyük halk desteği olan DEHAP'ın millet meclisinde sandalye sahibi olmasını sürekli engelledi. 2002 seçimlerinde neredeyse seçmenlerin yarısı Türk parlamentosunda temsil edilmedi.

Gene de Türkiye'deki daha karmaşık seçim tayfı Kürt milliyetçi elitinin, örgütlerinin ve duygusunun parçalanmasına yönelik büyük fırsatlar yarattı. 2001'deki yerel seçimler Irak Kürdistan'nda büyük ölçüde temsil gücü olan iki etkili Kürt partisi arasında bölünürken, Türkiye'de 1999 ve 2004 seçimlerinde Kürt oyları beş Kürt yanlısı parti, İslami partiler (Fazilet Partisi ve Adalet ve Kalkınma Partisi [AKP]) ve üç merkez sol parti arasında bölündü. 2004 yerel seçimlerinde DEHAP daha fazla güç kazanmak ve Türk yetkililerinin ve toplumun gözünde siyasi meşruluk kazanmak için SHP'nin bayrağı altında küçük sosyalist Türk partileriyle birleşti.

Bundan başka bazı muhafazakâr Kürt seçmenler kendilerini etnik olarak Kürt gördükleri halde, ekonomik ve siyasi nedenlerden ötürü Türk merkez sağ partilerini desteklemeye devam etti. İktisadi liberalleşme tarımın, köy ağasının ve bazı aşiretlerin gücünü zayıflattı. Bununla birlikte Türk politik ekonomisiyle bütünleşen girişimci bir sınıf yarattı. Batı bölgelerine göç eden ve oralarda yatırım yapan Kürt toprak sahipleri Özal'ın sanayileşme ve özelleştirme programlarından kazanç sağladılar. Türkiye'de en zengin işadamlarından ve en etkili siyasetçilerden oldular.⁹ Kendisi bir Kürt olan Yalım Erez Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları başkanı oldu. Bazı Nakşibendi şeyhleri İslami banka sisteminden (Türkiye'de Özal'a bağlı Nakşibendilerle ilişkisi olan karışık dernekler olarak örgütlenmek koşuluyla kurulmasına izin verilen) finansman sermayesini elde ettiler ve "yönetici dervişler", girişimciler ve mühendislerden oluşan yeni bir sınıfın bir parçası haline geldiler. Li-

9 *Nokta*'nın özel Haziran sayısı Türkiye'deki "en zengin yüz Kürt"e ayrılmıştı.

celi bir Kürt olan Hikmet Çetin CHP'de ve sonra da ardılı olan SHP'de milletvekili oldu ve 1990'ların başında DYP-SHP koalisyon hükümetinde dışişleri bakanlığını yaptı. Diyarbakırlı bir Kürt olan Abdülkadir Aksu ANAP, RP ve AKP'de milletvekilli oldu ve Özal döneminde içişleri bakanlığını, Mesut Yılmaz döneminde devlet bakanlığını ve Erdoğan döneminde içişleri bakanlığını yaptı. Şeyh Şahabeddin'in torunu Kamran İnan ANAP'tan milletvekili oldu (Demirel'in AP'sinde yirmi yıl milletvekilliğini yaptıktan sonra) ve Özal döneminde devlet bakanı oldu. Gene de bazı Kürtler merkezi hükümetin bu böl-yönet politikasına köy korucu sistemine katılarak, Kürt eylemcileri ihbar ederek olumlu yanıt verdiler. Sözgelimi 1992 yılında Van'da 26 köyün sahibi Alan aşiretinin reisi 500 aşiret mensubunu köy korucusu yaptı ve aylık 115 bin dolar maaş alıyordu (McDowall 1997, 422; Zarcone 1998, 113-14; Besson 1998, 42-49).

Türkiye'nin karmaşık siyasi alanı Kürt milliyetçi siyasetinde İslamın yeniden ortaya çıkmasını da teşvik etti. Sünni Kürt göçmenler Refah Partisi'nin kentli yoksullara dağıttığı yardımları alabilmek için ona kaydoldular. 1990'ların başlarında Refah Partisi Kürt bölgelerinde etkisini güçlendirerek, Batman, Diyarbakır, Ağrı, Mardin, Şırnak ve Van'da yüzde 14 ile 25 arasında oy aldı. 1995 seçimlerinde İstanbul'da Kürtler oylarını HADEP'e değil, büyük ölçüde Refah'a verdiler. İslami etkiler, DEHAP'ın da bir parçası olduğu SHP'nin dört Kürt ilinde (Ağrı, Bingöl, Siirt ve Van) AKP'ye karşı oy kaybettiği Mart 2004 seçimlerinde daha da arttı (*Bulletin* 2004, 8).¹⁰

Buna karşılık Kürt milliyetçileri kendi milliyetçi gündemlerini geliştirmek için arada bir dini kullandılar. 1990'dan sonra Türkiye'de bazı Kürtler devletin İslami politikalarını etkisizleştirmenin bir yolu olarak Kürt kurtuluşunu İslami bağlamda

10 2004'te DEHAP'ın SHP ile ittifakı Türk yetkilileriyle birlikte geçici olarak bu partiyi yasallaştırmıştı ama bazı Kürt milliyetçileri bunu eleştirdiler. Pek çok kişi DEHAP-SHP ittifakını protesto etti. Mart 2004 seçimlerinde Kürt bölgelerinde yüksek oranda çekimser oyların çıkması kısmen bu protestolar yüzündendi.

yeniden yapılandırdılar. Öcalan PKK'nin İslamcılardan daha çok İslamcı olduğunu, "kendisinin de gençliğinde her gün ibadet ettiğini" söyledi (Perinçek 1989, 16). Kürt mücadelesini Türk devletine açılmış bir cihat olarak yeniden tanımlayarak, Kürdistan Yurtsever Mollalar Birliği, Kürdistan İslam Partisi ve Kürt Aleviler Birliği gibi gizli grupları kurdu. Bazıları da devletçi İslamla ilişkileri olan Refah'tan uzaklaştılar ve silahlı mücadeleyle Müslüman bir Kürdistan'ın kurulması çağrısında bulundular. Gene bazıları Kürt milliyetçi gruplara katılmaksızın Sufizmi yeniden canlandırdı ve Kürt tarikatları ve medreselerle bağlarını sürdürdüler.

Alevi hareketi de belirginleşerek Türkiye'de *Kurdayetî*'de çok daha büyük bir çeşitlilik yarattı. Kürt etnik milliyetçiliğinin yanı sıra ya da onun yerine farklı Alevi kimliğini vurgulayan Alevicilik 1980'den sonra Alevi toplulukları için artan siyasi alan yüzünden olanaklı hale geldi. Büyük Millet Meclisinde Kürt sorununu tartışmak hâlâ yasadışı olmasına rağmen, siyasi yetkililer Alevilerin kültürel haklarını tartışmaya başladılar. Özal cemevlerinin yapımına, Türkiye'nin büyük kent ve ilçelerinde kültürel örgütlenmelere ve derneklere izin verdi. Bu dernekler arasında Ankara ve İstanbul'da Hacı Bektaş Veli Anadolu Kültür Vakfı da vardı. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kez Aleviler kendi farklı kültürel ve dinsel haklarını ifade edebilecek kamusal alan buldular. Bazı Kürt Aleviler seküler Kürt milliyetçi örgütlenmelere katılırken, bazıları da yükselen İslamcılığa tepki olarak gidip Türk sol sosyal demokrat partilere katıldılar. Gene bazıları da kendilerini önce Alevi olarak görerek Türk ve Kürt Alevi derneklerinde yerlerini aldılar (Shankland 1996).

Sonuç

1950'den sonra Türkiye'deki siyasi alan son derece etnikleştirilmiş biçimde kaldı ki bu durum Kürt milliyetçileri ile devlet eliti arasında olası herhangi bir uzlaşmayı önledi. Gene de liberalleşme dönemine bağlı gelişen dönüşümler boyunca da

çeşitlendi. Sonuç olarak Irak'ta *Kurdayetî* iki ana muhalif kimlik etrafında kendini gösterirken, Türkiye'de daha karmaşık sosyoekonomik, dinsel ve siyasal hatlar boyunca dağıldı. Ekonomik ve siyasal olarak daha çeşitlendirilmiş siyasal alan ayrıca Kürt milliyetçiliğinin, Irak Kürdistanı'ndaki kadar temsil gücüne ulaşmasını da engelledi. Türkiye'deki Kürtlerin ulusal ve etnik iddialarını vatandaşlık, dini ve yerel kimlikleriyle kaynaştırmaya yönelik daha büyük fırsatları vardır ki bu da sonunda Kürt toplumunun tümünde birleşik bir milliyetçi elit ve örgütlenmenin ortaya çıkmasına karşı büyük karşı çıkışları doğurur.

6. İran'ın anayasal monarşiye geçişi.

Kacar imparatorluk sisteminin çöküşü ve anayasal monarşinin yükselişi İran devletinde siyasi alanı yeniden biçimlendirdi. Irak ve Türk yetkilileri gibi İran eliti de hükümeti merkezileştirerek, etnikleştirerek ve sekülerleştirerek siyasi sınırları yeniden çizdi. Kürtler etnik olarak Fars olmadıkları için Öteki'nin bir parçası oldular. Bununla birlikte ulus-devlet inşa etme süreçlerinin niteliği ve zamanlaması Irak ve Türkiye projelerinden farklı meydana geldi. İran eliti, Farslar ile Kürtler arasında özel ortak tarihlerine dayandırılan mitler oluşturarak, arada bir de Kürt etnisiteyi sınırlı bir kültürel biçimde tanıyarak, kamusal alanda İslama hoşgörülle bakarak, Kürtlere *Kurdayeti*'yi ifade edebilmeleri için erken sömürge Irak'ından ve Kemalist Türkiye'ninkinden daha az teşvik ve fırsatlar verdi.

Geçiş dönemi: Parçalanmış milliyetçilik

Irak ve Türkiye devletlerinin geçiş dönemlerinde olduğu gibi savaş sonrası İran'a da iç istikrarsızlık ve ekonomik yıkım

damgasını vurdu. Güçsüz Kacar hükümeti hâlâ iktidardaydı, devlet finansmanı borç içinde boğulmuştu, aşiret isyanları ve Sovyet destekli özerklik hareketleri merkezden uzak bölgelerde devam ediyordu (Zabih 1966, 13-16). Yabancı hükümetlerin sızmaları ülkeyi siyasi ve idari olarak böldü. 1919'da Anglo-İran antlaşmasının imzalanmasıyla birlikte, İran manda sisteminden kaçmış olsa bile, Britanya'nın yarı-sömürgesi haline geldi. Dahası 1921 askeri darbesinden sonra savunma bakanı olan ve devlet başkanlığına yükselen General Rıza Han Muhafazakâr Reformist Parti'nin dışında halk desteğini alamadı. Anayasacılar ile monarşiciler, Britanya destekli kesimler ile Rusya destekli kesimler arasında, ulema ile sekülerler arasındaki gerilimler devam etti.

Rıza Han Britanya ve Türkiye yetkilileri gibi, ülkeyi istikrarlı hale getirmek ve iktidarını sağlamlaştırmak için imparatorluk yapılarına bağlı geleneksel tabakalara elini uzattı. Rıza Han aşiret isyanlarını zorla bastırdığı halde, aşiret reislerinin kendi yerelliklerinde göreceli olarak bir özerkliği ellerinde tutmalarına izin verdi. Sonra, İran'da Türk modeline benzer bir cumhuriyet fikri sistemine karşı çıkan muhafazakâr ulema sınıfını kendine çekmeye de başladı (Cronin 1997, 187). Rıza Han 1 Nisan 1924 günü Qom'da dini elitlerle buluşarak, anayasal bir monarşide İslamı koruyacağına yönelik vaatte bulundu. "İslamın üstünlüğünü ve İran'ın bağımsızlığını koruyacağını" ve "liderlerimizin statülerini saygın ve onurlu bir konuma" getireceğini söyledi (Lenczowski 1978, 24).

Gene de Britanya ve Türk yetkililerinin yaptığı gibi Rıza Han da Kürt milliyetçiliğini kendine çekmek için hiçbir girişimde bulunmadı. Geleceğin İslam devletinde Kürt-Fars kardeşliğinin sözünü vermek ya da güneybatı İran'ın gelişimi için komiteler kurmak yerine sert bir dille Kürtleri aşiret bir topluluk olarak gördüğünü söyledi sonra da yabancı hükümetleri Irak'taki Kürt aşiretler arasında rekabeti kışkırtmakla eleştirdi (Burrell 1997, 6:20). İran eliti Kermanşah'taki Britanya etkilerine rağmen, Kürt toprakları ve sınırları içinde mücadele etmedi. İmparatorluk sonrası dönemde Kürdistan'ın parça-

lanması, Kacar dönemindeki İran'ı değil, sadece eski Osmanlı dönemindeki Kürt bölgelerini etkiledi. İran Kürdistanı Sevr Antlaşmasında öngörüldüğü gibi gelecekteki bir Kürt devletinden de çıkarılmıştı. Ta başından beri sömürgeci güçler İran Kürdistanı'nın İran'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ve Kürt sorununun Irak ve Türkiye'de odaklandığını açıkça ortaya koymuşlardı.

Gerçekten de Irak ve Türkiye'deki Kürtler gibi İranlı bazı Kürt aşiret reisleri kendi milliyetçi iddialarını geliştirmek için ademi merkezleştirilmiş bu geçiş döneminden yararlanmak istediler. Sınırötesi Kürt harekelenmelerinden, Kafkaslar'daki bağımsızlık hareketlerinden ve yabancı güçlerin varlığından etkilenen Seyid Taha ve Heme Reşid gibi Kürt önde gelenleri Britanya hamiliğinde bir Kürt devletini tartışmak üzere Britanya yetkilileriyle görüştüler. Kürt Şıkak aşireti lideri İsmail Ağa Sımko Irak Kürdistanı'nda yer alan Qeladiza'nın kaymakamı olan Babekr I Selim Ağaya bir mektup yazarak, Britanya hükümeti adına yardım toplanmasını istedi. "Bunu anlamayanın aptal olduğunu" yazıyordu Sımko ("Translation of Letter" 1921). Mahmud Bey ve Maku Han gibi Kürt aşiret reisleri milliyetçi çıkarlarını, kişisel ihtiraslarını ve ekonomik fırsatları sağlamak için Sovyet ağlarına başvurdular.

Gene de Kürt milliyetçiliğinin tezahürü Kürdistan'da etkili değildi ya da temsil gücü yoktu. Kürt milliyetçilerinin yarı legal derneklere, modern siyasi partilere, tarikatlara ve yerel nüfusları etkileyen dış desteklere ulaştıkları geçiş dönemindeki Irak ve Türkiye'nin tersine, İran Kürtleri sadece örgütsüz aşiret milislerine bel bağlayabiliyordu. Yabancı yetkililer Kürtlere belirsiz vaatlerde bulundular ama *Kurdayetî*'yi teşvik etmediler. İran'ın Kürt kırsal bölgelerini dolaşarak, Kürt devleti vadini bulunacak, yerel idareler yaratacak ve Kürtleri yerel liderlik konumlarını meşrulaştırmaya yüreklendirecek bir Binbaş Noel yoktu.

Milliyetçi bir elit ve örgütlenmeler olıyordu bile, geleneksel sınıfları destekleyen emperyalist yapılar Kürt milliyetçi potansiyelini bir şekilde sınırlayacaklardı. Tarıma dayalı parçalan-

miş bir Kürt toplumunun çıkarı Kürt milliyetçiliğini ifade etmekten daha çok aşiret, dini ve toprak sahiplerinin çıkarlarını korumaya yönelikti, özellikle de topraklara el koyan ve tıyul sisteminin yerine özel sahipliği getiren 1906 reformlarında bu durum açık bir biçimde görüldü. Kürtlerin birçoğu monarşi, İslam, aşiretler ve yerelliklerle aynı safta yer aldı. Diğerleri ise izole edilmiş bölgelerinde siyasi olarak pasif bir biçimde kaldılar. Horasan'da Serdar, Kermanşah'ta Akram ve Urmiye'de Sımko gibi aşiret liderleri tutarlı etnik milliyetçi bir duyguyu göstermeye yönelik hiçbir çaba içerisinde bulunmadılar. Sımko kendisini bir Kürt milliyetçisi gördüğü halde, Kürt reislerden oluşan büyük meclisinden Mahabadlı Kürtleri çıkardı Kürdistan ve Kermanşah eyaletlerindeki Kürtler kendilerine para ödenmedikçe herhangi bir türde milliyetçiliği harekete geçirmeyi kabul etmediler. Kürt Maku Hanı kendi tahıl fazlalıklarını Kemalistlere satarak bir Sımko-Türk ittifakını önlemeye çalıştı.

İslama başvurma da parçalı Kürt aşiret topluluklarının birliğini sağlamayı başaramadı. Eski Osmanlı topraklarındaki Sünni Kürt milliyetçileri halifeliği kurtarmak üzere Araplara ve Türklere katıldıkları yerde, İran Kürtleri tutarlı bir İslami Kürt milliyetçiliğini göstermek için hiçbir ciddi girişimde bulunmadılar. Gerçekten de Sımko şöyle uyarıyordu: "Şimdi bir ulus ulusluğunu koruyamazsa, dini de iflas eder" ve Sımko Türkiye'de Şeyh Taha ile "pan-İslami bir ittifak" kurdu (Translation of Letter" 1921). Bununla birlikte bu çabanın bütün Kürt toplumunda marjinal etkisi oldu. Kürdistan eyaletindeki Sünni Kürtler Sünni Türkleri Hristiyan gruplara karşı harekete geçiren Sımko'nun çetesine katılmayı kabul etmediler.

Standart bir Kürt dilinin, gelişmiş iletişim ve taşıma sistemlerinin olmayışı Kürt topluluklarını birbirinden daha da ayrı bir biçimde tuttu, tıpkı sömürge Irak ve Kemalist Türkiye'de olduğu gibi. Kürdistan eyaleti izole edilmiş bir Sünni Kürt bölgesiydi. Kürt, Şii, Azeri ve Fars topluluklarının bir karışımında oluşan Batı Azerbaycan ve Kermanşah'ın kendi yöresinin

dışındaki nüfuslarla pek bir temasları yoktu. İran sınır bölgelerinde Soranice konuşan Kürtlerin, Kermanşah ve Urmiye'deki Kürtlerden ziyade Süleymaniye eyaletindeki Irak Kürtleriyle daha çok bağlantıları vardı. Sonuç olarak çoğu İran Kürdü kendini hayali bir topluluk görmektense, kendilerini Senendeci, Kermanşahlı, Mahabadlı, Hemedanlı, Sünni, Şii ve Şikak, Mameş, Pişder, Caf, Kelhur, ve Şemdinan aşiretlerinin bir mensubu olarak tanımlıyorlardı.

İran anayasal monarşi

Kacar padişahını iktidardan ettikten, İran'da anayasal bir monarşiyi ilan ettikten ve 1925 yılında şehinşah (şahların şahı) konumuna yükseldikten sonra artık Rıza Şah adını alan Rıza Han kendi ulus-devlet inşa projesini başlattı. Britanya, Irak ve Türkiye yetkilileri gibi Şah da etnikleştirilmiş, modernleştirilmiş seküler bir İran kimliğine dayalı resmi bir devlet milliyetçiliğini yaratarak, parçalı ülkeyi birleştirmeye çalıştı. İran Kültür Akademisi ve Halk Rehberlik Cemiyetinin desteğini alan Şah "İran dilini Farslaştırdı, okullardaki müfredatı değiştirdi, İslamiyetten önceki Sasani ve Akhamenid padişahlarının heykellerini yaptırdı, Farsça olmayan dilleri Farsçanın yerel lehçeleri olarak tanımladı. Rıza Şah Fars olmayan etnik topluluklara askeri zor kullanıp, baskı yaparak, devlet tarafından tanımlanmış Fars kültürünü kabul etmeye zorladı, Kürt dilini konuşan bazı Kürt topluluklarını tutukladı (Hushyar 1992, 92-94; Lenczowski 1978, 37; Higgins 1986, 174-75; Mojab ve Hassanpour 1995, 231-34).

Devletin merkezileştirilmesi ve modernleştirilmesi demek aynı zamanda aşiret yaşam biçiminin sona ermesi demekti. Atatürk gibi Rıza Şah da Fars olmayan gelenekleri aşiret yaşam biçimleri olarak değerlendirdi, aşiret reislerini öldürdü, bunlardan bazılarını zorla başka bölgelere yerleştirdi, kış göçlerini yasakladı ve aşiret topraklarına el koydu. Onun askeri açıdan baskıcı ve merkezileştirme politikaları Kürdistan'da temel sosyoekonomik yapıları ve siyasi örgütlenmeleri yerle bir etti

(Vali 1994a, 157; Katouzian 1981, 130; Akhavi 1986b, 209). Şah böyle yapmak suretiyle Kürt aşiret tabakalarının milliyetçi bir elit olarak oynayabileceği herhangi bir potansiyel rolü engelledi, tıpkı Türkiye’de yapıldığı gibi. Atatürk’ün sekülerleştirme politikalarını izleyen, Rıza Şah İslama kamusal alanda da bir sınırlama getirdi. Luri Kralı Kerim Han Zend’in dışında İslami dönemle ilgili bütün resmi referansları ortadan kaldırdı. Şah başlangıçta ulemaya anayasal monarşinin İslami ilkeleri garanti edeceği sözünü verdiği halde, 1924’ten sonra Kur’an okullarını kapattı, dini bayramları kısalttı, ulemanın gücünü, servetini ve statüsünü Eğitim Bakanlığına aktardı. Meclis onaylı 1928 medeni kanunu ulemayı yargı sisteminin dışına çıkaran Fransız sistemine dayanıyordu.

Siyasi alanlardaki bu açık benzerlikler veri olarak alındığında, İran’daki *Kurdayetî*’nin tezahüründeki farklıların nedeni nedir? Kürt milliyetçiliği sömürge Irak’ta yarı legal yerel hükümetlerin ve Britanyalılara karşı arada bir gelişen isyanlarının yanı sıra ortaya çıktı. İlk dönemlerdeki Kemalist Türkiye’de ise Kürt milliyetçiliği şiddete dayalı bir biçimde son derece etnikleştirildi ve İslamileştirildi. Bununla birlikte anayasal İran’ın ilk dönemlerinde *Kurdayetî* hâlâ neredeyse yoktu.

Rıza Şah Atatürk örneğini izlemesine karşın, onun ulus-devlet inşa projesi, Kürtlerin kendi etnik milliyetçi kimliğini göstermeye yönelik teşvik ve fırsatları sınırlayan özel türde bir siyasal alan yaratan Irak örneğinin unsurlarını içeriyordu. Türkiye’de olduğu gibi, askerileştirme ve merkezileştirme politikaları etnik topluluklar olarak örgütlenmeyi güvensiz ya da imkânsız kıldı. Gene de dahil etme ve dışlamanın sınırları etnik olarak Kürtler ve geleneksel tabakalardaki bazı alt gruplar için daha az yabancılaştırıcıydı ki bu durum bütün Kürdistan’da *Kurdayetî* duygusunun belirgin bir biçimde ortaya çıkmasını sınırladı.

Kemalist Türkiye’nin tersine, ilk dönemlerdeki resmi İran milliyetçiliği sömürge Irak’taki gibi kısmen muğlâktı. Ortaya çıkan ve birbirleriyle rekabet eden akımlar milliyetçiydi ama bunlar tek başına etnisiteye değil, modernizme, İslama ve dış

sızmaların reddine dayanıyorlardı. Rıza Şah'ın amacı Atatürk'ünkünden farklı olarak Kürt aşiretlerin siyasi ve askeri örgütlenmelerini yıkmaktı, etnik kimliklerini değil (Vali 1994a, 157; Katouzian 1981, 80; Fawcett 1992, 82). Rıza Şah İran kimliğini, İran'ın bir parçası olarak saydığı Arap nüfusun oturduğu Bahreyn adalarını Britanya'dan almaya kalkıştığı sırada yaptığı gibi siyasi açıdan uygun anlarda etnik yapıdan arındırdı. Resmi devlet milliyetçiliğine bağlı yaratılan özel mitler de İran Kürtlerini etnik bir grup olarak içine almakta daha kapsayıcıydılar. Sömürge Irak'taki Arap *qawmiyye* milliyetçileri pan-Arapçı bir devletten bahsederken ve Kemalist elit de Kürtlere Göktürkler diyerek Kürt kimliğini inkar ederken, İran eliti Fars kimliğinin Aryan niteliğini vurguluyordu. Rıza Şah'ın pan-İran nosyonu Hindistan'daki Farslar, Afganlar, Ermeniler ve Yahudiler dahil tek bir ulus çatısında bütün İranlıların birleşmesine dayanıyordu (Dr. Afshar 1927, 564; Tabrizi 1927).

Şah'ın popüler iddialarından biri Medlerin torunları ve ortak Hint-Avrupa dilinin konuşanları olarak Kürtler ile Farslar arasındaki doğal kültürel benzerlikleri ileri süren fikir üzerinde yükseliyordu. Dönemin önde gelen bir İran milliyetçisine göre, İran'ın birlik sorunu Farslara benzeyen Kürtler üzerinde değil, ırksal olarak Araplara ve Azeriler dahil Türklere bağlı olan Fars olmayan topluluklar üzerinde odaklanmaktadır (Dr. Afshar 1927, 564). Rıza Şah tarafından desteklenen modern milliyetçilik İslamiyet öncesini ve Zerdüştiliği de savunuyordu. Rıza Şah'ın İran'ı İslamlaştırmakla suçladığı Araplarla olan farklılıkları vurguluyordu bu milliyetçilik (Katouzian 1981, 82). Muğlak söylemler ve politikalar Farslar ile Fars olmayanlar arasındaki etnikleştirilmiş sınırları zayıflattı ama ortadan kaldırmadı. İran Kürtleri Fars olmayan bir topluluk olarak ayrımcılığa uğramış olabilirler ama bunların, resmi devlet milliyetçiliğinde Irak ve Türkiye'deki Kürtlerin ya da İran'ın Arap ve Türkler gibi Fars olmayan öteki toplulukların sahip olmadığı özel bir yerleri vardı.

Rıza Şah'ın modernleştirme ve sekülerleştirme programları Türk reformlarından da daha az sertti, geleneksel toplumsal

tabakalara İran iktidar yapısı içinde ayrıcalıklı konumlarını sürdürebilmek için daha büyük fırsatlar sunuyorlardı (Vali 1993; Floor 1984, 45-57; Abrahamian 1982, 378; Firoozi 1976, 10-11, 28-30; Akhavi 1986b, 206-7). 1923'teki mali idari reforma rağmen, devletin ekonomideki giderek artan rolü, aşiretlerin yerleşik hayata geçmesi, bazı köylülerin statülerinde meydana gelen değişimler ve tarım politikaları, tahıl toprak sahipleri için satın alma düzenlemeleri, devlet destekli yatırım projeleri ve vergiden muaf tutulmaları gerçekleştirilerek, Kürt hanlarının iktidarını pekiştirdi. Rıza Şah, Kacar liderleri gibi toprağı gelir getirme amacıyla kullanmaktansa, arazileri tapulama sistemiyle özel sahipliğı teşvik etti. Bunun sonucunda toprakların mülkiyet hakkı büyük ölçüde ağaların eline geçti. Tarım üretimi İkinci Dünya Savaşı sırasında düştü, buna rağmen tarımda toprak vergisinin kaldırılması, devlet sübvansiyonlarının devreye girmesi, tekel yasası ve aşiret liderlerine fazladan topladıkları yeni vergiler bazıları aşiret mensupları olmak üzere toprak sahipleri ile devlet arasındaki himayecilik ilişkisini pekiştirdi (Lambton 1969, 34; Koohi-Kamali 1992, 173-4).

Bununla birlikte Atatürk'ün Batı kapitalist pazarlarına bağlı ticaret burjuvazisini geliştiren devletçilik ve sanayileştirme politikalarının tersine Rıza Şah'ın programları altyapıyı inşa etti ama esnaf, sarrafçılar ve tefeciler dahil ticari sınıfların lehine olan yararları sınırladı. Özel sektörde imalat başladı ve küçük sanayiler desteklendi. Buna rağmen, Türkiye'deki gibi özerk bir hale gelmedi. İran tüccarları fabrikalarının inşaatına fon sağlamak zorundayken, ticaret tekel yasası devlet işletmeli sanayileri koruyordu. Yabancı kapitülasyonlarının ortadan kaldırılmasından ve 1930'da ticareti ve alım satımı geliştiren Trans-İran Demiryolu hattının açılmasından sonra bile İran eliti büyümekte olan sanayi sektörünü yabancı imalatçılardan korudu (Floor 1984, 19; Akhavi 1986b, 206-7). Uluslararası finans sermayesine bağlı bağımsız, etkili bir İran ticaret sınıfının olmayışı Kemalist Türkiye'de ortaya çıkan etnik olarak tanımlanmış bir tipte ekonomik kutuplarının anayasal İran'da

belirgin olmasını önledi. 1930'lara gelindiğinde, Pehlevi sarayında ayrıcalıklı konuma sahip olanlar Fars ve Azeri tüccarlar ya da bürokratik elit değildi, tersine pek çoğu Kürt hanı, eski aşiret mensubu ve önde gelen Şii ulema olan toprak sahibi tabakaydı. 1909'dan 1941'e kadar toprak beylerinin meclisteki sandalye sayısı yüzde 21'den yüzde 58'e kadar arttı. Tüccarların temsili yüzde 41'den yüzde 18'e düştü ve ruhban sınıfının ise yüzde 20'den yüzde 8'e indi (Najambadi 1987a, 221; Burrell 1997, 6:438).

Bundan başka Rıza Şah önde gelen aşiretleri bastırdığı halde, onlara yerelliklerinde yarı meşru özerklikler vererek, küçültüp, yerleşik hale getirdi. 1926 Güzünde savaş bakanı General Abdullah Emir Tahmasseb Kürt aşiret reisleriyle müzakere etmek için Senendec'e gitti (Arfa 1965, 204). İçişleri bakanı Tahran'da Hani Bab Şeyhini makamında kabul etti. Devlet yetkilileri Kürtlere hükümette makam verdiler. Saqız'da Seyfullah Han Erdalan, Meriwan'da Mahmud Kanisanan ve Mahabad'da Qazi Muhammed (Burrell 1997, 2:470). Bunlara ek olarak, Kelhur, Caf ve Pişder gibi bazı aşiretler emek pazarlarına ve yazlık otlak alanlarına ulaşabilme haklarını korudular. Bazıları Irak sınırındaki kaçakçılık faaliyetlerinden kazanç elde etmeye devam ettiler. Bununla birlikte yerleşik aşiretlerin çoğu toprak sahibi sınıfı şeklinde yeninden örgütlenerek, kırsal alandaki iktidarını yeniden sağlamlaştırdı. Bazıları da kent merkezlerinde Şah'ın askere alma görevleri ve merkezileştirilmiş eğitim politikalarıyla İran sosyal ve siyasi yapıları içinde asimile oldular. İlk dönem anayasal İran'daki siyasi alan İslami topluluklar, özellikle de Şii çoğunluğu için erken sömürge Irak ya da cumhuriyet Türkiye'sindekinden kurumsal açıdan çok daha elverişliydi. Rıza Şah dini kurumlara karşı seferberlik ilan etmiş olsa ve sekülerleştirme programları İslamı kamusal alanda zayıflatmış olsa bile, devlet aygıtı içinde ulemaya yer bulmak zorunda kaldı. Ek bir yasayla din ve siyaset birbirinde ayrıldı. 1939'da çıkarılan kanun namında bir kararname devleti vakıf topraklarını almada yetkili kıldı. Bununla birlikte sömürge Irak ve Kemalist Türkiye'de siyasi ve Sünni dinsel

kurumlarının tersine, İran'da Meclis siyasal önemi bulunan gerçek bir rolü üstlenirken, ulema ise özerkliği elinde bulunduruyordu ki bu da çoğu zaman Şah'ın parlamento desteği almak için ulemanın peşinden koşmasını gerektiriyordu. Bu özel parlamento komitesi ve İran'ın ikili yasal sistemi ulemanın siyasal arenadaki yasal ve resmi statüsünü ayrıca garanti altına alıyordu. Şii Müslümanların yasası Caferi mezhebinin ilkelerine dayanan medeni kanunda etkili bir yeri vardı. Bu yasa ortakçılık, veraset ve mülkiyet hakları gibi sorunları İslami kanunlarla içi içe geçirmişti (Lambton 1953, 194).

Sekülerleştirme politikalarının yanı sıra Şii İslamın İran iktidar yapısında kurumsallaşması ve özerk rolü merkezi hükümet ile dini kurum arasında Irak ve Türkiye örneklerinde olmayan özel bir ilişki yarattı. Gerçekten de Rıza Şah iktidar tabanını güçlendirme ihtiyacı duyduğunda İslami liderlere başvurdu. Sözelimi ulemayı İslama yönelik taahhüdünü yerine getireceğine ikna etmek için 1936'da Bahaileri ordudan ve hükümet görevlerinden tasfiye etti ve on binlerce öğrenciyi etkilemesine rağmen Bahai okullarını kapattı (Avery, Hambly ve Melville 1991, 181-82).¹ Qom ve Mahabad'dakiler de dahil medrese ve öğrenim merkezleri monarşiden bir dereceye kadar özerk bir biçimde açıldılar. Müslümanlar eyalet ve kent merkezlerinde ibadetlerini sürdürdüler. İstanbul'daki Ayasofya Camii turist merkezi olurken, Tahran'daki Sepahsalar Camii Müslümanların ibadeti için açık yasal bir alan olarak kaldı. Şah 1936'da elbise yasasını Avrupalılaştırdığı halde, kırsal alanda bazı kadınlar hicab giymeye devam ettiler.

Sonuç olarak İslam tedricen geç sömürge Irak döneminde belirginliğini kaybederken ve Kemalist Türkiye'de siyasi alandan koparılıp atılırken, erken anayasal İran'da önemli oranda zayıfladı ama dahil etme ve dışlama sınırlarını biçimlendirmeye devam etti. Askeri konumlara müracaat eden bütün gruplar kendi dini bağlantılarını belirtmek zorunda kalıyorlardı

1 Bahailer Şirazlı genç bir tüccar olan Seyyid Ali Muhammed'in taraftarlarıdır. Seyyid Ali Şii inancını yeniden yorumladı, geleneksel ulemayla ters düştü ve 1850'de infaz edildi.

5: Mahabad Cumhuriyeti'nin kültür komitesi, İran, 1946. Refik Stüdyo.

(Abrahamian 1982, 145-70; Higgins 1986, 173; Burrell 1997, 10: 213-14). Meclisteki temsil etnisiteye değil, dini gruplaşmalara dayanıyordu. Zerdüştilerin ve Ermenilerin hükümet içinde özel ayrılmış sandalyeleri vardı ama Müslüman İranlılar gibi bütün haklara sahip değillerdi. Cuma günleri bütün dükkânların zorunlu olarak kapanmasıyla ilgili mecliste yapılan tartışmalar Ermeni ve Yahudi dükkâncılara yönelikti. Pazardaki dükkânlardaki işaretler Müslüman olmayan müşterilerin ellerini yıkamalarını uyarmaya yönelikti.

Muhalefeti bastıran, bir biçimde Kürt kimliğini kabul eden, Kürt hanlarının konumunu yükselten ve sınırlı İslama hoşgörü yaklaşan siyasi bir alanda çoğu Kürdün Kemalist Türkiye'deki Kürtlerin yaptığı gibi hükümete karşı isyana geçmesi için pek fırsatı ve nedeni yoktu. *Kurdayetî*'nin son derece etnikleştirilmiş İslami ve şiddete dayalı duygusunu ifade etmek yerine Mihemedê Qazi Kürtleri, onları başkalarının egemenliğine sokmasına izin veren cehaletlerinden ötürü suçluyordu. "İngiliz ulusuna bir bakın" diye yazıyordu 1928-29'da "diğer uluslardan önce bilim ve bilgiyle kendisini geliştirmiştir." Erken sömürge Irak'taki Caf gibi, Qazi de bilginin elde edilme-

siyle Kürtlerin kurbanlık konumlarını sona erdirebileceklerini söylüyordu (Çıra, no. 13 [1998]: 92).

İlmli etnik milliyetçilik

Kurdayetî sessiz sakindi ama bu şekilde devam etmedi. Rıza Şah İran halkından ve ortak Ari kültüründen bahsediyordu ama onun politikaları Farsça konuşan Şii grupları kayırıyordu. Üst düzey makamların, yerel yönetimlerin ve askeri makamların çoğu Farşlılara ayrılmıştı. Azerbaycan özerklik hareketi ve Irak Kürt milliyetçi partilerinin etkilediği bu etnikleştirilmiş siyasi alanda *Kurdayetî* belirginleşmeye ve etnikleşmeye başladı. İran Kürt milliyetçiliği ayrıca önem de kazandı, zira geçiş ve erken anayasal dönemlerinin tersine Kürtlerin kendi milliyetçi iddialarını geliştirmek için gerekli fırsatları vardı. 1940'ların başlarına gelindiğinde, güçsüz hükümet iktidarı İran'da siyasi bir boşluk yarattı. İkinci Dünya Savaşı sırasında yabancı iktidarların sızmaları bazı eyaletlerde Kürtlere karşı getirilen siyasi kısıtlamaları geçici olarak kaldırdı ve yeni biçimlerde dış kaynak ve destekleri beraberinde getirdi. Sovyetlerin desteğini arkasına alan ve yeni matbaalara ulaşan Mahabad'daki Kürt milliyetçileri 1942'de Komeley-i Jînewey-i Kürdistan (JK) adında Kürt ulusal partisini kurdu. Bu parti daha sonra İran Kürdistan Demokrat Partisi (IKDP) oldu. Bu milliyetçilerin ayrıca uzak eyaletlerdeki Kürt nüfusunu harekete geçirebilecek Mahabadlı eğitimli, soylu, yargıç ve aynı zamanda din adamı olan Qazi Muhammed gibi bir liderleri de vardı. Qazi Muhammed ve etrafındaki milliyetçi halka Mahabad Kürt Cumhuriyeti adında bir hükümet bile kurdular.

Modern bir devletin, milliyetçi elitin, yarı legal milliyetçi partinin, Kürt yayınlarının ve yarı özerk hükümetin var olması tıpkı Irak Kürdistanı'nda olduğu gibi Kürt hareketini kentleştirdi ve milliyetçi fikirleri yaydı. Kürt milliyetçi duygusunun başat konularından birisi de farklı bir Kürt etnik kimliğini korumaya yönelik ihtiyaçtı. Sözgelimi Kürt ulusal marşında şöyle bir dize var: "Kürtçe konuşan insanlar vardır ve bayrak-

ları hiçbir zaman düşmeyecektir” (Ghassemlou 1976, 19; Eagleton 1991; Ezat 1995; Yassin 1995, 143-85). Kürt yayınları da etnikleştirildi. İran Kürt milliyetçisi Hêmin (Muhammed Emin Şeyhülislam [1921-1995]) Şah'ın baskıcı politikalarına karşı çıkarak kendi etnik kimliğine bağlı olduğunu ilan etti. “*Kurdim emin*” (Kürdüm ben) başlıklı dönemin ünlü siyasal şiirinde şunları yazıyordu:

Umutsuzluğa düştüğüm, pişmanlık duyduğum ve acı çektiğim halde, bu nankör talihin karşısında kendimi hiçbir zaman bırakmayacağım. Fettan gözlere ya da kuğu gibi güzel boyunlara aşık değilim. Ben dağlara, tepelere kayalara aşığım. Bugün açlık ve fakirlikten donup kalsam bile, bu topraklarda olduğum sürece yabancı yerleşimcilere boyun eğmeyeceğim. Ne prangalardan, ne ipten, ne cezadan ne de hapisneden korkuyorum. Beni parça parça kesip öldürseniz bile, gene de Kürt olduğumu söyleyeceğim (1974, 49)

Benzer şekilde JK'nin yayın organı *Niştiman*'da yayımlanan bir makalede, makalenin yazarı Türkiye'deki 1925'te meydana gelen isyanda Şeyh Said'in söylediklerini tekrar yazıyordu. Yazar namussuz yaşamakla aynı anlama gelecek özgürlüksüz yaşamaktansa Kürdistan için ölmenin daha iyi olacağını ileri sürüyordu (“Wutarêkî Shaykh Said” 1943).

Kurdayetî son derece belirginleşmeye ve etnikleştirilmiş bir hale gelmesine karşın, sömürge Irak ve Kemalist Türkiye'deki Kürt milliyetçiliğinden daha uzlaşmacıydı. Kuşkusuz, JK'nin mensupları merkezi hükümete düşman gözüyle bakıyor ve bağımsız ve özgür bir Kürdistan taleplerini ileri sürüyorlardı ama *Kurdayetî*'yi ifade etmeye yönelik siyasi stratejileri şiddete dayanmıyordu (Vali 1994a, 162). İran'da Mahabad ordusunun ve kendi aşiret milislerinin başkomutanı olarak Mela Mustafa Barzani ile birlikte bile Qazi Muhammed dahil çoğu Kürt milliyetçisi askeri açıdan şiddete dayanan etnik milliyetçiliğe angaje olmadı. Dış güçlerden etkilenen bazıları ortak bir devlet kültürü içinde bağımsız bir Kürt ulusunu ve Kürt dilinin kullanılmasına izin verilmesini talep etti. Bazıları Alman-

ya'nın ortak Alman, Fars ve Kürt Aryan kimliğini vurgulayan savaş dönemindeki propagandasını kabul etmedi, bütün Kürtlerin Aryan niteliğine dayanan bir Kürt imparatorluğu nosyonunu savundular. Gene bazıları da İran'da Kürt ulusal kimliğini güçlü Aryan ırkının bir parçası olarak tanımladılar ve savundular (*Kurdistan*, Ocak, 11, 1946, 1, 3; *Niştiman* Ağustos-Eylül 1946; "Qawmî Kurd layqî Jian" 1943; Lenczowski 1978, 160-61).²

Kurdayetî'nin bütün Kürt toplumunda temsil gücü ya da etkisi de pek fazla yoktu. Çoğu Kürt kendisini etnik açıdan Kürt görmüş olabilir ama kamusal alanda tutarlı bir Kürt milliyetçiliğini sergilemediler. Siyasi alanın niteliği gözönünde bulundurulduğunda bu mümkün değildi. İran'ın askerileştirilmesi, yabancı işgaller ve idari kısıtlamalar Kürt bölgeleri arasında açık bir taşımacılığı ve iletişimi engelledi. Merkezden uzak eyaletlerdeki Kürt topluluklar coğrafi olarak birbirlerinden izole olarak kaldılar. Mahabad hükümeti bütün Kürtler tarafından hoş karşılandığı halde, bu hükümetin temsil gücü Kürtlerin en çok yaşadığı üç büyük kent olan Saqız, Senendec ve Kermansah'taki Kürtleri içermiyordu. Ayrıca Kürdistan'ın az gelişmişlik durumu veri olarak alınırsa, Qazi Muhammed ve onun Sünni taraftarlarından ve Kürt soylularından oluşan küçük grubunun İran'daki çoğu yoksul olan, okur-yazar olmayan ve geleneksel toplumsal yapılara bağlı olan Kürt kitleleri arasında marjinal bir etkisi vardı. Mahabad'ın bir hükümeti olmuş olabilir ama bu eyalette tek bir ortaokul dahi yoktu. Ancak parmakla sayılacak kadar az ailenin çocuklarını eğitim için Tebriz'e gönderebilecek gücü vardı.

Merkezi hükümete karşı sadece etnik temelde değil, ekonomik temelde de düşmanlık gösteriliyordu. Rıza Şah'ın kötü planlanmış sanayileşme politikaları tarım pazarlarını görmezden geliyordu, öyle ki İkinci Dünya Savaşının ilk yıllarında tahıl siloları boştu ve Şah buğday ithal ediyordu ki bu durum iç

² Reich kabinesi Nuremberg ırkçı yasalarıyla, Aryanlar ile Zerdüştçüler arasında özel bir ilişkinin olduğunu önplana çıkarmak için gamalı haçı kullanarak yeni Aryan efsanelerini geliştirdi.

pazardaki üretimin cesaretini daha çok kırıyordu. Şah'ın modernleşme programları aşırı vergilendirme, askere alma ve bazı sınır bölgelerinde kaçakçılık ve ticaretin yasaklanmasıyla sonuçlandı (Burrell 1997, 10:470). Bu askerileştirilmiş, merkezileştirilmiş ve az gelişmiş siyasi alanda milliyetçi kimliklerden çok, yerel, eyaletsel ve sosyoekonomik kimlikleri önplana çıkarmak çoğu zaman ekonomik açıdan daha avantajlı ve siyasi açıdan daha güvenliydi. Sözgelimi Sovyetlerin 1945'te buğday hasadını satın almaya yönelik teklifleri aralarında milliyetçi JK partisinin mensupları da dahil olmak üzere Kürt çiftçilerine İran hükümetinin halihazırda ödemiş olduğu yüzde 10'dan başka ek olarak 80 bin dolar daha sunuyordu (Burrell 1997, 11: 539-40). Bazı Kürt çiftçiler buğday krizi döneminde Kürt topluluklarına destek verebilecek yeniden dağıtım sistemini oluşturmak ya da kârlarını Mahabad Kürt Cumhuriyeti'ni desteklemek üzere kullanmak yerine, mallarını stokladılar, fiyatları yükselttiler ve ekonomik açıdan kazanç sağladılar. Bazı Kürt hanları da feodal yapıları ortadan kaldırmayı isteyen ilerici milliyetçileri eleştirdiler.

Irak ve Türkiye'deki taktikleri gibi Şah'ın politikaları da Kürtler içindeki ikili karşıtlıkları zayıflatmaya yönelik çaba içine girmeye yönelik değildi. Eşitsiz modernleştirme programları Sünni ve Şii bölgeler arasındaki sosyoekonomik farklılıkları pekiştirdi ve kentleşen merkezler ile Kürt kırsalı arasında yeni farklılıklar yarattı. Merkezileştirme programları Kürt bölgelerini tekrar böldü ve onları birbirinden farklı olarak ele aldı. Sözgelimi, Kürdistan'ın Sünni Kürt bölgesine Kürt eyaleti deniliyordu ama etnik açıdan Kürt olan öteki kentler İran merkezi eyaletlerine bağlıydı ve bu şekilde idare ediliyorlardı. 1956'daki idari reformlar İlam ve Hemedan'ı Kermanşah'tan ayırdı ve onları Tahran'ın yargılama alanına bağlı bölgeler olarak düzenlediler. Urmiye Batı Azerbaycan'ın bir parçası oldu ama çoğunluğu Kürtçe-Farsça konuşanlardan oluşan Kermanşah eyaleti Huzistan'ın güneybatıdaki petrol üreten bölgesine bağlandı ve İngiliz-İran Petrol Şirketi'nden sınırlı fırsatlar kazandı (Clarke ve Clarke 1969, 10-55). 1976'ya gelin-

diğinde, Kermanşah neredeyse Kürdistan eyaletinden iki kat fazla kentleşmişti ve Tahran hariç üçüncü sektörde çalışan en yüksek nüfusa sahipti.

Bununla birlikte Kürdistan'da, etnik ve dini açıdan karışık Batı Azerbaycan eyaletinde durum farklıydı. Devlet eliti altyapıyı modernleştirmeksizin geleneksel tabakaya destek verdi. 1926'dan 1941'e kadar Tahran'daki medreseler yarıdan daha aza düştüğü, Kermanşah'taki medreseler 40'tan 4'e düştüğü halde, Kürdistan medreselerin sayısı 17'den 28'e; Batı Azerbaycan'ın bölgelerindeki medreselerinin sayı ise sıfırdan 77'eye yükseldi (Aghajanian 1983; Clarke ve Clarke 1969, 55; Akhavi 1980, 190-91, 208).

Geleneksel iktidar yapılarına ve eşitsiz modernleştirme programlarına bağlılığın sürdürülmesi, tıpkı sömürge Irak'ta olduğu gibi, sosyoekonomik grupları daha da kutuplaştırdı ve kent ile kırsal alan arasındaki bölünmeleri pekiştirdi. Farslara karşı iddialarını, işçi sınıfının haklarını ya da İslamı geliştirmek yerine modern Kürt milliyetçileri Kürt hareketi içindeki geleneksel tabakanın olumsuz rolüne odaklandılar. *Niştiman*'da yayımlanan Kürtlerin neden bir devletlerinin olmadığını analizi eden makalelerde Kürt mollalar, toprak sahipleri ve aşiret mensupları suçlanarak bunlara "Kürt davasını ilerletmeyen ya da Kürt devletine hizmet etmeyen... yoksulluk ve sefalet içinde dilenen, sakallı, tespihli, kalın enseli, göbekli Su-filer.. hainler" deniliyordu (Vali 1994a, 160; McDowall 1997, 238). Hiç kuşkusuz, siyasal açıdan uygun anlarda JK mensupları muhafazakâr kesimleri ve ulema gruplarını kendilerinin komünist ya da ateist olmadıklarına ikna etmenin bir yolu olarak Müslüman kimliklerini öne çıkartıyorlardı. Bununla birlikte Sünni Kürtler Müslüman azınlık olarak önemli taleplerde bulunmadılar. Kendisi bir din adamı olmasına ve yardımcısı da Nakşibendi şeyhi Abdullah Geylani olmasına karşın, Qazi Muhammed ortak Sünni Müslüman kimliği vurgulamadı ya da İslami bir Kürt milliyetçiliğini yaratmaya girişmedi. Erken anayasal İran'da *Kurdayeti* seküler ve etnikleştirilmiş duygu-suyla tanımlandı, tıpkı sömürge Irak'ta olduğu gibi.

Siyasi alanın demokratikleşmesi: Çeşitlendirilmiş milliyetçilik

1946'da Sovyetlerin geri çekilmesinden ve Kürdistan'ın yeniden İran kuvvetleri tarafından işgal edilmesinden sonra Kürt milliyetçileri milliyetçi projelerine hayatiyet kazandırabilecek önemli kaynaklardan yoksun kaldı. İran yetkilileri arada bir İran KDP'sinin liderleriyle müzakereler yürütmeye çalıştıkları halde, Mahabad Cumhuriyeti'ni zorla bastırdılar, milliyetçi eliti tutuklayıp astılar, İKDP'yi yasadışı ilan ettiler ve Kürt milliyetçi faaliyetlerini kısıtlar. *Kurdayeti'*nin gelişmesi durdu, ülke dışına kaydı ya da yeraltına girdi, tıpkı Kemalist Türkiye'de olduğu gibi. Buna rağmen, siyasi alan Kürtleri etnik bir grup olarak kısıtladığı halde tamamen de kapalı tutulmadı. Fermanla hükmünü sürdüren Rıza Şah açık bir siyasi parti sistemini önledi ve Kürt milliyetçi faaliyetleri yasakladı. Bununla birlikte Meclisi dağıtmadı. Parlamento yönetimine bağlılık Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza Şah (1941-1979) döneminde de devam etti ki bu durum rakip iktidar merkezlerinin hükümet içinde kristalleşmesine olanak sağlıyordu. Gerçekten de Dr. Muhaddes Musaddık (1941-1953) dönemindeki İran milliyetçi sol hareketinde anayasal İran'daki siyasi alan ademi merkezileşti ve genişledi.

Liberalleşme Türkiye'de olduğu gibi, yasaların demokratikleşmesini, sosyal reformları; sivil bir toplumun, siyasi partilerin ve muhalif grupların ortaya çıkmasını teşvik etti. Buna karşılık siyasetin bu şekilde açılması *Kurdayeti'*yi daha çok çeşitlendirdi ve daha az temsil gücünün olmasını sağladı. Kürtlerin etnik bir grup olarak harekete geçmeleri yasak olduğu halde, Arap Baas Partisi'nin İran'daki muadiline katılmaksızın örgütlenebilmeleri için alternatif kanalları vardı. 1946'da Mahabad Cumhuriyetinin yıkılmasından önce bile başta entelektüeller olmak üzere bazı Kürt milliyetçileri İran Komünist Partisi'ne (Tudeh) ve onun Kürdistan Komünist Komitesine katıldılar. Irak ve Türkiye komünist partileri gibi Tudeh de azınlık haklarını tanıyan ve onları demokratik bir hareket içine alan tek yasal İran partisiydi.

Kürt milliyetçileri ile İran sol hareketi arasındaki bu ittifak Kürt milliyetçi önderliğinin, örgütlenmesinin ve duygusunun sola kaymasına yol açtı, tıpkı sömürge Irak ve Türkiye’de olduğu gibi. Eylül 1949’da Tudeh’in Kürt Komünist Komitesi, Kürt sorununu sosyal demokrasinin bir meselesine bağlayan “*Mellat and Meliyet*” başlıklı bir bildiri yayımladı; (Cottom 1988, 31; Abrahamian 1982, 397). Tudeh Kürdistan ve Azerbaycan Komitesini (KAK) kurdu, komitenin başına da Senendeci bir Kürt avukat ve IKDP temsilcisi olan Sarmaddin Sadık Veziri’yi getirdi. Mahabad’ın bastırılmasından birkaç yıl sonra IKDP Tudeh’in yerel bir kolu haline geldi. Urmiye ve Senendec bölgelerindeki bazı Kürtler Tudeh’in desteğinin yanı sıra köylü sendikalara ve köylü sol gruplara katılarak, baskıcı toprak beylerinin yasalarına karşı çıktılar. Buna rağmen Irak ve Türkiye sol hareketleri içinde büyük Kürt temsilinin tersine, 1950’lerin başına gelindiğinde, Tudeh’teki Kürtlerin sayısı yüzde 3’ten daha azdı (McDowall 1997, 250-56). 1953’ten sonra gücünü yitiren Tudeh Farsça konuşan Marksistleri kendine çekmeye çalıştı ve 1958’teki Irak devrimi çoğu Kürt milliyetçi kadronun IKDP’ye dönmesini teşvik etti. IKDP o dönemlerde, yeraltında faaliyet sürdürmesine karşın mevcut tek Kürt milliyetçi örgütüydü.³

Bununla birlikte birçok Kürt hanı, şahı ve muhafazakâr İran partilerini destekledi. Bazıları da İran solculuğunu ılımlı İslamla bağdaştıran, toprak reformlarını askıya alan, Kürt hanlarına köy ekonomilerini denetlemesine olanak sağlayan Ulusal Demokratik Cephe’ye, yani Musaddık’ın halk hareketine katıldı.⁴ Kermansahlı önde gelen iki Kürt toprak sahibi olan Abdülhamid Zengene ve Kerim Sencabi, Musaddık’ın kabinesinde önemli yer buldular ve İran milliyetçi hareketinin önde

3 1968’de Prag’dan kovulmasından sonra Qasimlo Sovyetler Birliği’ni eleştirmeye başladı ve IKDP’yi Tudeh’ten uzaklaştırdı

4 Qom, Musaddık’a ilk başlardaki kampanyasında karşı çıkmadı. Bununla birlikte nüfuz sahibi Ali Ekber Burqai Sovyetlerin sponsorluğunu yaptığı Dünya Barış Konferansına katılmasından ve bazı solcu din adamlarının “Yaşasın Stalin” diye slogan atıp gösteri yapmalarından sonra bu dini merkez bir haftalığına kapatıldı.

gelenlerinin arasına girdiler (Katouzian 1990, 49; Lenczowski 1978, 133, 241; Zabih 1966, 50-60; Mottahedeh 1985, 217-38; Akhavi 1988; Atabaki 1993, 95).

Kürt milliyetçileri ile devlet arasındaki ilişkilerin oynaklığı

Irak devletinde olduğu gibi anayasal İran'daki siyasi alan da zamanla değişti. Bu değişkenlik monarşi, sol reformist hareket ve dini kurumlar arasındaki iktidar mücadelelerine bağlıydı. Kürt milliyetçileri ile Şah ve meclis dahil merkezi hükümet arasında uzlaşmacılık ile düşmanlık arasında gidip gelen bir ilişki yarattı. Sözgelimi, yükselen Kürt milliyetçiliğine, Azerbaycan özerklik hareketine, kırsal alandaki kanunsuzluğa ve dış güçlerden gelen rakip etkilere tepki olarak İran eliti iktidarı garantiye almak için Kürt toplulukları yatıştırmaya ve onları ayartmaya girişti (Atabaki 1993, 129-78; Fawcett 1992). İran eliti 1941'de bir komite kurarak, Kürtlerin toprak şikâyetlerini dinledi ve haksız biçimde mülkiyete geçirilen toprakları yeniden dağıttı (Burell 1997, 11: 426). Istikrarsız İkinci Dünya Savaşı döneminde Başbakan Qavam es-Saltaneh Kürt elitiyle özerkliği müzakere etmek üzere Bakû'de yapılan bir konferansa hükümet temsilcilerini gönderdi. Qavam ayrıca toplumsal reformlara önderlik etmeye ve sol hareketle işbirliği yapmaya da girişti. Bu çabalar *Kurdayeti*'yi yarı yarıya meşrulaştırdı ve Kürt milliyetçileri ile Qavam ve onun Meclis'teki destekçileri arasında müzakerelerin gelişmesini teşvik etti.

Uzlaşma ancak bir dereceye kadar sağlanabildi. Şah monarşi iktidarının otoritesini tekrar tesis etmeye giriştikçe, diğer etnik ve aşiret grupları özerklik ve toprak sahipliği haklarına yönelik iddiaları ileri sürmeye başladıkça, Qavam Kürtleri yatıştırma ve sol politikalardan geri adım atmak zorunda kaldı. Irak'taki Kasım ve el-Bazzaz gibi o da sağa kayd ve Kelhurlu Kürt Qubadyan'ın yanı sıra Qaşqai ve Bahtiyari reisleri dahil aşiret liderlerini hükümete sokarak, muhafazakâr seçmenleri yatıştırdı (Entessar 1992, 24-25; Abrahamian 1982, 235-38). Qavam sonunda makamından kovuldu, böylelikle Kürt milli-

yetçileri ile devlet eliti arasında meydana gelebilecek olası müzakereler de sona erdi. Benzer davranış örnekleri General Razmara'nın (Kermanşahlı bir Kürt [1950-1951] ve Musaddık'ın (1951-1953) başbakanlık dönemlerinde de meydana geldi. Razmara Kürtler için idari ademi merkezleştirmeden bahsediyordu. Musaddık sol ve azınlık gruplarla uzlaşmaya çalıştı. Bununla birlikte Meclis'teki muhafazakâr gruplardan, Britanya ve ABD etkilerinden gelen baskılar onların bu çabalarını önledi. Razmara suikaste kurban gitti, Musaddık CIA'in tertiplediği askeri bir darbeyle iktidardan edildi. Ardından komünist avı, sol örgütlerin kapatılması, siyasi özgürlüklerin kısıtlanması ve Kürt milliyetçileri ve muhalif gruplara karşı yeni baskılar daha da şiddetlendi. Kürt eliti ile devlet eliti arasında potansiyel olarak oluşabilecek uzlaşmacı ilişkiler yeniden uzlaşmaz bir ilişkiye dönüştü.

Kürt milliyetçileri ile merkezi hükümet arasındaki bu düzensiz tuhaf ilişkiler Musaddık'ın yıkılmasından ve monarşi iktidarının yeniden tesis edilmesinden sonra devam etti. 1958'deki Irak devriminin ve Kasım'ın liberal Kürt politikalarının gösterdiği etkileri hızlandırmak ve Sovyetlerin Kürt dilindeki radyo yayınlarını etkisiz kılmak için Şah Kürtler için siyasi alanı hafiften açtı. Siyasi partiler üzerinde kısıtlamalar varlığını koruduğu halde, Şah Kürt kültürel örgütlenmelere, Tahran Üniversitesinde Kürt derneklerine izin verdi. Devlet Güvenlik Teşkilatı SAVAK (Sazmani Ittila'at va Amniyat Keşvar) Kürt radyo istasyonunun finansmanını karşıladı, haftalık bir Kürt televizyon programına ve *Kurdistan* adında Kürtçe çıkarılan bir gazeteye destek verdi (Samii 1996; Burrell 1997, 6: 470). Bu dönemde İran sağlık bakanı Kürt bölgelerini dolaşarak, kalkınma projelerinin uygulanacağı sözünü verdi. Buna rağmen, Kürt milliyetçiliğini siyasi anlamda ifade etmeleri önlenen bazı Kürtler kendi milliyetçi kimliklerinin kültürel yönlerini geliştirmek için devlet destekli kaynaklardan yararlandılar. Kürt dergilerindeki yayınlar etnikleştirildi ve kültürel açıdan uyumlu hale getirilerek, Kürt edebi araştırmacıları, Kürt tarihi ve İran'ın toprak sınırları içinde Kürt diline odaklanıldı

(Kurdistan, Haziran 12, 1959, 6-7; Temmuz 9, 1959, 2).

Gene de Pehlevi dönemindeki İran'da siyasi alan içerik ve zaman bakımından sınırlı oldu, Kürt milliyetçileri ile merkezi hükümeti arasında meydana gelecek herhangi bir uzlaşmayı sonlandırdı. 1950'li ve 1960'lı yıllarda İran askeri ve ekonomik yardımlar ve petrol tavizleri dahil kitlesel ABD yardımının alıcısı oldu ve petrol sanayiinin millileştirilmesinden sonra önemli petrol gelirlerini elde etti. 1949'dan 1961'e kadar ABD'nin İran'a verdiği askeri yardım 17 milyon dolardan 436 milyon dolara yükselirken, ekonomik yardım da 16,5 milyon dolardan 611 milyon dolara çıktı. Petrol gelirleri ve bölgesel politikalardaki değişimler Şah'ı, Batı'yla savunma sözleşmelerini müzakere etmeye; esasen Tahran ve merkez ile İsfahan eyaletlerinin yararlandığı yabancı sermayeye bağlı dev sanayileşme projelerini finanse etmeye, silah depolarını genişletmeye ve hükümetin zora dayanan iktidarını güçlendirmeye yöneltti.⁵ 1962'den 1972'ye kadar toplam hükümet harcamalarının yüzde 25 ile 30 arasını oluşturan savunma ve güvenlik harcamaları 210 milyon dolardan 1,4 milyar dolara artarak, İran'ı askeri bütçe bakımından dünyada beşinci konumuna getirdi (Karimi 1986, 33; Fesharaki 1976, 190; Firoozi 1976; Ramazani 1975, 261-62; Katouzian 1981; Lenczowski 1978, 388).

Monarşi iktidarının sağlaşması, devletin militarize edilmesi ve hükümet içinde sağ kanat fraksiyonların egemen olması tıpkı Baasçı Irak ve Kemalist Türkiye'de olduğu gibi Kürtler için siyasi alanı önemli oranda azalttı. Hükümet 1971'de Dini Birlikler kurduğu ve Şii kurumunu desteklediği halde, İrano-lojiyle ilgili yeni çalışmalar seküler Batı kültürüne bağlı Fars

5 Burada, Irak ve İran petrol pazarlarının arasındaki farklılıklara ilişkin bir analiz yapılamaz. Ancak İran bir rantiyeci devlet haline geldiği ve 1973'ten sonra petrol gelirlerini dörde katladığı halde, petrol sanayiinin İran'ın ekonomik büyümesi üzerinde, Irak'takinden genelde daha az bir etki bırakışını belirtmek önemlidir. Ayrıca Irak petrol sanayii tam bir devlet sahipliğine dayanırken, İran'ın millileştirilmiş sanayii Batı petrol şirketleri, çok-uluslu girişimciler ile İran firmaları arasında yapılan ortak girişimlere dayanıyordu.

kimliği ve dilinin İran vatandaşlığının seçkin yönü olacağını açık bir hale getirdi. Sözelimi, Pehlevi eliti monarşinin uydu-ruk 2500. heybetli kutlamasını pazarlamak için, kadim İran savaşçıların yanı sıra Şah'ın, peçesiz karısı Sultan Şahbanu'nun ve çok-uluslu ABD şirketlerinin resimlerini dağıtıyordu (*Tamashah*, no. 31 [1971]: 3-9; no. 3 [1971]: 3-13). Şah "Kürtlerin Ari olduklarını Arilerin de bugünkü saf İranlılar olduklarını" iddia etmeye devam etti (Hushyar 1992, 97; Mojab ve Hassanpour 1995, 231). Bununla birlikte İran kimliğinin sembolü olarak Büyük Kuros'un (Cyrus) vurgulanması Kürt tarihini değil, İran tarihini kayırıyordu. Şah ayrıca Kürt bölgeleri de dahil stratejik İran eyaletlerini askerileştirdi ve SAVAK kuvvetlerini kullanarak yerel nüfusları terörize etti. 1970'lerin başlarına gelindiğinde anayasal İran kapalı bir polis devleti haline gelmişti.

Kolektif kimlikler

"Farshlaştırma" programları etnik farklılıkları keskinleştirdi ve Kürtlerin Öteki olma duygusunu pekiştirdi. Ortak Ari kültürüyle ilgili söylemlere rağmen, Fars olmayan gözde topluluklar Kürtler değil, Azerilerdi. Bazı Kürtler siyasi konumlara ulaştılar ama eyalet valiliği gibi önemli hükümet makamları Farslara ayrılmıştı. 1970'lerin sonlarına gelindiğinde, İran Kürtlerinin Kürt dilinde eğitim veren bir okulları bile yoktu. Bu durumda bile kitlesel birleşik bir Kürt ulusal kimliği bu dönemde serpilip büyümedi ya da ifade edilmedi. Gerçekten de 1950'lerin ortalarından 1978'e kadar Kürt milliyetçiliği kamusal alanda görülmedi. Bu dönemde özellikle de Pehlevi'nin etnikleştirme ve askerleştirme programlarının zirveye ulaştığı bu dönemde *Kurdayeti*'nin başına ne gelmişti?

Baasçı Irak ve Türkiye gibi Pehlevi'nin polis devletindeki son derece kısıtlayıcı siyasi alan *Kurdayeti*'nin açık bir biçimde tezahür edilmesini önledi. Siyasi alan etnikleştirildikçe, merkezleştirildikçe ve askerleştirildikçe Kürtlerin kendi etnik kimliklerini alenen ifade etmeleri gitgide tehlikeli bir hal

aldı. Aslında Meclis siyasi sistemdeki rolünü koruyarak, anayasal bir yönetime ve sınırlı bir dernek hayatına bir biçimde izin verdi. Bununla birlikte Musaddık döneminin tersine demokratik kurumlarının, kişisel özgürlüklerinin ve muhalif gruplara yönelik haklarının olmaması siyasi açıdan kendini açıkça ifade etmeyi boğdu. Şah, Kürt milliyetçi eğilimlerini barındırmakla şüphelendiği kişileri tutukladı. Sözgelimi, 1952 seçimlerinde IKDP'nin adayları Kürt bölgelerinde oyların yüzde 80'ini aldılar ama Meclis'te sandalye sahibi olmaları yasaklandı.

Kuşkusuz *Kurdayetî* Kürt milliyetçi kadroları için belirgin kaldı. Veziri, Tudeh'in KAK kolunun yöneticisi olduğu halde, 1952'de Mecliste sandalye elde etmek için Mahabad'dan Kürt aday olarak adaylığını koydu. 1950'lerin ortalarında IKDP mensupları bütün Kürdistan'ın kurtuluşuna ve Kürt bir hükümetin kurulmasına bağlı son derece etnikleştirilmiş bir milliyetçiliği el altından ifade ediyorlardı (McDowall 1997, 251). Buna rağmen Kürt milliyetçiliği örgütsel düzeyde alenen ve meşru bir biçimde gelişemedi. Barzani ve Talabani 1960'lardaki isyanlar sırasında bile yarı meşru konumlarını ve dış destekleri korurlarken, İran Kürt milliyetçileri ve onların siyasi partileri yeraltına indiler. IKDP içinde Gani Buluryan ve Aziz Yusufi dahil pek çok ilerici lider tutuklandı. Abdülrahman Qasımlo IKDP'nin başına geçti ama diğer Kürt milliyetçileri gibi o da SAVAK tarafından gözetleniyordu ve açık siyasi faaliyetlerde bulunması engelleniyordu.

Bazı Kürtler, legal partilerin olmaması ve Tudeh'le ideolojik ayrılıklara düşülmesi yüzünden, tıpkı Baasçı Irak ve Türkiye'deki mevkidaşları gibi ya aktif roller üstlendiler ya da el altından yürütülen Kürt milliyetçi faaliyetlerine katıldılar. Bazıları da kent merkezlerindeki kitlesel hareketlere katılarak, Şah'a karşı taleplerini radikalleştirdiler. Muhalefet farklı seküler, solcu ve ulema kesimlerinden oluştuğu için Kürtlere cazip geliyordu, zira Kürt milliyetçileri etnikleşmemişti ve kendilerini bir parçası saydıkları, Batı'nın reddine dayanan müstakbel bir Irak devleti nosyonunun üzerinde yükseliyorlardı. (Che-

habi 1990; Abrahamian 1993, 27-30; Kub 1974, 27-47; al-Amad 1997, 21-23; Milani 1988, 79-82).

Kürt milliyetçilerinin pek belirginleşmemelerinin tek nedeni fırsatların yokluğu, baskı korkusu ve iç parçalanma değildi. Türkiye’de 1950 sonrasında olduğu gibi, sosyoekonomik dönüşümler kent ve kırsal alanlarda yeni kolektif kimliklerin ortaya çıkmasını teşvik etti. Sanayileşme ve modernleşme programları aşiret yapılarını zayıflattı, öyle ki 1976’ya gelindiğinde İran toplumunun yüzde beşinden azı aşiretleşmişti ve yaklaşık yüzde 50’si kent merkezlerinde yaşıyordu (Najambadi 1987a, 222). Modernleşme eğilimleri İran toplumuyla bütünleşen kentli, eğitilmiş ve profesyonel sınıfların ortaya çıkmasına yol açtı. Kürtler ünlü şarkıcı, Mecliste temsilciler ve meslek sahipleri oldular. Batı Kermanşahlı büyük bir toprak sahibi olan ve Tahran Üniversitesinde Profesör olan Golam Reşid Yasemi gibi Şii Kürtler İran üst kimliğini öne çıkararak toplumla bütünleştiler. Yasemi Kürt ulusunun aleyhine bir kitap yazarak, Kürtlerin gerçekte Fars olduklarını ileri sürdü (Yasemi 1937, 186-88).

İktisadi kalkınma ve modernleşme programları ayrıca kırsal alanın yeniden yapılandırılmasını ve üretimin artırılması için tarım kooperatiflerinin kurulmasını da içeriyordu. Toprak reformları toprak tasarruf hakkı ilişkilerini, fırsat yapılarını ve siyasi kimlikleri değiştirerek Kürt milliyetçi yörüngesini etkiledi. 1962 reformları, 1966 geçici Belediyeler yasası ve yeni kentleşme planlamaları ekici olmayan küçük toprak sahiplerinden oluşan büyük bir sınıfı topraklarından mahrum etti. Hoşneşin, yani geleneksel toprak kullanma hakkı olmayan nüfus ve büyük tarım işletmeleriyle rekabet edemeyen ve üretken olmayan çiftlik araçlarını satan küçük çiftçiler kent ve kasabalara göç ettiler.

Bu mülksüzleşme aynı zamanda kent orta sınıfları ve birikimlerini toprağa yatıran küçük burjuvaziye de kapsıyordu (Majd 2000, 124-27; Hooglund 1982, 113-15).

Bazı göçmenler kasaba ve köylere nüfuz eden devletin genişleyen hizmet sektöründe soğruldu. 1956’dan 1976’ya ka-

dar İran nüfusunun tarımda kullanılan yüzdesi yüzde 56'dan yüzde 34'e düştü. Sanayide, inşaat ve hizmet sektörlerinde çalışan bu bireylerin sayısı yüzde 44'ten yüzde 66'ya yükseldi (Khatib 1994; Parvin ve Taghavi 1986; Najambadi 1987a, 214; Bharier 1977, 331-36; Moghadam 1996, 79-98). Bununla birlikte bazıları da mevsimlik tarım işçisi oldular ya da önemsiz işsiz kent yoksulları haline geldiler. Hükümet altyapı geliştirmek için petrol gelirlerini kullandığı ve en büyük kamu işvereni haline geldiği halde Şah haklarından yoksun kalmış grupların sosyoekonomik koşullarını düzeltmek için gerçek hiçbir çaba içine girmedi. Devletin toplumla olan bağlarını güçlendirmek yerine, bu bağları daha da koparttı.

Gitgide zorlaşan bu sosyoekonomik düzende bazı Kürt göçmenler kendi etnik kimlikleri konusunda hassaslaşmış olabilirler ama etnik kimlikleri yüzünden aşiret ve köylü kimliklerinden ille de vazgeçemediler. Toprağından edilmiş topraksız köylüler ve mevsimlik işçiler köylerle olan bağlarını korudular, eyaletler ile kent merkezleri arasında yaşadılar. Ayrıca haklarından yoksun kalmış Kürtlerin çoğu Kürdistan'daki şehirlere ve kasabalara göç etse bile ekonomik sorunlar Türkiye'de olduğu gibi Kürt bölgelerinde yoğunlaşıyordu. Yazd, Sistan, Belucistan ve Bûşar gibi Kürt olmayan eyaletler de Tahran ve İsfahan'a göre azgelişmişlerdi ve çoğu zaman Kürdistan'dan da daha azgelişmişlerdi. Etnik bilincin yanı sıra ya da onun yerine, Tahran ve varoşlarındaki gecekondualarda yaşayan marjinalleşmiş nüfus arasında kolektif bir yoksulluk duygusu ortaya çıktı. Bununla birlikte Türkiye'deki Kürt göçmenlerinin tersine, bunlar işçi sınıfı bilincinin beslenip geliştiği fabrikalara yerleşmediler. Gerçekten de Hoşneşin'deki mülk sahibi Kürt köylüsünün gelirinin yüzde 16,5'ni ücretli emekten geliyordu (Khoohi-Kamali 2003, 152).

Bazı toplulukların son derece etnikleştirilmiş bir *Kurdayeti* duygusunu göstermelerinin başka nedenleri vardı. Şah Kürt milliyetçiliğini bastırdığı halde, arada bir de bazı muhafazakâr grupları yatıştırdı. Sekülerizme bağlı kalmasına rağmen, Şah, İran siyaseti içinde dini yükselteceğine söz vererek, Tudeh'i İs-

lamın düşmanı olarak kınayarak ulemayı, İslama ne kadar sadık olduğuna ikna etmeye çalıştı. Kermanshah'ın Kürt bölgeleri, Ilam ve Batı Azerbaycan da dahil olmak üzere Şii kent merkezlerinde İslam Propaganda Derneğini kurdu ve Meşhed, Qom ve Mekke'deki Şii türbelerini ziyaret etti (Mottahedeh 1985, 217-38; Akhavi 1988; Lenczowski 1978, 241; Abrahamian 1982, 421). Ek olarak, 1950 sonrası Türkiye'deki Demirel gibi, Şah da Kürt aşiret reislerini gözaltından serbest bırakarak, yeniden yerelliklerine dönmesine izin verdi. Meclis'teki toprak sahipleri yüzde 58'den yüzde 35'e düşmelerine ve 1963'ten sonra bazı ayrıcalıkları kaybetmelerine karşın, Şah, aşiret reislerini, uydu devlet ilişki ağlarını genişletecekleri ve kent alanlarında nüfuz kazanacakları İran'ın muhafazakâr siyasal partilere girmeye davet etti. Şah ayrıca Kürt ileri gelenlerini üst düzey yerel makamlara da atadı. Abbas Qabudyan Meclis'e "seçildi" ve Meclis Aşiret Komisyonuna katıldı. Kürt General Rahimi Saghez Tahran'da askeri komutan oldu. Erdelanlı Ali Guli Han Washington D.C'de sefir vekiliydi. Albay I. Pejman da SAVAK'ta önemli bir konumdaydı (Afkhami ve Nasr 1991, 8-14, 34-39).⁶

Bundan başka Kürt kırsalının bazı bölgeleri toprak reformlarından yararlandılar. Irak ve Türkiye'deki programlarının tersine, İran reformları geleneksel *boneh* sistemine son verdi ve ortakçıların yaklaşık yüzde 92'si toprak sahibi köylü ve küçük çiftçiler oldu (Lambton 1969; Hoogland 1982, 4; Moghadam 1996, 58-69, 86-88; Nattagh 1986, 32-50; Amini 1978; Najambadi 1987b, 99-117). Bu reformlar çoğu feodal toprak ilişkisini yerle bir etti ve kitlesel halde toprak sahibi köylüyü haklarından etti. Bununla birlikte sonuçlar bölgelere göre de-

6 Senendekli bir Kürt olan Pejman İran hükümetinin Tudeh Partisine yönelik karşı istihbarat faaliyetlerinde kilit bir rol oynadı. Pejman, Irak Kürdistanı'ndayken Irak Kürt Caf aşiretine özel teşvikler sundu, Celal Talabani ile müzakerelerde bulundu ve Irak Kürt aşiret reislerine İran hükümetinden destek sağlamak için sınırı geçmelerine yardımcı oldu. Bu kaynağa dikkatimi çektiği için Veli Nasr'a ve Nisan 1999'da İran Çalışmaları Vakfında bu meseleyi benimle tartıştığı için de Gholam Afkhami'ye teşekkür ederim.

gişiyordu.⁷ Urmiye’de hükümet kooperatifleriyle yapılan yeni köylü sözleşmeleri tütün ve şeker kamışı üretimini arttırdı. Huzistan’da Dez tarım projesine katılan bazı köyler elektrik ve sulama sistemlerini elde ettiler (Salmanzadeh 1980, 5; Lambton 1969, 127, 182-83).

Diğer bölgelerde İran yetkilileri toprak satın aldılar, sonra da bunları devlete ait tarım çiftliklerine, kooperatiflere ve büyük toprak sahiplerine kiraladılar. Kamulaştırılan topraklara hükümetin verdiği tazminat çok az olduğu halde, Kürdistan eyaletinin bölgeleri hariç Kürt bölgeleri, topraklarına karşılık en büyük fiyatlar verilen bölgeler arasındaydı. Alternatif gelir üretim olanaklarının olduğu, vergi oram ile toprak değerinin yüksek olduğu Senendec, Kermanşah ve Hemedan’da toprak sahipleri toprak satışından kâr sağladılar (Majd 2000, 126; Lambton 1969, 121-22). Kermanşah’taki köylerin yarısı köylülere verildi ama daha sonra bunları iki büyük toprak sahibi elde etti. Sonuç olarak bazı kırsal topluluklar kendilerini etnik açıdan Kürt görmüş olsalar bile, Şah’ın en güçlü destekçileri oldular ya da destekçileri olarak kaldılar.

Sonuç

Tıpkı Araplaştırılmış Irak polis devletinde ve Kemalist Türkiye’de olduğu gibi Anayasal İran’da da dışlayıcı bir milliyetçi projenin yükselişi *Kurdayetî*’yi etnikleştirdi. Buna rağmen, siyasi alan etnik bir grup olarak Kürtlere karşı Irak ve Türkiye’de olduğundan daha az baskıcıydı. Bu durum da Kürt toplumunda *Kurdayetî*’nin daha az düşmanca ifade edilmesiyle sonuçlandı. İran Kürtleri gitgide etnik milliyetçi kimliklerinin bilincine vardılar ama Türkiye’deki Kürtlerin yaptığı gibi şiddete dayalı türden bir etnik milliyetçiliğe başvurmazdılar. Bunlar ayrıca Kürt milliyetçi duygusunu geliştirebilecek yarı meş-

7 Toprak tasarruf hakkı ilişkileri ve sahipliği bölgeden bölgeye değişmektedir. Kürt kasabası Senendec’de iki ana kesim toprağı kiraliyordu. Azerbaycan’da, köylülerin aynı zamanda mülk sahipleri oldukları Urmiye hariç toprağı büyük toprak sahipleri denetliyorlardı.

ru modern milliyetçi elit ve örgütlenmelerden de yoksundular. Bunun yerine ortaya çıkan şey de *Kurdayetî*'nin, az gelişmiş Kûrt toplumunun tümünde sınırlı etkisi olan etnikleştirilmiş, kültürel açıdan daha uyarlanabilen bir biçimiydi.

7. İran'ın İslam Cumhuriyetine geçişi

A nayasal monarşiyi İslami Cumhuriyete dönüştüren 1978-1979 İran devriminden sonra siyasi alan dinle yeniden biçimlendi.¹ Eskiden resmi devlet milliyetçiliği kendi seküler, etnikleştirilmiş ve Batılılaştırıcı eğilimleriyle tanımlanıyorken, artık Batı'dan bağımsız, İslami bir kimliğe bağlı hale gelmeye başladı. Dahil etme ve dışlamanın yeni sınırları etnisitenin yanı sıra muhafazakâr Şii İslama dayanıyordu. Bu durum Kürtler, Şii olmayan topluluklar ve devlet içindeki seküler gruplar için fırsat olanaklarını azalttı. Buna rağmen, zayıf bir biçimde de olsa Meclis'te reformcu bir kesimin olması siyasi alanın tamamen kapatılmasını önledi. Gene de Kürtlerin dar bir kültürel çevrede etkin kimliklerini ifade edebilecekleri sınırlı fırsatları vardı. Bu durum sonuçta belirgin ama Irak ve Türkiye örneklerinden daha uzlaşmacı bir etnik milliyetçilik biçiminin ortaya çıkmasına yol açtı.

1 1978-1979 devriminin ilk kıvılcımları Ocak 1978'de Humeyni'ye karşı yazılan bir gazete makalesine tepki olarak kutsal kent Qom'a yapılan saldırılar ve gösterilerle tutuştu denilebilir. Bu dönemi 1978'den 1979'a kadar kitlesel gösteriler ve ABD karşıtı sloganlar izledi (Keddie ve Hooglund 1986, 3-4).

Devrimcilerin Şubat 1979'da iktidarı ele geçirdikten sonraki ilk aylarda siyasi alan içerik ve boyut bakımından genişti. Hiçbir fraksiyon, sola eğilimli Mehdi Bazargan'ın yönlendirdiği ve sivil solculardan, ılımlılardan, seküler ve İslamcı milliyetçilerden oluşan Geçici Devrim Hkmetini denetim altına alamadı. İlk hükümet kabinesinde iki Kürt görev aldı: Dışışleri bakanı Kerim Sencebi ve Ekonomi bakanı Ali Erdelan. Geçici siyasi sistemde ulema iktidarı da kurumsallaşmadı. Ruhani liderin makamı yoktu. Devrim Konseyinin rolü sınırlıydı. Parlamento kuvvetleri güvenceye alınmıştı. Devlet başkanı dini otoriteye sahip olmak zorunda değildi. Geçici anayasa ne *velayat-e faqih*'i (İslami yargı kurallarını) tartıştı ne de yeni Devrim Konseyi'ndekiler hariç ruhban sınıfına makam sağladı. Daha doğrusu, bütün etnik grupları -Farslar, Türkler, Araplar, Kürtler, Beluciler ve Türkmenler- eşit kabul etti. Farsça olmayan dilleri ve dört Sünni İslam okulunu tanıdı (Schirazi 1997, 22-23; Milani 1988, 143-146).

Geçici hükümetin ruhani lideri Ayetullah Seyid Ruhullah Humeyni solcular, ılımlılar ve Kürt milliyetçi gruplara alan yarattı. İktidar tabanının kırılğanlığı ve yaklaşan Mart 1979 referandumu gözönünde bulundurulduğunda, Humeyni'nin bunu yapması gerekiyordu. Muhafazakâr kesimler ve İslam Cumhuriyet Partisi (İCP) tarafından desteklenmesine karşın, Humeyni'ye radikal seküler sol ve liberal İslami partilerin karşı çıkması Kürdistan'daki gerilimleri artırdı. Böylece Humeyni muhalefet gruplarının desteğini almak için daha sıkı mücadele etmeye başladı. Resmi tatil günü olan 1 Mayıs'ta devrimi ilan ettikten sonra Humeyni asgari creti artırdı ve işçilere kira yardımında bulundu, solcuların faaliyetlerine sponsorluk yaptı (Abrahamian 1993, 60-87). şah tarafından tutuklanmış 46 Kürt siyasi mahkum da devrimden sonra ilk bırakılanlar arasındaydı.

Humeyni'nin ilk söylemlerinin ayrılmaz bir parçası, etnisiteden "İranlılığın" tanımlayıcı yönü olarak dine doğru yapılan

bir kaymaydı. Humeyni, Pehlevi şahları gibi Fars dilinin ve kültürünün önemini tartışmak yerine İran'ın Sünni ve Şii toplulukları da içeren pan-Islami niteliğini vurguladı. Referandumu kazandıktan ve 3 Nisan 1979 günü İslam Cumhuriyetini ilan ettikten sonra Humeyni dünyadaki bütün İslam ülkelerine "büyük bir İslam devleti ve bayrağı altında birleşme" çağrısında bulundu (Khomeini 19980, 50-53). Şii Müslümanları Sünni Müslüman kardeşleriyle birlikte ibadet etmeye davet etti ve Sünni ulemaya özel maaşlar ödedi. Şii ruhban sınıfının ılımlı ve muhafazakâr mensupları Arap ülkelerini ziyaret ederek, Batı emperyalizmine karşı mücadeleden ve Müslüman halklara yönelik yapılan ayrımcılıktan bahsettiler.

Bununla birlikte İslami kimlik fikri hâlâ net değildi, demokrasi ile teokratik bir hükümet arasında gidip geliyordu. Siyasi sınırlar Şiiler ile Sünniler, ya da Farslar ile Fars olmayan gruplar arasında değil ezilenler ile ezenler arasında çiziliyordu. Şii Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar ve seküler topluluklar arasındaki açığı kapatmak için Humeyni, İslam devleti içinde sosyal adalet, insanların ve eyaletlerin eşitliği, vicdan, rehberlik ve onur gibi genel nosyonları savundu (Menashri 1988, 217; Ayandegan 1979a, 1979f; Khomeini 1980, 2-3). Etnikleştirmeye yönelik bir eğilimin olmaması gelecekteki İran İslam devletinde etnik eşitliğin var olacağı algısına yol açtı. Radyoda halka yaptığı bir konuşmada Humeyni şöyle diyordu:

Ulusun bütün gruplarına bir İslam Cumhuriyetinde zengin ile yoksul arasında, beyaz ile siyah arasında, Sünni ile Şii arasında, Arap ile Arap olmayan arasında, Türk ile Türk olmayan arasında hiçbir ayrıcalık olmadığını söylüyorum. Azınlıkların dinsel hakları korunacaktır... İslam bütün gruplara karşı saygılıdır. Kürtler ve farklı dilleri konuşan diğer grupların hepsi bizim kardeşlerimizdir. Sünnilerle kardeşiz. Onlardan daha iyi olduğumuzu iddia etmemeliyiz (Khomeini 1980, 5-11).

Humeyni, etnik toplulukların bağımsız davranmasını eleştirdiği halde, devrimden sonra kurulan ve solcu gruplar tara-

findan yönetilen şura'ların (yerel meclisler) bu yöndeki tekli-fini kabul etti.

Bundan başka merkezden uzak bölgeleri istikrarlı bir hale getirmek ve iktidarı sağlamlaştırmak için geçiş sürecindeki İslam devletindeki İran yetkilileri milliyetçi eliti ve örgütlerle müzakere etmeye girişti ki bu durum bu kesimi yarı legal duruma getirdi. Humeyni Kürt bölgelerine bir günlük petrol gelirlerini, yani 75 milyon dolar teklif etti (Koohi-Kamali 2003, 185). Bazargan Kürt liderlerini Qom'a davet etti ve Kürdistan'a heyetler gönderdi. Ayrıca Meclislerde Kürt özerklik meselesini tartıştı ve İslam devleti içinde Kürtlere, kendi kaderlerini tayin etmeye yönelik bir planın uygulanması sözünü verdi. Çalışma bakanı Daryuş Foruhar Kürdistan eyaletini ziyaret ettikten sonra, Kürt haklarının bütün İranlıların temel haklarının garanti altına alan bir anayasa içinde korunacağına söz verdi. Foruhar şöyle diyordu: "Elli yıldır talepleri baskı altına alınan Kürtlerin şimdi bir tür özerklik hakları vardır" (Keyhan 1979c; ayrıca bkz. Ayandegan 1979b, 1979c).

Benzer şekilde İslami modernist Ayetullah Taleqani "haklarından yoksun bırakılmış Kürt kardeşlerimizin kuzey Tahran'da zevk u sefa içinde olanlara vergi vererek çok çektiklerini" söylüyordu.

Taleqani "Kürdistan bağımsız olursa, İran da bağımsız olur" iddiasını dile getiriyordu. "Soylu, saf Kürt ırkına" çağrıda bulunarak, "Bizim de istediğimiz şey özerkliktir. Her birey özerktir ve bilir ki İslami düzen özgürdür... Kürt halkının kültürel özgürlüğünü, kaderini ve dilini kim inkar edebilir ki?" diye söylüyordu. (Ayandegan 1979d; ayrıca bkz. Keyhan 1979d). Taleqani vaatlerinin gerçek gibi görünmesini sağlamak için temel yasalarda Kürtleri tanıdığını, Kürt kültürünü koruduğunu, Kürt liderlerin üst düzey siyasi makamlara ulaşmalarını ve mecliste temsil edilmelerini vaat eden bir teklif sundu. Bundan başka Senendenc'te on bir Kürt ulemasından oluşan bir idari meclisin kurulması vaadinde bulundu.

Kürt özerkliğine yönelik vaatlere ve etnik hoşgörü iddialarına rağmen devlet elitinin söylemleri ile siyasi gerçeklik arasında uçurum oluştu. Hükümetin Kürtlerin kendilerini yönetmelerine ilişkin teklifleri Kürdistan'da kültürel ve siyasi özerkliği içermedi. Humeyni bütün etnik grupların eşit olduğunu ileri sürüyordu ama İKDP'nin bazı kentlerde büro açmasını önlüyordu. İran eliti Sünni-Şii bir ortaklıktan bahsediyordu ama Sünni Kürt solcuları da komünist olarak yaftalıyordu. Ayrıca Şii Kürt toprak beylerinin kendi bölgelerinde İslam-devrim komitelerini oluşturmalarına olanak sağladı, onlara köylülerin elinden topraklarını alma yetkisi verdi ve Kürt bölgelerini daha da askerileştirdi.

Bu tutarsızlıklara tepki gösteren ve ademi merkezileştirme döneminden yararlanan bazı Kürtler son derece etnikleştirilmiş bir milliyetçiliği gösterdiler. Bunlar, Kürt milliyetçi partileri yarı legal oldukları ve basın da serbest olduğu için kendi ulusal gazetelerini dağıttılar, Kürt örgütlerini yeniden açtılar ve bir Kürt üniversitesine yönelik Kürtçe ders kitaplarını hazırladılar. Siyasi görüşlerini tartışma serbestliği bulunan İKDP otuz yıldır yeraltında gösterdiği faaliyetlerini açıktan yürütmeye başladı ve siyasi özerkliğe yönelik alenen iddialarını öne sürdü (Koohi-Kamali 1992, 183). Hatta 1979'un başlarında Ayetullah Humeyni'ye açık bir mektup yazarak, İran hükümetinin Kürtlere karşı yaptığı olumsuz propagandayı eleştirdi. Bazı Kürtler de sokaklarda isyan ettiler, camilerde gösterilerde bulundular, şiddet kullanarak farklı bir grup olarak ulusal iddiaları öne sürdüler.

Kurdayeti belirginleşmeye ve etnikleşmeye başlamış olsa bile düşmanlık ile uzlaşmacılık arasında gidip geliyordu. Kürt milliyetçi eliti Senendec'te gerçekleştirilen gösterilerin yanı sıra iddialarını radikalleştirmek ya da toprak bakımından ayrılmayı talep etmek veya İran-İrak dağlık sınır bölgelerinde üslenen çeşitli Kürt partilerine katılmak yerine, ilk başlarda yeni İran liderleriyle müzakerelerde bulunmaya girişti. Devrim

sonrası halka yaptığı ilk açıklamalarındaki rejime yönelik eleştirilerine rağmen İKDP kendisini etnik açıdan sahici bir ulusal ve İran partisi olarak adlandırıyordu. İKDP'nin merkez komitesi Humeyni'ye ülkedeki bütün azınlıkların yararına olabilecek federe bir İran'ın bir parçası olarak özerk bir Kürdistan talep eden bir mektup gönderdi (Lettre ouverte 1979; Chaliand 1993). Gerçekten de İKDP yetkilileri bağımsızlık isteyen Kürtleri devrime ve İran halkına ihanet eden insanlar olarak eleştiriyorlardı. Mahabadlı Kürt şeyhi Hüseyini 'İzz el-Din Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu bütün bölgeleri içeren özerk bir Kürdistan talebinde bulundu. Kültürel benzerliklere yönelik argümanı kullanarak şöyle diyordu: "Hepimiz İranlıyız, İran'dan ayrılmayız. Hepimiz Ari ırkından olduğumuz için kardeş olduğumuz ve diğer topraklardaki Kürtlerin İranlılarla kardeş oldukları tartışma götürmez... Bununla birlikte Kürtlere İran içinde özerklik hakkı verilmelidir" (Mamosta Cheikh Ezzedine Hosseini 1984, 13). Hüseyini merkezi hükümete bağlı bölgesel bir Kürt hükümetini kapsayan özerk bir bölge, Farsçanın yanı sıra Kürt dilinde öğretim yapan okullar ve iktisadi kalkınma için milli bütçeden bir pay talep etti.

Bununla birlikte *Kurdayeti* anayasal monarşiye bağlı seküler Kürt etnik milliyetçiliğinden farklılaştı. *Kurdayeti*, geçiş sürecindeki İslami hükümetle uzlaşma girişiminde hafiften İslamileşti. Devrimden önce Kürt siyasetinde önemsiz bir rol oynayan Sünni Kürt şeyhleri ulusal düzeyde popüler oldular. Bunların aralarında her birinin kendi taraftar kitlesinin bulunduğu Senendecli Ahmed Mutizade ve Mahabadlı Hüseyini de vardı. Kürt milliyetçi liderleri ayrıca tıpkı bazı Kürt milliyetçilerinin 1980'den sonra Türkiye'deki İslamileşmiş alanda yaptıkları gibi, Müslüman kimliklerini de vurgulamaya başladılar.

Sözgelimi, Sünni azınlığa mensup olduğu halde, muhafazakâr Müftizade, Kürt özerkliğinin sınırlarda bir değişiklik getirmeyeceğini, tersine tek İslami ülkede ve İslami bir çatı altında doğal bir hak olduğunu" ileri sürüyordu. Seküler, solcu Komala Partisine bağlı olan ve İslam devleti fikrine karşı çıkan Şeyh Hüseyini ise "dinin sosyalizmin karşıtı olduğunu" bilme-

diğini iddia ediyordu. Nisan 1979'da Tahran gazetesi *Ayandegan*'a verdiği mülakatta Sünni gruplar ile Şii gruplar arasındaki bağdaşabilirliği vurgulayarak şunları söylüyordu: "Şiiler ile Sünniler arasında farklı tatlar vardır ama bunların milleti birbirine muhalif etmeye yönlendirmemeleri gerekir... İslam dediğimizde, İslamın ruhundan bahsederiz, yoksa Şii ya da Sünni diye bir şey yoktur (1979g). Qasımlo gibi solcu seküler Kürt milliyetçileri bile devlete bağlı bir Müslüman Kürt kimliğinden bahsettiler. Qasımlo İran için demokrasi, Kürdistan için ise özerklik iddialarının yanı sıra Kürdistan için İslami özerkliği kabul etmeye hazır olduğunu söyledi. İslami liderlerle yaptığı müzakereler sırasında şunları ileri sürüyordu: "Kürt halkı İran devriminin İmam Humeyni'sinin rehberliğini beklemektedir... ki bu rehberlik bütün İran halkının savunulacağına teminatı olacaktır" (*Ayandegan* 1979c, 1979h; Ghassem-lou 1981, 11-12).

Gerçekten de iktidar rekabetleri devam ederek, Kürtlerin içinde bölünmeleri keskinleştirdi ve *Kurdayeti*'nin genel etkisini zayıflattı, tıpkı Irak'ta, Türkiye'de ve İran anayasal monarşide olduğu gibi. Hüseyin'in kardeşi Şeyh Celal gibi bazı Kürt liderler tutarlı bir ulusal hareket yaratmak yerine, Irak'ın askeri desteğini kabul ettiler, İran hükümetine ve Kürt ulusal partilerine karşı Sünni bir milis kuvvetini oluşturdular. Qasımlo gerçek Kürt ulusal partisini IKDP içindeki "hainler"den farklılaştırdı. Gani Buluryan gibi önde gelen bazı şahsiyetler de merkezi hükümetle müzakere etmeye çalıştılar. Devrimden sonra İlamlı, Kermanşahlı ve Batı Azerbaycanlı bazı Şii Kürtler ise Kürt milliyetçilerinden uzaklaşarak, Kürt olmayan Şii topluluklara yöneldiler. Diğer bölgelerdeki Şii Kürtlerin üzerinde pek bir etkileri olmayan Sünni Kürt solcular Kürdistan eyaletindeki kendi etrafı çevrilmiş bölgelerinden milliyetçi projeyi yönlendirmeye devam ettiler.

Irak'taki, Türkiye'deki ve Pehlevi dönemindeki İran'daki yetkilileri gibi yeni devlet eliti de bu ikili karşıtlıkları zayıflatmak yerine böl-yönet politikalarını uygulayarak bunları iyice keskinleştirdi. Qasımlo yarı legal IKDP'nin lideri olmasına

rağmen, İran yetkilileri Kürtlerin temsilcileri olarak eski Kürt SAVAK ajanı Şeyh Osman Nakşibendi'yi gördüler. Şeyh Hüseyini'ye Mahabad şurasında önderlik konumunu verecekleri vaadinde bulundukları halde, ona *zed el din* (din karşıtı) adını verdiler ve ona alternatif olarak Senendec'li Kürt lider Müftizade'yi ve onun Iraklı yandaşlarını desteklediler (Mojab ve Hassanpour 1995, 237). Kürdistan Eyaletinde Moftizade, Hüseyini ve devrim sırasında Tahran'ın dışına sığınan Mustafa Barzani'den ayrılan bir grup olan Geçici KDP önderliği (*Qiyada-ye Muwaqqet*) arasında kişisel kıskançlıkları körüklediler. Ayrıca İslami eşitlik vaatlerine rağmen, devlet eliti Şiilere ayrıcalıklı iktisadi, mesleki ve dini fırsatlar verdi.

Bununla birlikte devrim sonrası İran'da Kürt milliyetçiliği Kürt siyasi parti liderleri arasındaki geleneksel ikili karşıtlıklardan ya da Şii gruplar ile Sünni gruplar arasındaki dinsel farklılıklardan çok daha karmaşıktı. Ademi merkezileştirme döneminde Kürt ulusal örgütlenmesi ve duygusu, türdeş olmayan sol muhalif gruplar ile sosyoekonomik sınıflar arasında daha çeşitlendirilmiş siyasi alanın bir parçası haline geldi. IKDP Kürt etnik kimliğini korumanın dışında haksız toprak sahipliğini sonlandıracağına ve bağımlı burjuvazinin iktidarını zayıflatacağına söz verdi. Kürt Komala Partisi İslami rejime karşı silahlı bir mücadele yürütme konusunda İran Komünist (Tudeh) partisiyle işbirliği yaptı. Kırsal topluluklar için de siyasi fırsatların oluşması yerel düzeyde milliyetçi örgütlenmede daha büyük bir karmaşıklığın oluşmasına yol açtı. 1979'dan sonra ulusal seçim süreçlerinin çoğalması köylü ve çiftçi gruplarının kitlesel halde ulusal politikalara katılmasını teşvik etti. İlk başlardaki İslami hükümet seküler, solcu, işçi sınıfı ve köylü topluluklar için birer çıkış noktası olan Kürt solcu-milliyetçi partilerine ve Kürt köylü sendikalarına hoşgörüyle yaklaştı ama onları yasallaştırmadı. Bazı solcu Kürtler Mesut Recavi'nin Milli Direniş Konseyi'ne katılarak, cumhuriyetçi ve demokratik bir İran'da Kürt özerkliği talebinde bulundular (*Komala* 1980, 5; *Declaration commune* 1981, 33-35; *Resistance* 1981, 8; Hourcade 1988, 166; Alaolmolki 1987, 230).

Bazıları da İran'ın emekçi kitleleri ve ezilen halkını koruyacağı ve Kürdistan'da feodalizmi (*derebegayeti*) yıkacağı sözünü veren *Feda'yin-e Xalq'i*, Komala'yı, İKDP'yi ve Hüseyini'yi desteklediler (*Set Up Peasants* 1981, 3-17).

Sünni Kürtler ile Şii hükümet arasında birbiriyle örtüşen ilişkiler de yeniden ortaya çıktı. Eski şah yanlısı Kürt toprak sahipleri kendi toprak sahibi ayrıcalıklarını korumak için Şii devlete bağlı Müslüman kimliklerini vurgulamaya başladılar. İslami devrimden sonra, Senendec'te yer alan Diwandere bölgesinde Sünni Kürt toprak beyleri "bir gecede sofu Müslüman olup çıktılar..." Firuz Han ve kardeşleri kendilerine Rehber Ali Gadr'ın kulu olduklarını söylemeye başlayarak, komünist ve kâfirlere karşı cihad edecekleri sözünü verdiler. Bazı Sünni Kürt toprak sahipleri de devlet elitine hayatlarını İslam Cumhuriyetinin hizmeti yoluna verdiklerini beyan eden mektuplar yazdılar (*Trial* 1981 2-5). Pek çok kişi Sünni Kürt kentli solcuya, makineleştirilmiş kooperatiflere ve küçük köylü çiftçilere karşı kendi patronları olan Şii hükümete destek verdi. Bazı Kürt Sünni toprak sahibi ile Şii siyasi merkez arasında gelişen yapıcı ilişki hükümetin 1982 yılında toprak reformlarını uygulamadaki başarısızlığıyla iyice pekişti.

Muhafazakâr bir Şii İslam devleti: Kısıtlayıcı siyasi alan

İran Kürtleri geçiş sürecindeki İslami devlette büyük kültürel ve siyasi alana sahip oldukları halde, fırsatları kısa ömürlü oldu. Mart 1979 referandumu İCP'ye parlamento çoğunluğunu getirdi ve Muhafızlar Konseyine nihai veto gücünü verdi. Buna rağmen, Humeyni siyasi iktidarını pekiştirmemişti. Seküler gruplar siyasi açıdan faal durumda kaldılar, parlamento yönetimine yönelik taahhüt devam etti, devrim öncesi seküler yasalar yürürlükte kaldı ve Meclis solcu eğilimlerini korudu. Solcu, ılımlı seküler milliyetçi gruplar ile İslami milliyetçi gruplar arasındaki gerilimlerin sertleşmesi 1979'un sonlarında Bazargan hükümetinin istifasına, liberal hükümet liderlerinin suikastlerine ve İCP'ye karşı terörist eylemlerin gerçekleşme-

sine götürdü (Arjomand 1988, 135-42; Ehteshami 1995, 7-12; Rose 1983; Hooglund 1986, 18-20; Akhavi 1987, 186-98; Akhavi 1986a, 57-65; ve Mottahedeh 1985, 105-6).

Humeyni, devlet inşa sürecini kurtarmak için siyasi sistem içinde muhafazakâr Şii ulema gruplarının rolünü güçlendirdi. Kasım 1979'da hükümetteki sol kesimlerin yerine muhafazakâr din adamlarını getirdi. Humeyni geçici anayasayı iptal ettikten sonra, hükümeti merkezleştiren ve devlet başkammının rolünü güçlendiren bir İslami Anayasayı onayladı (Omid 1994; Schirazi 1997, 64-133; Ehteshami 1995, 46-53). Ayrıca geçici meclis yerine Uzmanlar Meclisini geçirtti ve Güvenlik Konseyi ve Muhafızlar Konseyi gibi parlamento dışı kurumlarının gücünü arttırdı. Meclis varlığını sürdürmesine karşın, gerçek hükümet iktidarı artık devletin en büyük karar merkezi ve idari örgütü haline gelen Devrim Konseyine aitti. ABD rehine krizleri gibi öteki olaylar solcu İslami grupları zayıflattı ve çeşitli hükümet teşkilatlarında muhafazakâr ulema kesiminin konumunu yükseltti. Sovyetlerin Afganistan'ı işgal etmesi, Afganlı göçmenlerin İran'a akın etmesi, Türkiye'deki 1980 askeri darbesi ve İran-İrak savaşı muhafazakâr Şii ruhban sınıfı tarafından geliştirilen gerici İslamı daha da teşvik etti.

Hükümette muhafazakâr sağ kanat kesimlerin egemen olması Kürt milliyetçi topluluklar için siyasi alanı azaltan yeni bir ulus-devlet inşa etme stratejileriyle sonuçlandı, tıpkı Baas dönemindeki Irak'ta, Cumhuriyet dönemindeki Türkiye'de ve Pehlevi dönemindeki İran'da olduğu gibi. Muhafazakâr İslami elit, İran kimliğinin, mektebi fıkıhçılar tarafından yorumlanan Şii İslami ilkeleri temelinde yükselen dışlayıcı bir nosyonunu vurguladı. Humeyni'nin yeni programlarının büyük bir bölümü siyasi ve kültürel sistemleri laiklikten arındırmayı içeriyordu. Hükümet atamaları yerel camilerin onayını gerektiriyordu. Adayların geçmişleri ulemanın kontrolündeki Enformasyon Bakanlığı tarafından denetleniyordu, sınavlar İslami bilimlerle ilgiliydi. Okullardaki ders müfredatında ve yüksek eğitim kurumlarında İslami çalışmalarla ve Arap diliyle ilgili kurslar düzenlendi. Hizbullah grupları üniversite programla-

rında faal olmaya başladılar. Devlet eliti kadınların halka açık yerde hicab giymelerini zorunlu kıldı (Hooglund 1986, 24). Humeyni ayrıca Safevilerin, şahın yeryüzünde Tanrının gölgesi olduğu yönündeki *zullullah* ilkesinin yerine de *velayat-e faqih*, yani İslami fıkıh yönetimini getirdi ve bu ilkeyi anayasaya koydu. Şiilerin on iki imam Caferi okulunu devletin resmi dini olarak ilan etti ve Allahü Ekber kelimelerini ulusal bayrağa işledi (Higgins 1986, 176). Humeyni faal bir Şii kurumunu meşrulaştırmak için Kerbala mitini ve Mehdi'nin geleceği mitini resmi Şii İslami kimliğinin bir parçası olarak kullandı.

Devlette egemen kimlik göstergesi olarak Şii İslama yapılan bu açıktan vurgu Şii Müslüman grupların lehine oldu, tıpkı Kacar yönetiminin bazı dönemlerinde olduğu gibi. Gene de Kacar dönemindeki siyasi alan İslamileştirilmiş ama etnikleştirilmemişken, 1979 sonrası İslami devlet İran kimliğinin modern ve etnikleştirilmiş bir bileşeni olarak kaldı. Bazı Kacar kralları Kürt Sufi şeyhlere siyasi hiyerarşide yer verdiler ve Sünni Kürt aşiret reislerini saraya ulaşmasına olanak sağladılar. Ancak muhafazakâr Şii ulema Sünni grupları hükümetle bütünleştirmek için hiçbir girişimde bulunmadı. İslami anayasa etnik grubuna ya da aşiretine bakmaksızın bütün İranlılara eşitlik öngördüğü halde, devlet eliti üst düzey makamların paylaşılması konusunda Fars uyrukluları kayırmaya devam etti. Fars milliyetçi eğilimler, İran-Irak savaşı döneminde ortaya çıkan İran yurtseverliğiyle körüklendi. Diğer İran milliyetçilerini taklit eden Mahmud Afşar şöyle yazıyordu: “Komşu Azerbaycan eyaleti dahil bütün Kürdistan... Gerçekte bizzat İran'ın kendisidir” (M. Afshar 1990, 250-51). Bu yüzden siyasi iktidar etnik gruplar arasında değişmedi ama egemen Fars topluluğu içinde el değiştirdi. 1980'den sonra siyasi sınırlar Şii Müslüman Fars topluluklarının lehine olmak üzere daha ayrıntılı bir biçimde tanımlanmaya başlandı.

Gerçekten de bazı Kürt Sünni toprak sahipleri kendi yerel alanlarında ve Tahran'da sosyoekonomik ve siyasi iktidarlarnı sürdürmeye devam ettiler. Muhafazakâr İslami elit merkezden uzak eyaletlerle ilgili yeni çalışmalar yürüterek ve aşiret

kültürlerine daha büyük özen göstererek siyasi hoşgörü izlenimi vermeye çalıştı. Kürtlerle, Belucilerle, Qaşqailerle ve Bah-tiyarilerle ilgili onların farklı kültürel gelenekleri olan aşiret toplulukları oldukları yönünde yayınlar dağıttı (Moslem 1999, 80-85; Menashri 1988, 217; Abrahamian 1982, 51; Horcade 1988, 167).

Buna rağmen Humeyni resmi devlet kimliğini etnikçilikten arındırmaya, azınlıkları devletin tanımlamış olduğu milliyetçilik içine almaya ya da bunu Kürtler ve muhalif gruplar için daha güvenli bir hale getirmeye girişmedi. Aslında 1979'dan sonra siyasi alan Kürt milliyetçileri için daha kısıtlayıcı ve daha tehlikeli oldu. Sağ kanat ulema kesimleri iktidarlarını sağlamlaştırdılar, Kürtlere yönelik hükümet politikaları giderek uzlaşmazcı ve militanca olmaya başladı, tıpkı Irak'ta Baas partisi döneminde, 1980 sonrası askerileştirilmiş Türk devletinde ve Pehlevi'nin polis devletinde olduğu gibi. Humeyni referandumu "kazandık"tan sonra, Kürt liderlerle sürdürülen müzakereleri bitirdi, Kürt özerkliğiyle ilgili tartışmaları yasakladı ve Kürtleri Uzmanlar Konseyinden kovdu. (McDowall 1997, 270). Devlet eliti yeni İslami Devrim Muhafız Birliklerini (*Sepah-e Pasdaran-e Enqelab-e Islam*), gizli polisi ve güvenlik muhafızlarını (*Basij-e Mustaz a'firi*) kullanarak Kürtleri ve muhalif grupları denetmek için yeni yöntemler denedi. Hükümet 1979'dan 1986'ya kadar silahlı ve güvenlik kuvvetlerini 5 binden 250 bine artırırken, şiddet ve zor giderek tırmandı (Entesar 1986, 56-74). Kürdistan, Hemedan, Kermanshah, önemli Kürt sınır bölgeleri ve taşımacılık yolları askeri yönetimin denetimine verildi ve bunlar tamamıyla İran-Irak savaşına bağlı hale geldiler.

Seküler, solcu etnik milliyetçilik

Gitgide kısıtlanan ve askerileştirilen siyasi alan son derece belirgin ve etnikleştirilmiş bir Kürt milliyetçiliğini yarattı. Bir zaman Kürt kırsalı ile merkezi hükümet arasında var olan suç ortaklığı artık neredeyse ortadan kalkmıştı. *Kurdayetî*, merke-

zi hükümetle uzlaşmak için hafiften İslamileştiği geçiş döneminin tersine, muhafazakâr Şii İslam devletinde dinden uzaklaşarak, seküler, solcu etnik milliyetçi bir ideolojiye yöneldi. 1979'un sonlarında İKDP artık kendini bir İran örgütü olarak değil, Kürt halkının devrimci bir partisi olarak tanımladı. Bazı Kürtler medya ayrıcalıklarını kullanarak Kürt kimliğinin etnik ve toprak açıdan farklı niteliği hakkında yazdılar. Kürt edebî dergisi *Sirwe*'de iki bölüm halinde yayımlanan "Kurd" başlıklı makalede, yazar şunları söylüyordu: "Bugün, dört ülke, İran, Irak, Suriye ve Türkiye arasında bölüşülen ve üç bin yıldan fazla bir tarihi olan, Kürdistan denilen bu yer Kürt halkının anavatandır (*niştiman*) ve buranın Kürt halkının vatanı olduğu çok iyi bilinmektedir" (Husayni 1987a, 21). Kürt solcu milliyetçileri hiçbir zaman *Kurdayetî* duygularını muhafazakâr Şii İslama bağlamaya girişmediler. Kürt milliyetçiliği de şiddete dayanmaya başladı. Dağlık sınır bölgelerinde *Kurdayetî*'yi savunmak üzere eğitim kampları ve haberleşme sistemlerinin yanı sıra 100 bin kişilik Pêşmerge kuvveti oluşturuldu (Koohi-Kamali 2003, 179-80).

Buna rağmen, *Kurdayetî* bütün Kürt toplumunda çok etkili olmadı ve temsil gücü çok olmadı. Muhafazakâr Şii devletindeki tehlikeli siyasi alan Kürtlerin kamusal alanda kendi etnik milliyetçilik duygularını göstermesini önledi. Resmi bir seçim süreci İslami anayasada kurumsallaştı ama hükümetin muhalif gruplara ve Kürt partilerine yaptığı baskı, Kürt bölgelerinin askerileştirilmesi ve demokratik yapılarının neredeyse hiç olmaması milliyetçi bir topluluk olarak örgütlenmeyi tehlikeli kıldı. İran Kürtlerinin Kürt kitlelerini seferber edebilecek etkin bir liderleri de yoktu. Arada bir Bağdat'a hükümetle müzakerelere oturmaya çağrılan yarı legal Irak Kürt elitinin tersine, İran Kürt milliyetçi liderleri öldürüldüler, tutuklandılar ya da hükümet tarafından gözetim altında tutuldular. İslami geçiş döneminden sonra muhafazakâr Şii yetkililer Kürt partileri kapatmaya, tekrar yeraltına girmeye ya da ülke dışına yerleşmeye zorladılar.

Tutarlı bir *Kurdayetî* duygusunun olmayışı tamamen kısıt-

layıcı siyasi alanın yüzündendi. Irak'ta, Türkiye'de ve Pehlevi dönemindeki İran'da olduğu gibi, ikili karşıtlıklar şeklinde bölünmüş Kürt toplumu devletin böl-yönet politikalarıyla iyice pekiştirildi ve bu durum *Kurdayeti*'nin sürekli olarak gelişmesi ve kurumsallaşmasını önledi. Kermanşah'taki Şii Kürtler kendilerini etnik açıdan Kürt olarak görmüş olabilirler ama onların Kürt milliyetçi kimlikleri Fars Şii din kardeşleriyle birlikte merkezi hükümetin felaket getiren iktisadi politikalarına karşı gelişti. 1980'den sonra Ehli Hak gibi Kürt İslam mezhepleri kendi grup kimliklerinin farklılıklarını vurgulamaya başladılar. Ehli Hak liderleri kendilerini arı Kürt olarak gördükleri ve Hewraman bölgelerini Kürt milliyetçiliğinin merkezi olarak gördükleri halde, dini azınlık olarak korunma taleplerini ileri sürdüler.² Qasımlo'nun sekülerleşmiş IKDP'sine ya da Hüseyini'nin sol-demokratik milliyetçiliğine yönelmek yerine Ehli Hak kendi siyasi kimliğini Irak Kürdistanı'ndaki Hewraman-Halepçe bölgesindeki mevkidaşlarının yanı sıra gösterdiler. Benzer şekilde IKDP 1981'de, o dönemlerde İslami hükümete karşı Halkın Mücahitlerinin (*Mucahidden-e Xalk*) denetiminde oluşturulan birleşik bir cephe olan Paris'teki Ulusal Direniş Konseyi'ne katılmasına karşın, Komala bu ittifakı eleştirerek, işbirliğine yanaşmadı (Koohi-Kamali 2003, 180-81).

Muhafazakâr İslami devletteki sosyoekonomik dönüşümler, alternatif siyasi kimliklerin Kürt milliyetçiliğinin yanı sıra ya da onun yerine belirgin hale gelmelerini teşvik etti. Pehlevi şahları dönemindeki modernleşme programlarıyla başlayan marjinalleşme süreçleri devam etti. 1980'lerde kentlere yapılan yeni göç dalgaları Kürt nüfusunun yarısından fazlasını Kürdistan dışındaki büyük kasaba ve kentlere taşıdı. Qaraj dahil Tahran, Kermanşah'tan sonra Kürt nüfusunun yerleştiği en büyük ikinci şehir haline geldi. Kentleşme eğilimleri gelecekteki yaşama kalıplarını değiştirdi, devletin teşvik yapılarını

2 Mehmetle İran'da yer alan Kermanşah ve Paweh'de yapılan mülakat. Ayrıca bu meseleyi benimle tartıştığı ve bana Mart ve Nisan 1998'de Hewramani liderleriyle İran'da yer alan Qarac'da yaptığı kişisel mülakatlarını içeren videobantlarını verdiği için Medhi'ye teşekkür ederim.

kaydırdı ve Kürtlerin kamusal alanda kendilerini tanımlama şeklini değiştirdi, tıpkı Irak'ın rantiyeci devletinde, liberalleşen Türkiye'de ve geç Pehlevi İran'da olduğu gibi.

İran yetkilileri haklarından yoksun kalan nüfusları devletin sosyal refah işlevini artırarak, yönetmeye kalkıştılar. Millileştirme politikalarının bir parçası olarak mevsimlik işçilere kadro veren, bazı şirketlerin işgüçlerini azaltmasına yasak getiren emek yanlısı bir dizi yasayı çıkardılar. Birkaç yıl içinde *boniyad* ve *nahad* olarak yeni adlar verilen devlet sahipli yeni kurumlar gayrisafi milli hâsılanın yaklaşık yüzde 70'ini kontrol ediyorlardı ve göçmenlere yardım, toprak dağıtımı ve İslami eğitim gibi yeni sosyal refah faaliyetlerine başladılar. Cihadın Yeniden Yapılandırmasının (*Cehad-e Sazandegi*) yönetimi altında hükümet kırsal alanın kalkınmasına ve altyapı projelerinin yapılmasına el attı. 1991'e gelindiğinde bu kurum toplam işgücünün üçte birini istihdam ederek devlet içinde en büyük hami haline gelmişti.

Şii ulema diğer İran hükümetlerinden daha fazla sosyal hizmetlere özen gösterdiği halde, getirdikleri iktisadi reformlar, gıdaların karneye bağlanması ve sert tedbirler yeni çalışan yoksul sınıfların ve işsizler kitlesinin koşullarını uzun dönemde daha kötüleştirdi (Rashid 1994, 46-55); Loeffler 1986, 96; Karimi 1986, 42). Toplu olarak şehirlere göçmüş İran Kürt kırsal toplulukları gitgide büyüyen gecekondu semtlerinin bir parçası haline geldiler. Bu semtler etnik topluluklar olarak oluştuğu halde, sosyoekonomik kimliklere dayalı yeni tipte bir ayrılma sistemi ortaya çıktı. Kürt göçmenler kendilerini etnik olarak Kürt görmüş olabilirler ama ekonomik açıdan istikrarsız koşullarda kendilerini ayrıca *zaghehnişinan*, *alunaknişinan* ve *merdum-i haşiyenişin*'in, yani gecekondu ve barakalarda oturanların, kentlerin varoşlarında yaşayanların bir parçası olarak gördüler ve öyle sınıflandırdılar (Bayat 1997, 30-31).

Kürtlerin topluca eziyet çektikleri duygusu İran-İrak savaşıyla iyice pekişti. Bu dönemde Fars milliyetçi eğilimleri keskinleştiği halde, bu eğilimler savaş yüzünden sessiz bir konumda kalmak zorunda kaldılar. İran'ın bütün etnik ve dinsel

ملت ایران

- مردم ایران، مانند افراد یک خانواده، در یک خانه‌ی بزرگ زندگی می‌کنند. نام این خانه‌ی بزرگ کشور ایران و نام این خانواده‌ی بزرگ، ملت ایران است.
- ملت ایران دارای قانون اساسی مشترک، پرچم مشترک، سرود ملی مشترک و تقریم مشترک اند.

6: Iran İslam Cumhuriyeti'nin bir ders kitabından İran topraklarının sınırları içindeki bütün etnik grupları gösteren bir sayfa. Ta'limat-e Ejtema'i (charim dabistan), 128'den alınmıştır.

toplulukları savaş cephesine seferber edildikleri için, etnik sınırları aşan ortak bir kişisel kayıp duygusu geliştirildi. Çoğu İran vatandaşı aile fertlerini kaybetmenin acısını yaşadı, köylerinin bombalandığına tanık oldu ya da işlerinin mahvedildiğini gördü (Marten-Finnis 1995-256). Savaştan etkilenen Kürt aileler, savaştan sonra İran toplumunda ortak bir acı çekme duygusunu gösteren şehit kültürünün bir parçası haline geldiler. Geleneksel olarak Şii inançlarına bağlı *şehitliğin* ifade edilmesinin yanı sıra, bugünün türbe ve kurumlarıyla sembolize edilen şehitlik kültürü bütün etnik grupları içeriyordu. Sözgelimi, Tahran'daki Beheşt-e Zehra mezarlığında Kürtlere, onların Irak Enfal hareketindeki şehitlerinin anısına Halepçe adında özel bir yer verildi. İran Kürt kitlelerinin radikal etnik milliyetçilikten kendilerini alıkoymalarının başka nedenleri de vardı. İslami İran'da Baas dönemindeki Irak'ta ve Cumhuriyet dönemindeki Türkiye'de siyasi alanın bir parçası haline gelmiş etnik arındırma programları gibi programlar yoktu. Devlet yetkilileri liberal gazeteleri kapattığı, Kürt milliyetçilerini tutukladığı ve muhalif grupları susturduğu halde, Kürt kültürel örgütlerine, festivallerine ve bazı yayınlarına hoşgörülle baktı. Kürtler kamusal alanda geleneksel kıyafetlerini giyebiliyorlardı. Newroz gibi önemli Kürt ve Fars bayramları, seküler İran kültürünü zayıflatmaya yönelik girişimlere rağmen, İran mirasının bir parçası olarak kaldılar. Resmi devlet milliyetçiliği ayrıca İran'ın çeşitli halklarını ve onların kültürel geleneklerini kabul etmeyi sürdürdü. Devrim sonrası okul ders kitaplarında İran vatandaşlığı fikri etnik olarak farklı, birleşik bir İslam topraklarında yaşayan çeşitli gruplar nosyonunun üzerinde yükseliyordu (Yavari-d'Hellencourt 1988). Bu metinler Kürtlerin, ulusal bir grup olarak harekete geçme hakları olmasa bile, etnik bir topluluk olarak resmi ulusal kimlik içindeki yerini yeniden onayladı.

Kürt dilindeki eğitime ve siyasi partilere karşı getirilen yasaklamalara rağmen, Kürt etnik kimliğine yönelik sınırlı oranda bir hoşgörü *Kurdayeti*'nin Baasçı Irak'ta ve Cumhuriyetçi Türkiye'de ortaya çıkan aşırı Kürt milliyetçiliği duygusundan

ziyade kültürel açıdan daha uyum sağlayan bir biçiminin ortaya çıkmasını beraberinde getirdi. 1980 sonrası İran Kürt formülü Kürtlerin ve İranlıların, Arap, Türk ve Kürtler arasında kurulamayan ortak özel etnik, kültürel ve dilsel bağları paylaştıkları yönündeki nosyon üzerinde yükseliyordu. Kürt milliyetçi yazılarda dört devletten oluşan Büyük Kürdistan'a göndermeler yapılmasına karşın, *Kurdayeti*'nin İran kimliğinin bir parçası olduğu ve Kürt *niştiman*'ın (anavatan) İran'ın toprakları içinde olduğu ileri sürülüyordu. Bazı Kürt milliyetçiler Kürtlerin Med ırkından olduğunu, Kürtçenin İran dil grubunda olduğunu ileri sürmeye devam ettiler (Husayni 1987a, 1987b).

Değişken siyasi alan: Kürtler ile devlet arasındaki oynak ilişkiler

İran yetkilileri sürekli, açık, kısıtlayıcı bir siyasi alanı sürdürmüş olsalardı, o zaman belki *Kurdayeti*'nin sürekli şiddete dayanan ve son derece etnikleştirilmiş bir duygusu, Türkiye'de olduğu gibi öne çıkabilirdi. Ancak muhafazakâr İslami cumhuriyetteki siyasi alan zamanla değişerek, Kürt milliyetçileri ile devlet eliti arasında uzlaşmacılık ile düşmanlık arasında gidip gelen bir ilişkiyle sonuçlandı. Irak'ta ve Pehlevi dönemindeki İran'da olduğu gibi, Kürt milliyetçileri ile devlet eliti arasındaki değişken ilişkiler rejimin pekiştirilme sürecine bağlıydı. Merkezi hükümet kırılan olduğu zamanlarda, muhafazakâr İslami yetkililer siyasi alanı genişleterek, Kürtleri yatıştırılmaya yönelik özel çaba sarf ettiler. Bu kısa dönemlerde Kürt milliyetçileri ile devlet arasındaki ilişkiler yapıcı hale geldi ve siyasi müzakereler mümkün oldu. Gene de İran eliti nihai olarak gerçek Kürt siyasi özerklik sınırının eşliğini geçmeye yanaşmıyordu ki bu da Kürt milliyetçileri ile merkezi hükümet arasında düşmanca bir ilişkinin meydana gelmesine yol açtı.

Sözgelimi, muhafazakâr Şii ulema kesimleri hükümetin kontrolünü ele geçirmiş olsalar bile, 1980'e gelindiğinde, Humeyni hâlâ iktidarını pekiştirmemişti. Parlamento yönetimine

bağlı kalma taahhüdü sürüyordu ve sol kanat ile sağ kanat kesimleri arasındaki mücadele devam ediyordu.³ Humeyni'nin iktidarı; İran-İrak savaşı yüzünden İran'ın uluslararası arenadan kovulması, petrol ve ticaret ambargoları, yüksek orandaki işsizlik, ABD'nin Pakistan ve Afgan hükümetlerini desteklemesi, Irak ve Arap ülkelerinin Batı tarafından silahlandırılmaları ve İsrail'le olan düşmanlıklar karşısında daha da zor duruma düştü. Rejimi tehdit eden bu koşullarda muhafazakâr Şii elit için Kürt topluluklarının desteğini kazanmak siyasi açıdan çare haline geldi.

Humeyni Kürt milliyetçilerini ve muhalif grupları yatıştırmaya çalıştı. 1983'ten sonra muhafazakâr ulema kesimleri Şii'ler ile Sünniler arasındaki benzerlikleri öne çıkararak, Tahran'da Sünni Müslüman heyetlerini kabul ettiler. Sünni Kürt topluluklarına yaptığı bir konuşmada Huccet el-İslam Seyid Ali Hamaney şunları ileri sürdü: "Bizim Kuran'ımız var, kabe-miz aynı, ibadetlerimiz ve dualarımız aynı... Aramızdaki ufak tefek farklılıklara rağmen, bizi birleştiren şeyler son derece fazladır" (Menashri 1988, 218-21). Devlet yetkilileri Kürt milliyetçiliğine bile hitap ettiler. Qasımlo'yu ve Kürt milliyetçilerini siyasi arenadan ortadan kaldırdıktan altı yıl sonra İKDP ile müzakere etmeye çalıştılar. Meclis bir Kürt dergisinin yayını yasallaştırdı, Kürdistan'da kalkınma programlarını başlattı, yeni Kürt kültür merkezlerini açtı ve devlet üniversitelerinde Kürdistan, İlam ve Kermanshah gibi az gelişmiş bölgeleri içine alan bir kota sistemini uyguladı.

Bu uyum politikaları Kürt milliyetçileri ile devlet eliti arasında tıpkı Irak'ta, İran'ın liberalleştiği dönemde ve geçiş dönemindeki İslami devlette olduğu gibi uzlaşmayı teşvik etti. Qasımlo "İslami rejimle terörize edilen İran halkını kendine

³ Bu dini kurum, *velayat-e faqih* nosyonu ve İslami hükümetin niteliği konusunda bölündü. Birçok ulema imam'ın çizgisini (mektebi) desteklediği halde, solcu ve ılımlılar ulemanın siyasi gücünü sınırlandırarak, siyasi ilişkileri devlet yetkililerinin ellerine bırakmak istiyorlardı. Ayetullah Humeyni ve Hüseyin Ali Muntezeri, Huccet el-İslam Seyid Ali Hamaney, Huccet el-İslam Ali Ekber Haşimi Rafsancani gibi muhafazakâr kesimler ulemanın daha aktif bir siyasi rol üstlenmesini savunuyorlardı.

çekerken bile, Humeyni'yi müzakereler için Senendec'te memnuniyetle karşıladı. Devlet yetkilileriyle yaptığı çeşitli toplantılarda, Qasımlo Kürtlere ve bütün azınlık gruplara özerklik tanıyan federe bir hükümet biçimini ileri sürdü. Kültürel açıdan benzerlikler argümanını yeniden ifade ederek, İran'ın kendi anavatanı olduğu ve tarihsel, dilsel ve kültürel bakış açısından Kürtlerin İran köklerine dayandığını ileri sürdü (Copy of notes 1989). Bununla birlikte müzakereye yönelik çabalar muhafazakâr mektebi fıkıhçılar tarafından denetlenen siyasi bir sistemde sürdürülemedi. Mart 1989'da Ayetullah Hüseyin Ali Muntazeri'nin istifasından, Humeyni'nin ölümünden ve Ayetullah Hamaney'in Baş Fakih'e yükselmesinden sonra muhafazakâr Şii kesimler hükümette çok daha büyük etki kazandılar. İktidarı ele geçirdikten sonra Hamaney anayasayı değiştirerek, beş üyeden oluşan Yüksek Yargı Konseyinin yerine atanmış bir başyargıcı getirdi, başbakanlığı kaldırdı, merkezileştirilmiş yeni organlar kurdu ve Meclisin meşruluğunu kabul etmeyerek, bunun İslama uygun olmadığını ileri sürdü (Ehteshami 1995, 46-49). Uzmanlar Konseyinin tekelci iktidarının zayıflatılmasına ve fakih'in konumundaki anayasal değişikliklere rağmen, İran eliti ruhani liderin ve Muhafız Konseyinin rolünü parlamento kurumlarının zararına güçlendirdi.

Hükümete ödünsüz din adamlarının iyice yerleşmesi Kürt milliyetçileri ile muhafazakâr Şii elit arasında sağlam bir uzlaşma olasılığını tümenden ortadan kaldırdı. Kuşkusuz Huccet el-İslam Ali Ekber Haşemi Rafsancani'nin devlet başkanlığı döneminde devlet yetkilileri bir kez daha Kürt milliyetçilerine el uzattılar. Görevi devralan Rafsancani, şunları ileri sürdü: "İran'da olsun, Türkiye'de olsun, Irak'ta olsun, Kürtlerin hakları verilmelidir... ve kendilerini o ülkenin bir parçası olarak görmeleri ve eşit temelde muamele gördüklerini hissetmelidirler" (Nader 1995, 13). Buna rağmen Rafsancani'nin siyasi olarak hayatta kalması muhafazakâr seçmenlerden ve sağ kanat ulema kesimlerinden gelecek desteğe dayanıyordu. Rafsancani, Kürt milliyetçilerine kendi dillerini öğrenme fırsatı vermek ya da özerkliği artırmak yerine Kürt partilerini sansürledi ve

Kürt sınır bölgelerinde radikal İslami gruplara destek verdi. Qasimlo 1989'da Viyana'daki bir toplantı sırasında suikaste kurban gitti ve ondan sonra İKDP'nin başına gelenler 1994'te Berlin'de öldürüldüler.

Çelişkili ve kararsız politikalar hükümetin söylemlerinin güvenilirliğini daha da zayıflatılar ve sonuçta Kürt milliyetçileri ile merkezi hükümet arasında yeni uzlaşmaz çelişkiler ortaya çıktı. Haziran 1993 seçimlerinde Kürdistan, seçmenlerinin çoğunluğunun devlet başkanlığı için Rafsancani'ye destek vermediği tek eyaletti. Kürt milliyetçi örgütleri ayrıca daha az uzlaşmacı oldular. İKDP hâlâ İran için demokrasi ve Kürdistan için özerklik talep etmesine karşın, artık Şii ulema ile bir uzlaşmaya girişmedi. Bunun yerine İKDP ve Komala küçük radikal partilere dönüştüler ve dağlık sınır bölgelerinde askeri eylemlere giriştiler.

Siyasi olarak ılımlı Huccet el-İslam Muhammed Hatemi'nin önderliğindeki İran reform hareketi döneminde bile mektebi iktidarının egemen etkisi Kürt milliyetçileri ile merkezi hükümet arasında yapıcı bir ilişkinin sürdürülmesini önledi. Hatemi'nin ana çabalarından biri, 1997'ye kadar Irak Kürdistanı'nda, Türkiye'de ve Avrupa'daki Kürt hareketlenmeleriyle gide-rek etkilenen Kürt sorununu çözmekti. İslamı İran kimliğinin direği olarak önplana çıkarmasına karşın, Hatemi Kürtlere farklı bir etnik grup olarak hitap ediyordu ("President" 1998). Kültürel benzerlikler argümanını yeniden kullanarak, Hatemi Kürtlerin Medlerin torunu olduklarına ve Kürtler ile Farsların akraba olduklarına ilişkin mitleri pekiştirdi. Kürtlere etnik bir grup olarak siyasi alanı büyüttü de. 1997'de Hatemi yeni bir Kürt radyosunun kurulma yetkisini verdi ve Kürt yayınlarının oluşumuna, Kürtçe-Farsça bir gazetenin çıkarılmasına ve Kürt kültür merkezlerinin kurulmasına izin verdi. Meclis'teki reformcuların desteğini arkasına alan Hatemi Kürt okullarını yaptıracığına ve Kürt bölgelerini kalkındıracağına söz verdi (Awiyar 1996, 1997a, 1997b). Özellikle Kürt bölgelerinde Kürtlerin ezici desteğini kazanması hiç de şaşırtıcı değildi.

Irak'ta Kasım, Pehlevi dönemindeki İran'da Qavam ve Mu-

saddık, İslami devletin geçiş döneminde Beni Sadr ve Bazar-gan'da olduğu gibi, muhafazakâr sağ kanat kesimler Hatemi'yi Kürt yanlısı politikalardan caydırdılar. Hatemi konumunu ko-rumak için muhalif hareketini eleştirmeye başladı ve hükû-mette muhafazakâr ulemeden yeni siyasi atamalar yaptı. Bu-nunla birlikte bu ödünler siyasi alanı tamamen kapatmadı. Makamından uzaklaştırılmak yerine Hatemi iktidarda kaldı. Ulemalardan oluşan bir reform kesiminin ve zayıf biçimde de olsa işleyen bir Meclisin olması bazı Kürt dergilerin ve Kürt kültürel örgütlerin varlığını sürdürmesine olanak yarattı. Ay-rica aktif bir öğrenci muhalif hareketi de sürüyordu. Böyle bir hareket İran gençliği arasında siyasi bilinç, modernite ve iç devrim nosyonunu canlı tutuyordu (Khosrokhavar 1997, 54-62).

Bunan rağmen, bir yandan bütün Kürdistan'da ve ülkede ekonomik durum kötüleşmeye giderken, muhafazakâr İslami devletin Kürt milliyetçi iddialarını ciddi bir biçimde ele alacak güvenilir, açık siyasi bir alanını sürdürememesi bütün Kürt toplumu içinde düşmanlığın artmasını körükledi.

1990'ların sonlarına gelindiğinde, Şii Kürt gruplar açıktan İslami hükümeti eleştirmeye ve kendi farklı Kürt kimliklerini öne çıkarmaya başlamışlardı bile. Bazıları hükümetten Ker-manşah adını değiştirerek, eskiden Kürt adı olan Kermaşan ol-masını talep ettiler.⁴

Muhafazakâr İslami İran'da siyasi alanın niteliği göz önün-de bulundurulduğunda, bu taleplerin, Irak Kürdistanı'ndaki ya da 1980 sonrası Türkiye'deki kadar siyasi açıdan etkili ve önemli olma şansı yoktu. İran Kürtlerinin Kürt etnik milliyet-çi duygusunu açık kamusal alanda harekete geçirebilecek yarı legal milliyetçi bir eliti, temsil gücü yüksek bir siyasi partileri ya da etkili kaynakları hâlâ yoktu. Irak'taki *Kurdayetî* çok et-

4 Kermanshah adı devlet oluşum döneminden bu yana birçok kez değiştiril-miştir. Orijinal Kürt adı olan Kirmanc Şehr'den Kermanshah (Şah bu böl-geyi Kürdistan'ın diğer bölgelerinden ayırıp, onu bir eyalete çevirdikten sonra); İmanşehr (resmi yazışmalarda) ve İran devriminden sonra Bahta-ran (resmi haritalarda) olmuştur.

kili yasal bir milliyetçi kurum içinde büyüyüp serpilirken, Türkiye’de farklı sol ve Kürtçü partiler içinde ifade edilirken, İran’da ise *Kurdayeti* gizli kaldı ve sınır bölgeleri boyunca faaliyetlerini gizlice sürdürdü. Muhafazakâr Şii kesimlerin güçlenmesi ve 2004 seçimlerinden sonra Meclis’te önemli reformist grupların ortadan kaldırılması dinsel ve etnik temelde Kürtlere sürekli olarak bir ayrımcılığın yapılmasını beraberinde getirdi. Bu kısıtlayıcı ortamda Kürt milliyetçi eliti ile merkezi hükümet arasındaki uzlaşmaya yönelik olasılıklar kayda değer oranda azaldı.

Sonuç

İran’ın devrim sonrası devlet inşa politikaları Şii İslama dayalı siyasi sınırları yeniden yapılandırırken, Kürtleri etnik bir topluluk olarak dışlamayı da sürdürdü. Kürt milliyetçiliği geleneksel olarak hep uyum sağlamış Şii topluluklar arasında bile zamanla giderek etnikleştirilmiş ve düşmanca bir hale geldi. Bununla birlikte İran eliti Kürt milliyetçiliğini bastırmasına ve Kürtleri siyasi merkeze çekememesine karşın, tersi bir etki gösterecek bir biçimde, Kürt toplumunda son derece temsil gücü olan etnik milliyetçi bir duyguyu yaratmak için yeterli bir siyasi alanı etnikleştirmeye gitmedi. Ayrıca Irak ve Türkiye’nin tersine 1990’lara gelindiğinde İran’daki siyasi alan İran Kürdistanı’nın tümünde *Kurdayeti*’nin tezahürünü önleyen etkili ya da yarı legal milliyetçi bir eliti ya da örgütü yaratamadı. Kürt milliyetçiliği son derece belirgin bir hal aldı ama etkili kitlesel bir Kürt milliyetçi partisi olarak değil, İran muhalif hareketi, küçük radikal sol ve Kürt grupların yanı sıra ifade edilmeye devam etti

8. Geçiş alanı

Kurdayetî'nin yeniden yapılandırılması

Üç örnek çalışmanın göstermiş olduğu gibi Irak'ta, Türkiye'de ve İran'da her bir devlette siyasi alanın bir işlevi olarak farklı *Kurdayetî* biçimleri gelişmiştir. Siyasi alandaki bu değışiklikler Irak'ta yarı legal, parçalanmış ve değışen etnik milliyetçi hareketi; Türkiye'de İslama bağlı yasadışı son derece etnikleştirilmiş, kente dayalı solcu ulusal bir hareket; İran'da ise seküler, solcu Sünni milliyetçi elitin temsil ettiği daha uyarlanabilen bir Kürt etnik milliyetçiliğini ortaya çıkar-
dı. Bununla birlikte her bir devlette kristalize olmuş farklı *Kurdayetî* ifadeleri 1990'ların başlarında, bazı siyasi alanların görece değışmeden kaldığı zamanlarda bile değışmeye başladı. Bu dönemde küreselleşme ve milletler üstü süreçleri Kürt topluluklarının sınırlar arasındaki hareketini ve iletişimini kolaylaştırdı. Diasporada ve anavatanda yaşıyan Kürtler uluslararası hükümet dışı örgütlere, uluslararası ağlara ve evsahibi ülkelere açık derneklere ulaşabildiler. Dış etkiler etnik milliyetçi duyguyu pekiştirirken, içerde de milliyetçi projelerde daha büyük zorluklar yarattı.

Milletlerüstü alan Irak'ta, Türkiye'de ve İran'da *Kurdayetî*'ye yeni boyutlar kattı. Yabancı hükümet sızmalarından ya da Kürtlere sınır ötesi yardımdan daha karmaşık olan milletlerüstü alan; Kürt milliyetçi projelerini destelemenin ya da kısıtlamanın yeni biçimlerini sağlayan diasporadaki ağlar, uluslararası hükümet dışı örgütler, evsahibi ülkenin demokratik sistemleri ve gelişmiş telekomünikasyon sistemleri gibi dışa dayanan fırsat yapıları demektir. Devlet alanı içindeki siyasi alanın tersine, milletlerüstü alan sınırötesi kültür akımlarının devlet sınırlarını aştığı ve Kürtlerin açıkça ulusal kimliklerini yeniden müzakere edebildiği ya da yeniden keşfedebildiği toprağa bağlı olmayan bir alandır (Koopmans ve Statham 2001, 64-71; Munch 2001, 13-17; Peteet 2000, 183-84; McAdam, McCarthy ve Zald 1996; Goldring 1999, 164-; Faist 2000, 198-200). Milletlerüstü alan yeni siyasi kimliklerin ortaya çıkmasını teşvik edebilir ve var olanları da ortak evsahibi ülkenin ortamındaki göçmen deneyimlerine, uluslararası örgütlere ve yeni topluluk liderleriyle olan bağlara dayalı olarak yeniden biçimlendirebilir.

İçerde süregelen kısıtlamaların yanı sıra milletlerüstü alana bağlı kaynaklar devlet oluşumundan bu yana ortaya çıkmış olan *Kurdayetî*'nin etnikleştirilmiş duygusunu pekiştirmiştir. Daha önce hiç olmadıkları yerde Kürt gruplar arasında yeni ittifaklar da kurmuştur. Eğitimsiz Kürt kitleleriyle bağları kopuk olan Bedirxan ile etrafındaki küçük entelektüel halkanın tersine Kürt diasporasını oluşturan bir milyondan fazla Kürt göçmeni, geçici işçi ve sığınmacılar; evsahibi ülkeler ile Kürt anavatanı arasında sağlam milletlerüstü ağlar kurmuşlardır. Milletlerüstü bağlantılar farklı Kürt topluluklarını siyasi, kişisel ve kurumsal düzeyde kaynaştırmıştır. Sözgelimi Abdullah Öcalan'ın Nairobi'deki tutuklanması sırasında Kürtler bütün Avrupa kentlerinde ve Kürt bölgelerinde tasavvur edilen bir topluluk olarak bir araya gelerek gösterilerde bulundular.

Milletlerüstü alan ayrıca *Kurdayetî*'nin uluslararası arenada

kurumsallaşmasını da kolaylaştırdı. Devlet içindeki kısıtlayıcı ya da sınırlı siyasi alanın tersine, milletlerüstü alan Kürt milliyetçilerine kendi milliyetçi iddialarını baskı korkusu olmaksızın görece uzun bir dönem ileri sürebilecekleri daha büyük siyasi arenaya ulaşmasını sağladı. Kürt toplulukları demokratik süreçlerde ortaya çıkmış olan ve uluslararası siyaset sürecinde halkın katılımını artırmış olan geniş yelpazede milletlerüstü sosyal hareket örgütlerinin yanı sıra harekete geçtiler (Kriesberg 1997, 4-5; Ball 2000, 55-56). Kürt İnsan Hakları Derneği, Uluslararası Af Örgütü, Uluslararası Engelliler Örgütü, Mayın Temizleme Grubu, İnsan Hakları İzleme Örgütü Kürdistan bölgelerinde bilinçlendirme kampanyalarını ve kalkındırma programlarını yürürlüğe koydu. Uluslararası normlardaki değişimlerin yanı sıra bu çabalar da uluslararası dikkatlerin Kürt sorununa çevrilmesini artırdı, Kürdistan ve yurtdışında *Kurdayetî*'yi önplana çıkardı.

Kürt milliyetçiliği milletlerüstü ölçekte yeniden yapılandırılrsa bile, milletlerüstü milliyetçiliğin farklı anavatanlardaki *Kurdayetî*'yi nasıl etkilemiş olduğu pek belli değildir. Eğer milletlerüstü alan çok yerel meseleler üzerinde tartışma yöntemlerinin standartlaşmasına gitgide katkı sağlayan başka bir fırsat yapısı olursa, o zaman devlet sınırlarının ötesinde Kürt milliyetçiliğinin benzer tezahürlerini görebiliriz. Bunun yerine *Kurdayetî*'deki yeni değişiklikler Kürdistan boyunca ortaya çıkmıştır.

Milletlerüstü alanın asimetrik niteliği sınırların ötesinde Kürt milliyetçiliğinde daha büyük değişiklikler yaratmıştır. *Kurdayetî* milletlerüstü alanın karakterine bağlı olarak, gitgide belirginleşebilir ama biçimde de değişebilir. Sözgelimi milliyetçi elite uluslararası bir meşruluk verildiğinde, uluslararası örgütlere ve dış hükümet desteğine ulaşması sağlandığında, *Kurdayetî* uluslararası normlar içinde serpilip gelişebilir. Kürt milliyetçi elit tutuklandığında, örgütleri yurtiçinde ve yurtdışında yasaklandığında, Kürt milliyetçi faaliyetler büyük olasılıkla duracak, tekrar yeraltı faaliyetlerine başvurulacak ya da şiddete kayacaktır. Dış destek yapıları ayrıca iç destek yapıla-

rını etkileyerek, global ile yerel arasında ulusal potansiyeli geliştirebilen ya da kısıtlayabilen bir bağ yaratacaktır. 1990'ların başından bu yana diasporadaki Iraklı Kürt topluluklar için anavatandaki eylemliliklerde faal olmak, anavatanda kısıtlayıcı siyasi bir alanla sınırlanmış Türkiyeli ya da İranlı Kürtlerden daha kolay olmuştur.

Böylece *Kurdayetî*'nin temeli, her bir devlet içinde gelişen farklı tarihsel yörüngelere bağlı olarak kaldığı halde, 1990'lardan sonra ılımlı olsun, düşmanca olsun, ya da kaynağı demokratik, dini ve sosyoekonomik ideolojiler olsun, *Kurdayetî*'nin üstlendiği yeni ifade biçimleri, sözkonusu devletin toprak sınırlarının dışındaki fırsat yapılarıyla farklı derecelerde biçimlenecektir. Irak'ta, geniş milletlerüstü alan meşru ve demokratikleşmiş bir *Kurdayetî* duygusunu yaratmayı kolaylaştırmıştır. Türkiye'de Kürt milliyetçiliği yasadışı olarak görülmesine karşın, insan haklarına bağlı olarak Avrupalaşmış milletler üstü alan *Kurdayetî*'yi uluslararası düzeyde "yargısallaştırmıştır." İran'da kısıtlayıcı milletlerüstü alan İran'daki Kürt milliyetçiliğinin önemini uluslararası düzeyde ve İran Kürdistanı'nda azaltarak, *Kurdayetî*'yi kötürüm bırakmıştır.

Özerk Irak Kürdistanı: Geniş milletlerüstü alan

1991 Körfez Savaşından bu yana Irak Kürtleri Kürdistan'ın iktisadi ve siyasi kalkınmasını teşvik eden büyük bir milletler üstü alana ulaşmışlardır. Kuzeyin "Saddamlaşmasını" önlemek, kitle imha silahlarını soruşturmak ve Irak muhalefetini harekete geçirmek; Saddam Hüseyin'e karşı uluslararası siyasi topluluğu toplamak ve Irak Kürdistanı'nda istikrarı sağlamak anlamına geliyordu. Kuzey Kürt bölgesi koalisyon güçlerinin koruması altında uluslararası düzeyde tanınan güvenli özerk bir bölgeye dönüştü. Bir zamanlar ücra yerde olan Zaxo sınır karakolu benzin kaçakçılığı ve ona bağlı kârlı sektörler için bölgesel bir merkez haline geldi.

Irak Kürdistanı ayrıca bol miktarda uluslararası insani yardımdan da yararlandı. Uluslararası hükümet dışı örgütler

(HDÖ) erken devlet döneminde Kürt siyasetinde pek bir rol oynamadılar ama Körfez Savaşından hemen sonra bunlar Kürdistan'da esas aktörler haline geldiler. Onlarca HDÖ ve yardım teşkilatı, Bölgesel Kürt Hükümetiyle (BKH) birlikte köyleri yeniden inşa ettiler, çiftlik topraklarını mayından arındırdılar, altyapıyı yeniden inşa ettiler, ekonomiyi yeniden başlattılar ve yerel nüfuslar için iş fırsatı yarattılar. Bunlar ayrıca Kürt valilikleri, BKH, merkez bürolar ile yardım teşkilatları arasında kurumsal bir bağ da geliştirdiler. HDÖ'ler dış hükümetlerde lobi faaliyetlerini başlattılar ve uluslararası siyaset topluluğuna Kürtlerin durumuyla ilgili enformasyon sağladılar. 1995'te Saddam'a karşı ölü doğmuş bir ayaklanmadan ve 1996'da koalisyon güçlerinin Irak Kürdistanı'ndan çekilmesinden sonra bile Saddam'ın kurbanları olarak Irak Kürtlerine yapılan uluslararası yardım devam etti.

Birleşmiş Milletler Irak ve Irak Kürdistanı'nın onarılmasında anahtar bir rol üstlendi. BM'nin Mart 1997'den Kasım 2003'e kadar uygulamış olduğu, tartışmalara yol açmış gıda karşılığı petrol programı (UNSCR 986) Irak halkına uygulanan ticari ambargonun olumsuz etkilerini hafifletti. Gerçekten de bu program hesaplama sorunlarıyla doluydu. Kuzeydeki Kürt bölgesine orantısız vergi konulmuştu ve Kürtlere Irak'ın toplam petrol satış kazancından alacakları yüzde 13'lük payı ödenmemişti. Bununla birlikte Irak Kürdistanı'na yaklaşık dört milyar dolar değerinde insani gıda yardımı ve hizmetin sağlanması Kürdistan'da yeniden yapılandırmayı ve onarılması daha da teşvik etti. Çoğu uluslararası HDÖ'nün bulunmayışına ve Kasım 2003'te gıda karşılığı petrol programının sona ermesine rağmen, milletler üstü alan Irak Kürtleri için geniş bir biçimde kaldı. Gerçekten de Britanya ve Amerika'nın Irak'a müdahale etmesi ve Nisan 2003'te Saddam Hüseyin'in devrilmesi Irak Kürdistanı'nda milletler üstü etkilerin rolünü sağlamlaştırdı. Kürt milliyetçi politikaları Irak'ın yeniden yapılandırılmasına ve ABD'nin güvenlik gündemine bağlı kaldı.

Dış müdahalenin Kürtlerin zıt gruplara bölünmesini pekiştirdiği erken devlet döneminin tersine, 1991'den sonraki Irak

Kürdistanı'na yapılan dış nüfuzlar uzlaşmayı ve istikrarı teşvik etti. 1994'ten 1996'ya kadar süren Kürtlerin iç çatışmalarından sonra BM ve ABD yetkilileri Avrupa başkentlerinde ve Washington D.C'de KDP ve YNK temsilcileriyle uzlaşma çabalarını örgütlediler. BKH, yabancı hükümetler ve uluslararası örgütler arasında siyasi, iktisadi ve güvenlik anlaşmalarını müzakere ettiler. Değişen uluslararası normlar, özellikle de Irak'ta demokrasi ve federalizm üzerine yapılan vurgular Kürt ulusal kurumlarının meşrulaştırılmasını kolaylaştırdı. 1992'de BKH'nin kurulması ABD ve Avrupa hükümetleri tarafında neredeyse önemsenmezken, bu hükümet sonunda uluslararası dikkatleri üzerine çekmeyi ve dış hükümet desteğini almaya başardı. Uluslararası İnsan Hakları Federasyonu'nun Ocak 2001'de Kasablanka'da yapılan otuz dördüncü konferansında Kürtlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkının uluslararası bazda korunmasını isteyen bir karar çıktı. Aynı yıl İsveç parlamentosu Irak Kürtlerinin desteklenmeleri ve kendi öz hükümetlerini korumaları gerektiğini onayladı.

Şüphesiz bakan ABD hükümeti bile Bölgesel Irak Kürt Hükümetine örtülü destek sundu. ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell, Ekim 2002'de birleşik Kürt Parlamentosunun yeniden açılışının ardından Irak Kürt liderlerine, onları Irak'ta demokrasiyi ve istikrarı sürdürmeye yönelik çabalarından ötürü kutlayan bir mektup gönderdi. Fransız senatör Aymeri de Montesquiou, Ocak 2003'te Irak Kürdistanı'nı gezdiği dönemde şunu söylemişti: "Burada, Irak Kürdistanı'nda, kendilerini temsil eden otoriteyle yetkin bir biçimde yönetilen özgür ruhlu bir ulus yaşıyor... ki bu da Kürdistan halkının kendi işlerini yönetmedeki yeteneği ve başarısını gösteriyor" ("Visiting French Senator" 2003). Üç ay sonra Nisan 2003'te Britanya Avam Kamarasının bir mensubu olan Lord Nazir Ahmed BKH'ye hitap ederek, federe bir Irak içinde Kürt özyönetiminin desteklenmesi için uluslararası çağrıda bulundu.

Korunmuş, özerk bir bölgenin yaratılması insanların, fikirlerin ve kaynakların Irak Kürdistanı'na transferini teşvik etti. Bütün bunlar Kürt özyönetim nosyonunun ilerlemesine yar-

dım etti. 1990'ların başından bu yana etkili Irak Kürt diaspora toplulukları milletler üstü milliyetçiliğe angaje olarak, kendi milliyetçi fikirlerini, becerilerini ve mali desteklerini kendi anavatanlarına ihraç ettiler. Saddam rejiminin meşru kurbanları olarak görülen, bulundukları ülkelerin sistemleri içinde kurumsal olarak tanınmış, özerk Kuzey Irak'a geri dönmekte özgür, Avrupa ve ABD'de bulunan siyasallaşmış Irak Kürt toplulukları kültürel ve eğitsel faaliyetlere sponsorluk yaptılar. Okullar, kütüphaneler ve laboratuvarlar için malzeme bağışında bulunarak Irak Kürdistanı'ndaki araştırma merkezlerini geliştirdiler. 2003'e gelindiğinde Erbil'deki (Hewlêr) BKH'de bakanlar kurulunun üç mensubu Avrupalı Kürttü.

Irak'ta demokratikleşmiş meşru Kurdayeti

Güvenli özerk bir bölgeye ve bol miktarda insani yardıma ulaşma Irak Kürt politik ekonomisinde yapısal değişiklikler yaratmış ve Kürtlerin bir ulusal grup olarak harekete geçmeleri için yeni fırsatlar doğurmuştur. BKH'nin Yeniden Yapılandırma ve Kalkınma Bakanlığı HDÖ ve BM'nin desteğiyle birlikte 1991'den 2000'e kadar Irak hükümeti tarafından yerle bir edilmiş Kuzey'deki köylerin yüzde 65'inden fazlasını yeniden inşa etti. Bakanlık bir yandan uluslararası bağış fonlarıyla birlikte 50 milyon dolar değerinde yeniden yapılandırma ve insani yardım projesini uygularken, diğer yandan Kürt memurlar ve özel girişimciler için çok gerekli olan işleri sağladı. Dış fırsat yapıları ayrıca alternatif gelir üretimlerini de teşvik etti: Yeraltı petrol ekonomisi, telekomünikasyon sektörü, özel sözleşmeler, döviz piyasaları ve dış para yardımı; bütün bunlar Irak Kürdistanı içinde iktisadi gelişme ve büyümenin kaynağı oldu.

Yeni finansal kaynaklar Kürt milliyetçi elitin kendi ulusal gündemini yeniden formüle etmesini ve ileri sürmesini olanaklı kıldı. Kürt girişimciler Kürt kurumlarını, yani Kürt Bölgesel Hükümetini, Kürt lobi ağlarını, Kürt posta pullarını, Kürt yüksek eğitim kurumlarını belirgin bir biçimde geliştire-

rek yatırımlarını Irak Kürdistanı'nın içine yaptılar. 1991'den bu yana milliyetçi elit HDÖ'ler, BM, uluslararası örgütler ve bağış teşkilatları tarafından ileri sürülen talepleri ele almak için yeni hükümet teşkilatlarını kurdular. Kürt sivil bir toplumun ortaya çıkmasıyla ve bol miktarda uluslararası destekle birlikte Kürt yerel örgütleri, bu faaliyetler için kurulmuş yeni Kürt bakanlıklarının yanı sıra insani yardımda, yeniden yapılandırmada ve insan haklarında faal olmaya başladılar.

Irak Kürdistanı'ndaki Kürt milliyetçi duygusu da değişti. Irak Kürt yetkilileri kendi milliyetçi projelerini sosyalist ideolojiye bağlamak ya da 1991 Körfez Savaşından hemen sonra yaptıkları gibi özgür bir Kürdistan'dan bahsetmek yerine kendi ulusal projelerinin demokratik bir proje olarak yeniden çerçevesini çizdiler. Daha önce diasporada bulunan Kürtler ve Kürt milliyetçi eliti dünyada meydana gelen demokratikleşme çabalarından yararlanarak ve Batı'nın siyasi desteğini kazanmayı umarak, kendi hükümetlerini demokraside yaşanan bir deneyim olarak yeniden tanımladılar. Kürt ulusal örgütleri ve duygusu Batı'nın liberal ideolojisine, normlarına ve kurumlarına bağlandı. Bu dönüşümler, onların insani yardıma ve Ba-

7: Bölgesel Kürt Hükümetinin Parlamento binası, Erbil (Hewlêr) 1995 suları. Bu fotoğraf bu satırların yazarı tarafından çekilmiştir.

tı'nın liberal demokrasine olan bağlantıları *Kurdayeti*'yi uluslararası düzeyde meşrulaştırdı. 1992'den bu yana BKH yarı legal bir varlıktan Ortadoğu'da meşru bir demokrasi modeline dönüştü.

Gelişmekte olan bir biçimde de olsa demokratik ulusal kurumların olması Kürt milliyetçi elit ile Bağdat arasında uzlaşmayı teşvik etti. Britanya-ABD'nin müdahalesinden sonra, Kürt yetkililer Irak devleti içinde Kürt özerkliliğini yeniden müzakere etmeye giriştiler. Barzani Bağdat'ı siyasi merkez olarak tanıyarak, federal bir yapıya dayanan bir anayasa taslağı hazırladı. Siyasi açıdan hassas olan Kerkük sorunu bile hiç değilse Kürt yetkililer ile ABD yetkilileri arasında müzakereye açılmaya başlandı. Barzani ve Talabani hâlâ Kerkük'ü esasen bir Kürt kenti olarak görmelerine karşın, onun çok-uluslu yönünü vurgulamaya başladılar. Nisan 2003 müdahalesinden sonra Kürtlere Süryani, Arap, Keldani ve Türkmen topluluklarla kardeşlik ruhu içinde bir arada yaşamaları öğütlendi. Talabani Türkiye'nin Türkmen nüfusla ilgili endişelerini ele aldı. 14 Nisan 2003 günü Kerkük'e yaptığı ziyaret sırasında "Diyarbakır kapısını açma" tehdidini savurmasına karşın, şunları söyledi: "Kürtlerin haklarını savunduğumuzdan çok Türkmenlerin haklarını savunuyoruz. Çünkü Türkmenler büyük adaletsizliğe uğramışlardır" ("Talabani Remarks" 2003). Mart 2004'te imzalanan geçici Irak anayasasında (Irak idaresi için geçici yasa [TAL]) Kürt eliti geleceğin Irak merkezi hükümetiyle birlikte Kerkük petrol gelirlerini paylaşmayı bile kabul etti.

Milletler üstü alan Irak Kürt siyasi özerkliğini geliştirdiği halde, aynı zamanda ona sınırlamalar da getirdi. Mesela, uluslararası yardımın niteliği, Irak Kürtleri ile uluslararası bağışçılar ve HDÖ topluluğu arasında yeni tipte bir bağımlılık ilişkisini yaratarak Kürtlerin kendi kendine yeterli olmasını hem kolaylaştırdı hem de önledi. 1991'den bu yana aşırı derecede enflasyona uğramış dolar ve aşırı ücret farklılıkları son derece becerikli ve eğitilmiş Kürtleri BKH'nin yerine HDÖ'lere ya da ABD'nin finans ettiği iş projelerine yöneltti. 1990'ların ortalama-

rına gelindiğinde faal Kürt nüfusunun yüzde 70'i uluslararası insani yardıma ve onun gelir getiren faaliyetlerine bağımlıydı (Bozarslan 1996a, 110; Leezenberg 2000).

Ayrıca uluslararası yardım programlarının çerçevesi Körfez Savaşı sonrasındaki bölgesel politikalarla, özellikle de Türk hükümetinin Kürt özerkliğini kısıtlamaya yönelik çabalarıyla çizilmiştir. Türk hükümeti, 2003'e kadar Irak Kürdistan'ıyla olan tek yasal açık sınırı denetleyerek Kürdistan'a personel, gıda ve hizmetlerin giriş çıkışlarını sınırlandırdı. 1991'den sonra Türkiye Irak Kürdistanı için iktisadi ve siyasi cankurtaran halatı olmaya başladı ki bu da Irak Kürtleri ile Türk yetkililer arasında bazı uzlaşmaları gerektiriyordu. Bağış sağlayan örgütler de *de facto* statüsüne ve Bağdat'taki geçersiz hükümete rağmen, BKH'ye doğrudan fon yardımını yapmayı kabul etmedi. BKH, buğday geri satın alma programından, yeniden yapılandırma projeleri ve gıda dağıtımına kadar, dışarıdan fon sağlanan kalkındırma programlarını uygulamaktan doğrudan engellendi. Sonuç olarak Kürt bakanlıklar uzun vadeli kalkınma planını kurmak yerine uluslararası bağışçılara, ABD'ye ve Türkiye'ye bağlı olan altı aylık olasılık planlarını işlettiler (Natali 1999).

Gerçekten de 2003 Irak savaşından bu yana insani yardım Irak Kürdistanı'nda daha büyük iktisadi ve siyasi özerkliği teşvik etmiştir. Kasım 2003'te BM'den kalan gıdaya karşılık petrol hesabının (1,5 milyar dolar) Kürt Bölgesel Hükümetine geçişiyle ve Bağdat onaylı bir bölgesel bütçeyle birlikte BKH, devlet memurlarını artırmak için ve ekonomik kalkınma programlarını uygulamak için çok ihtiyaç duyulan gelirlere kavuştu.¹ Kürdistan'ın politik ekonomisine bu finansman girişinin yanı sıra özel şirketlerden gelen uluslararası yatırımlar Kürt eliti, BKH, yerel kurumlar, özel müteahhitler, diasporadaki

1 Saddam Hüseyin'in ve Baas hükümetinin Nisan 2003'te devrilmesinden sonra BM gıdaya karşılık petrol programını sonlandırdı ve kalan fonları, yani yaklaşık 1,5 milyar doları Geçici Koalisyon Yetkesine verdi. Sonra bu fon Irak Kürdistanı'nda bitirilmemiş projelerini bitirmek üzere Erbil ve Süleymaniye'deki Kürt hükümetlerine aktarıldı.

topluluklar ile Irak'ın ABD önderliğindeki yeniden yapılandırılması arasında yeni bağlar kurdu.

Bundan başka Kürt ulusal örgütler ve Kürt duygusu üzerindeki etkilere ve merkez-çeper ilişkilerine rağmen, milletler üstü alan Irak Kürdistanı içinde milliyetçi elitin temsilini önemli oranda değiştirmedir. Uluslararası insani yardım ve Britanya-ABD müdahalesi yerel düzeylerde toplumsal yeniden yapılandırmaları teşvik etmeksizin iktisadi ve siyasi kalkınmayı geliştirmiştir. Kürt milliyetçi eliti Saddam sonrası Irak için yeni tipte federal bir yapıyı kabul etmiş olsa bile, federalizm nosyonu, hâlâ geleneksel sosyo-politik yapılara bağlı olan Irak Kürtlerinin çoğunluğu için pek bir anlam ifade etmiyor. Çoğu Irak Kürdü BKH'nin yanı sıra ya da onun bir parçası olarak Barzani ve Talabani'ye ve kendi siyasi partilerine bağlılıklarını sürdürmektedir. Her iki Kürt liderinin fotoğrafları bütün Kürdistan boyunca -yerel pazarlardaki tatlıcı dükkânlarında, köy odalarında, bakanlık bürolarında ve idari binalarda- görülmektedir. Yerel siyasi kimlikler ve iktidarı paylaşma meseleleri de ön planda durmaktadır. Talabani uluslararası konumunu yükseltmiş olabilir ama Irak Kürdistanı'nda Barzani'nin kontrolünde bulunan bölgelerde popülarite kazanmamıştır. Barzani de YNK'nin etkisinin altında bulunan Süleymaniye bölgesinde etkisini artıramamıştır.

Türkiye'de milletler üstü yargısal alan

Irak Kürtleri gibi Türkiye Kürtleri de görece geniş milletler üstü alandan yararlandılar. Bununla birlikte ABD desteği yerine, Avrupa parlamentosu ve onun Cenevre Sözleşmelerine yönelik taahhüdüne ulaştılar. Irak'ın tersine Türkiye Avrupa Konseyinin bir üyesidir ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini imzalamıştır. 1987 ve 1990'da Türk hükümeti doğrudan Avrupa Mahkemesine bireysel başvuru hakkını tanıdı ve mahkemenin bağlayıcı kararını onayladı. Avrupa'nın Türkiye'ye Avrupa Birliği'nde (AB) üyelik statüsünü vermeye ilişkin kararı da Türk hükümeti üzerinde 1993 Kopenhag kriterleriyle ta-

nımlanmış olduğu gibi siyasi sistemini demokratikleştirmeye yönelik yeni baskılar oluşturdu.

Türkiye'nin AB üyeliği onun Kürt sorununu milletler üstü-leştirdi. Avrupa Birliği'nin kurumlarına ulaşma uluslararası in-san hakları örgütleriyle olan bağları pekiştirdi ve Kürt milliyetçi iddiaları için yeni bir legal siyasi arena yarattı. Af Örgütü, Türkiye'deki uluslararası İnsan Hakları Federasyonu, Helsinki İzleme Örgütü, Uluslararası Yazarlar Birliği'nin Hapishane Komitesi, Birleşmiş Milletler'in İşkenceye karşı sözleşmesi, Sivil ve Siyasi Haklar Sözleşmesi gibi uluslararası örgütler Türkiye'de Kürt sorununun açıkça görülmesini sağladılar. Bazıları Kürt haklarını etnik bir mesele olarak sundular, çoğu da onun yasal yönlerine, yani keyfi öldürmelere, ifade özgürlüğüne, yargının bağımsızlığına ve bireylerin rasgele ortadan kaybolmalarına odaklandı. Bu örgütler Avrupa Adalet Divanı, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'ndan Kürt müvekkilleri adına hareket etmelerini talep ettiler.² Türkiye'de ortaya çıkıp da Irak'ta olmayan şey *Kurdayeti*'nin uluslararası düzeyde "yargısallaşmasıydı."

Avrupa kurumları PKK terörünü kınamalarına karşın, Türkiye'li Kürt liderleri ve onların milliyetçi yarı yarıya meşrulaştırmışlardır. Türk hükümetinin Leyla Zana'yı ve sekiz milletvekili arkadaşını 1993'te Türk parlamentosunda Kürtçe konuştukları için tutuklaması Avrupa ve insan hakları çevrelerinde bir velvelenin koparılmasına yol açtı. Türkiye Zana'yı PKK'li bir terörist olarak yaftaladı, onu ve arkadaşlarını 15 yıl hapis cezasına çarptırdı. Bununla birlikte Avrupa parlamentosu Zana'ya Sakharov Barış ödülünü verdi. Strasburg'daki Av-

2 İnsan hakları davalarını içeren bu karmaşıklıklar gözönünde bulundurulduğunda, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne getirilen Kürt davalarının kesin sayısını elde etmek zordur. Başvuru sahibinin etnik kökeni hepsinde değil ancak bazı davalarda (insan hakları ihlallerinin ayrımcılığını kanıt göstermek için) belirtilmektedir. Türkiye'de Kürtlerin insan hakları ihlal edildiğine ilişkin ilk davalar Kürt İnsan Hakları Projesi (KHRP) 1993'te sunuldu ve 1996'da karara bağlandı (*Akdivar v. Turkey* [99/1995/605/ 693/] ve *Aksoy v. Turkey* [100/1995/606/694]). Bu bilgiyi bana sağladığı için KHRP'den Rochelle Harris'e teşekkür ederim.

rupa Adalet Divanı, Kürt İnsan Hakları Projesi ve Türkiye İnsan Hakları Derneği'nin (IHD) yasal bulgularını gözönünde bulundurarak, zulüm görmüş Kürt aileleri adına etkin bir biçimde müdahalede bulundu. Avrupa hükümetleri Türkiye'ye insan hakları sicilini düzeltmeyi de içeren kendi siyasi sistemini demokratikleştirmeye yönelik baskılarına devam ettiler.

Irak Kürtleri gibi diasporadaki Türkiye'den gelen Kürtler de Avrupa'nın açık demokratik sistemlerinden yararlanarak; dil eğitimine, kültürel sempozyumlar ve Kürt sorunuyla ilgili akademik konferanslara sponsorluk yapan Kürt kültürel ve siyasi örgütlerini kurdular. Avrupa hükümetlerinin desteğini arkasına alan diasporadaki topluluklar Kürtçe kitap ve dergiler basarak, bütün Avrupa'da dağıtılar. Paris Kürt Enstitüsü; Türkiye ve Avrupa'daki uluslararası örgütler ve insan hakları grupları için önemli bir ağ kurma rolünü üstlendi. Akın Birdal'ı Türkiye İnsan Hakları Derneği Başkanı olarak tanıttı ve Türkiye'de Ulusal Demokratik Haklarını Savunma Komitesini kurdu. Başkanı Diyarbakırlı bir fizikçi olan Dr. Kendal Nezan sık sık üst düzeydeki Fransız yetkililerle temasa geçti ki bu temaslar Kürt milliyetçi projesinin Avrupa düzeyinde meşrulaşmasını daha da kolaylaştırdı.

Türkiye'de yarı legal etnik milliyetçilik

Geniş milletler üstü alan Türkiye'de *Kurdayet*inin önemini yeniden biçimlendirdi ve artırdı, tıpkı Irak Kürdistanı'nda olduğu gibi. Ayrıca Kürt ulusal taleplerini yarı yarıya legalleştirdi de. Türkiyeli Kürtler; insani yardım örgütlerine, ABD hükümetine ya da etkili lobi ağlarına başvurmak yerine, kendi ulusal projelerini uluslararası insan hakları gündemine ve onun Avrupa destekli siyasi kurumlarına bağladılar. Geçen on yıl boyunca pek çok kişi Türkiye'de 34 şubesi olan IHD'ye başvurdu. IHD Londra'daki Kürt İnsan Hakları Projesi (KHRP), Avrupa Parlamentosu ve uluslararası insan hakları gözlemcileriyle sosyal çalışmaları koordine etti.

Irak Kürdistanı'nda olduğu gibi değişen uluslararası norm-

lar ve uluslararası örgütsel desteğe ulaşma milliyetçi duyguyu yeniden biçimlendirdi. Türkiyeli Kürt milliyetçi eliti Kürt bağımsızlığını talep etmek ya da şiddete başvurmaya devam etmek yerine kendi iddialarını Türkiye içinde demokrasi ve insan haklarına dayalı olarak yeniden yapılandırmaya başladılar. PKK 2000'den bu yana gayri meşru uluslararası statüsünü değiştirmek umuduyla adını ve siyasi programını iki kez değiştirdi. Bu yeni uluslararası fırsatlar gözönünde bulundurulduğunda, neden Türkiye Kürtleri Irak Kürtlerinin Körfez Savaşından sonra yapmış olduğu gibi yeni tipte özerk milliyetçi örgütler yaratamadılar? Tek başına Almanya'da 700 bin kişi dahil olmak üzere diasporadaki bütün Kürtlerin yüzde 80'ini temsil eden Türkiye'den gelen Kürtlerin Kürt kitlelerini harekete geçirebilecek ve birleştirebilecek temsil gücü son derece yüksek etkili milliyetçi elit ve örgütleri geliştirmesi gerekirdi. Ama bu hiç de böyle olmadı.

Türkiye'deki Kürtler için milletler üstü alan geniş olduğu halde, Irak Kürtleri için sağlanan fırsatlardan daha sınırlıydı. Uluslararası örgütsel destek Irak Kürdistanı'nın kalkınmasını teşvik ederken, Türkiye içinde bunun olmayışı Kürtlerin ekonomik ve politik marjinalleşmesinin devam etmesine uygun ortam yarattı. Türkiyeli Kürtlerin kendi okullarını inşa edecek, kendi bölgelerini demokratikleştirecek ya da koalisyon güçlerinin koruması altında kendi öz hükümetlerini kuracak karşılaştırılabilir hiçbir fırsatları yoktu. Onlarca HDÖ Körfez Savaşından sonra Kürt özerk bölgesinde faaliyete başlarken, 1990'ların başından bu yana sadece beş yardım örgütü azalmış Güneydoğu ve Doğu Kürt bölgelerinde geçici olarak faal olmuştu. 1991'de Türkiye'de kamplara yerleştirilen 60 bin Irak Kürt mültecisi bile BM'nin sığınmacı statüsünü ya da insani yardımını elde edemedi.

Gerçekten de Körfez Savaşından sonra Danielle Mitterand ve onun Franca Libertes Derneği Türkiye'deki Irak Kürt sığınmacıların kamplarını ziyaret ettiler ve onların perişan koşullarını rapor ettiler. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komisyonu (UNHCR) Türkiye'den Irak Kürdistanı'na gelen 12 bin

Kürt mülteciye yardım etti ve onlara mülteci statüsünün yanı sıra gıda karşılığı petrol programının bir parçası olarak gıda tayini ve ilaç verdi. Türkiye'nin uluslararası insan hakları sistemine ve AB üyelik koşullarına bağlı olması onun üzerinde içerdeki kendi Kürt politikalarını değiştirmeye yönelik baskı yarattı. İlimli Türk sivil liderler Avrupa Parlamentosunun mahkum ettiği olaylarla ilgili Kürt ailelere tazminat ödeyerek, Türkiye'nin kötü insan hakları siciline giderek daha özen göstermeye başladılar.

Buna rağmen, Türkiyeli Kürtler Irak Kürtlerinin almış oldukları türden bir uluslararası tanınma ve siyasi destek görmediler. Irak Kürt liderleri, örgütleri ve duygusu hem uluslararası düzeyde hem de ülke düzeyinde meşrulaştı ama Türkiye'deki mevkidaşları yurtdışında kriminalize edildiler ve devlet içinde ise gayri meşru bir konuma düşürüldüler (Fernandes 2001). Milletler üstü alanın asimetrik niteliği Türkiye'deki Kürt hareketinde siyasi ve kurumsal kalkınmayı önleyen bir iyi Kürtler-kötü Kürtler ikili karşılığını yarattı. ABD'nin insan haklarından sorumlu bakan yardımcısı 2002'de Kürt bölgelerindeki durumu değerlendirmek üzere Türkiye'yi ziyaret ettiğinde ABD-Türkiye ilişkilerini tehlikeye atmamak için Kürt sorununun ciddiyetini hafif gösterdi. Özellikle de Avrupa Mahkemesi davaların birikmesinden ve maliyetlerden ötürü kendi ceza sistemini reform etmeye giriştiğinde, Kürtlerin uluslararası insan hakları yönetimine ulaşmaları bile tehlikeye girdi. Eğer yasallaşırsa ceza reformu, Türkiye'den gelen davaların sayısını asgarileştirecektir.³ Mahkemeden bir mahkumiyet karar olmadığında, bu durum Türk hükümetinin üzerinde gerekli insan hakları reformlarını yerine getirmeye yönelik mevcut baskıyı azaltırken, AB üyeliğini teşvik edebilir.

Türkiye'nin Batı hükümetleriyle olan ayrıcalıklı ilişkisi de diasporadaki Kürtlerin ulusal bir grup olarak harekete geçebilme fırsatlarını sınırlamaktadır. Türkiyeli birçok dernek siyasi

3 Mahkeme yargının etkinliğini artırmak için sadece yeni konuları gündeme getiren davaları kabul etmeyi teklif etti ki bu haliyle de daha çok anayasal bir mahkemenin bir parçası haline geldi.

bağlantılarına bakılmaksızın şüpheyile izlenmektedir. Türk devlet elitinin baskısı altında kalan Avrupa hükümetleri Kürt televizyon istasyonlarını birçok kez kapattılar. Adı MEDTV olarak değiştirilen kanal, yayınlarını eğitimle ilgili ve kültürel konulara odaklanmaya yönelik programlamasından sonra bile sürekli olarak parazitlerle, yasal şikayetlerle ve mali kaynakları yok edilerek tacize uğramaktadır. Almanya ve Belçika'daki bazı şehirler yeni doğan çocuklara verilen Kürtçe adları kaydetmeyi kabul etmediler, tıpkı Türkiye'deki devlet yetkililerinin yaptığı gibi (Rigoni 1998, 209). Türkiyeli Kürt örgütlerine karşı getirilen yasaklamalar özellikle de 11 Eylül 2001'den beri ciddi bir boyuta ulaştı. Anti-terör grupları PKK/Kongra-Gel bağlantılı örgütlere büyük kısıtlamalar getirdi. Bu örgütlerin pek çoğu uluslararası terörist listesine alındı.

Türkiyeli Kürtler eşit oranda geniş bir milletler üstü alana ulaşmış olsalardı bile, gene de yurtiçinde kısıtlayıcı bir siyasi alanla karşı karşıya kalacaklardı. Global ile yerel arasında olumlu bir bağın olmayışı Türkiye'de milletler üstü alanın etkisini sınırlamaktadır. Barzani ve Talabani Batı'nın üst düzeydeki yetkililerine ulaştıkları ve Kürdistan'da meşru Kürt eliti haline geldikleri halde, Öcalan, Zana ve öteki temsilciler tutuklandılar ya da öldürüldüler. Diasporadaki topluluklar ve uluslararası HDÖ'ler Irak Kürdistanı'nda serbest bir biçimde dolaşırken, Türkiye'de dolaşmaya yönelik ciddi bir şansları yoktu. İnsan hakları örgütleri ve onların temsilcileri hükümet yetkililer tarafından mahkum edildiler ve tacize uğradılar. Türkiye'de İnsan Hakları Derneği'nin eski başkanı Akın Birdal suikast girişimlerinin kurbanı oldu ve sonunda görevinden istifa etti.

Buna ilaveten, Irak Kürdistanı'nın tersine, siyasi İslamın milletler üstüleşmesi ve Türkiye'de ve evsahibi ülkelerde siyasi alanın İslamileştirilmesi Kürtleri, kendi Müslüman kimliklerini Kürt etnik milliyetçiliğinin yanı sıra ya da onun yerine ön plana çıkarmaya teşvik etti. Sözelimi, Alman hükümeti aşırı Kürt milliyetçi eylemlere kısıtlama getirdiği halde, Türk hükümeti destekli diyanete (Başbakanı bağlı Diyanet İşleri

Başkanlığı) ve İslami örgütlerin Almanya'nın kentlerinde ve kasabalarında kurumsallaşmasına izin vermektedir. Diaspora ortamlarındaki İslami etkilerin gelişmesinin yanı sıra Temmuz 1993'te Türkiye'nin Sivas ilinde Alevi aydınlarının ölümüyle sonuçlanan Sünnilerin kışkırttığı yangın etkili bir milletler üstü Alevi hareketinin doğmasına yol açtı. Alevi toplulukları Avrupa'da beş federasyon ve Almanya'da yüzden fazla dernek kurdular. Bazı örgütleri tümüyle Kürttü. Diğerleri Kürtleri ve Türkleri ortak bir Alevi kimliği etrafında bir araya getirmektedir.

Alevi etkilerinin Türkiye'ye yeniden ihraç edilmesi Kürt siyasetinde yeni dinamikler yarattı ve yurtiçinde milliyetçi hareketlenmeleri çeşitlendirdi. Sözgelimi, 1999 Baharında Türkiye'deki parlamento seçimlerinde Avrupa Alevi Birlikleri Federasyonu'nun (AABF) iki yetkilisi Türkiye'de yeni kurulan Alevi partisi olan Barış Partisi'nde aday oldular. Türk hükümeti 1998 Yazında Alevileri de içeren Ortodoks olmayan tarikatlara karşı yeni bir yasayı sunduğunda, AABF Almanya'dan bir heyet göndererek, Türkiye'nin birçok şehrinde proteste gösterilerini örgütledi (Sökefeld ve Schwalgin 2000, 13-21). Bu tip milletler üstü dini ve siyasi bölünme, Irak'ta *Kurdayetî*'nin bir parçası olmamıştır. Irak'taki *Kurdayetî* coğrafi olarak, İslami etkilerin milliyetçi politikalara karışmasına düşmanca bakan bir bölgede gelişmiştir.

İran'da kısıtlayıcı milletler üstü alan

Irak Kürtleri için var olan geniş milletler üstü alanın ve Türkiyeli Kürtler için var olan yargısal alanın tersine, İran Kürtleri için dış destek yapıları daha kısıtlayıcı olmuştur. Irak Kürtleri bol miktarda insani yardımdan ve güvenlik desteğinden yararlandığı ve Türkiye'deki mevkidaşlarının Avrupa Parlamentosuna ulaşabildikleri halde, İran Kürtlerinin bu türden uluslararası kurumsal bir destekleri yoktu. İran Kürt bölgeleri 1990'larda askeri açıdan saldırılara maruz kalıp, sıkıyönetim altında yaşarken, ulaşabilecekleri bir koalisyon güçleri, ulusla-

rarası örgütler ya da İran Kürt nüfusu adına lobi faaliyetlerini yürütecek etkili bir diaspora topluluğu yoktu. HDÖ'lerin içinde çalışabilecekleri koşulları tanımlayan yasal bir çerçevenin olmayışı ve muhafazakâr İslami liderlerin ilgisizliği ülkede milletler üstü nüfuzu sınırlamıştır.

Gerçekten de uluslararası insani yardım teşkilatları İran hükümetine önemli sığınmacı sorunlarında yardım ettiler (Rajae 2000, 46-49). UNHCR'nin diğer BM teşkilatları, İran Kızılay Derneği ve yerel HDÖ'lerle işbirliği içinde yürüttüğü işler Güney ve Orta Irak'taki kamplarda 16 bin İran Kürt sığınmacıya destek verdi. Uluslararası örgütler İran Kürtlerini, gönüllü olarak kendi ülkelerine dönmeleri ve İran toplumuyla bütünleşmeleri doğrultusunda teşvik ederken, sığınmacı olarak ihtiyaçlarını da karşılamayı sürdürüyorlardı. Ayrıca Dünya Bankası'nın İran'a sağlık bakımı ve kanalizasyon programlarını finanse etmek için onay verdiği 232 milyon dolar ve 145 milyon dolarlık krediler kırsal alanlara çok gerekli olan yardımları sağladı ki bu kırsal bölgeler içinde Kürt bölgeleri de olabilir. İran Kürtleri ayrıca insan hakları örgütlerinin dikkatlerini de üzerine çektiler. Bu durum onların azınlık bir grup olarak önemini artırdı. 1990'ların başında Irak Kürdistanı'nda insan hakları durumu konusunda gerçekleri araştırmaya yönelik görevlerinin bir parçası olarak, Federation International des Ligues des Droit de l'Homme, Uluslararası Af Örgütü ve France Libertés 1990'ların başında görevleri icabı Irak Kürdistanı'ndaki insan hakları durumunu izlerlerken İslami ajanların İran Kürt sığınmacılarına yaptıkları tehditleri de rapor ettiler. Bu raporlar İran'daki Kürt sorununun uluslararasılaştırılmasına yardım etmiş, Irak ve Türkiye Kürtleri gibi İran Kürtlerine de siyasi muhalif ve sığınmacı olarak yarı bir meşruiyet sağladı.

Buna rağmen, İran Kürtleri için milletler üstü alan Irak ve Türkiye'deki Kürtler için olandan çok daha kısıtlayıcıdır. Uluslararası yardım programlarının özerk bölgenin iktisadi ve siyasi refahını teşvik ettiği Irak Kürdistanı'nın aksine, İran'daki BM programları, sığınmacıların yeniden ülkelerine dönme-

leri ve yeniden yerleştirilmeleri üzerinde odaklanmıştı. Bu durumda bile destek sınırlıydı. Irak Kürdistanı içindeki on bin İran Kürdünden sadece dört bini UNHCR'nin sığınma statüsünü aldı ama bunlara güvenli üçüncü bir ülkeye yeniden yerleştirilmesi güvencesi verilmedi. Aslında 13 Şubat 1997'den bu yana UNHCR Irak Kürdistanı'ndan Türkiye'ye kaçan İran Kürt sığınmacılarla ilgili insani yardım siyasetini değiştirerek, onlara üçüncü bir ülkeye sığınma iznini vermedi. Uluslararası örgütler de Irak'ta yaptıkları gibi İran Kürdistanı'nda altyapıyı geliştirmeye, köyleri yeniden inşa etmeye ya da tarım topraklarını onarmaya yönelik hiçbir ciddi girişimde bulunmadılar. İran'daki kısıtlayıcı alan ayrıca Türkiye'deki olduğu gibi, uluslararası örgütler, diasporadaki topluluklar ile ülkedeki Kürt milliyetçileri arasında meydana gelen siyasi alışverişleri de önledi.

Türkiye'deki Kürtler diasporada uluslararası tanınmayı çoğaltmış ve kendi ulusal gündemlerine önem vermiş 700 bin etkili Kürtten yararlandılar. İran Kürtlerinin gelişmiş diaspora ağları daha azdı. Çarpıcı bir kıyaslama yaparsak, İran devriminden bu yana aşağı yukarı sadece 50 bin İran Kürdü, milliyetçi kadroları yurtiçinde kurumsal ve örgütsel açıdan dezavantajlı bir konumda bırakarak Avrupa'ya sürgüne gitmişti. Devrimden sonra güney İran'da köy ve kasabalarını terk etmiş olan 500 bin İran Kürdü Tahran ve Tahran'ın varoşlarına göç etti. Binlercesi de Irak ve Irak Kürdistanı'na sürgüne gitti. Dört bin kişi de Türkiye'deki Kürt bölgelerine kaçtı. Orada UNHCR'nin geçici kamplarına yerleştiler ("Fact-Finding Mission" 1995, 36-37).

Diasporadaki Irak ve Türkiye Kürtlerinin Avrupahlaştırılmasının tersine, İran Kürt diasporasının bölgeselleştirilmesi yurtdışındaki İran Kürtleri için çok farklı bir göçmen deneyimini ve yurtiçindeki milliyetçi topluluklar için de fırsatlar yarattı. Irak Kürdistanı'ndaki sığınmacıların statüsü İran Kürtlerinin uluslararası örgütlere ve onların meşru işlevlerine ya da gelişkin telekomünikasyon sistemlerini kullanımına kolayca ulaşmalarına uygun değildi. Bağdat'ın dışındaki el-Taş Kam-

pındaki 16 bin İran Kürt sığınmacı ve Erbil (Hewlêr) ve Süleymaniye'nin kırsal bölgelerinde 3200 kişi insan hakları ağırları ya da Avrupa eğitim ve meslek sistemleriyle etkileşimde bulunmak yerine tecrit edilmiş bölgelerde ve UNHCR'nin yardımlarına bağımlı bir biçimde yaşamaktadır. Avrupa'daki küçük İran Kürt diaspora topluluğu Irak ve Türkiye'den gelen mevkidaşları gibi seferber olamadılar. IKDP ve Komala partileri Avrupa kentlerinde yasal temsilcilikler kurdular. Bununla birlikte uluslararası bazda tanınmış liderleri ya da *Kurdayetî*'yi uzaktan geliştirebilecek etkili milletler ötesi ağırları yoktu. Qasımlo ve Sadık Şerefkendi gibi anahtar konumdaki milliyetçi elit İran hükümetinin kiralık ajanları tarafından Avrupa'nın farklı şehirlerinde suikaste kurban gittiler.

İran'da kötürüm bırakılmış etnik milliyetçilik

Irak Kürtleri ve Türkiye'deki Kürtler gibi İran Kürtleri de kendi etnik milliyetçilik kimlikleri adına harekete geçerek, milletler üstü alandan yararlandılar. Diasporadaki topluluklarla birlikte yurtiçinde ve Avrupa'da müzik festivalleri dahil eğitsel ve kültürel faaliyetleri organize ettiler. Pek çoğu internet siteleri kurdu ve siyasi parti bürolarını açıp İran Kürt topluluğunun ezilen halklar olarak taleplerini dile getirdiler. Sözgelimi İran Mülteciler İttifakı, internet üzerinden İran Kürt sığınmacılarının farklı yönlerini inceleyen üç ayda bir yayınlanan bir dergi çıkardı. IKDP ve Komala partileri bütün Avrupa'da büro açarak, enformasyon sağladılar, Irak ve Türkiye'den gelen Kürt topluluklarının yanı sıra kendi kitlesinin önemli olaylarının sponsorluğunu yaptılar. Yeni uluslararası ilişkiler ayrıca bazı İran Kürtleri ile PKK arasında bir ilişkinin gelişmesini de sağladı. Şubat 1999'da Senendec, Mahabad ve Urmiye'de Kürtler İslami rejime karşı gösterilerde bulunarak, Öcalan'ı desteklediler.

Buna rağmen, İran içindeki Kürt milliyetçiliği 1990'dan sonra Irak ve Türkiye'de olduğu gibi bir meşruluğa ve öneme ulaşmadı. Sembolik olarak hapiste olsa bile etkili bir milliyet-

çi elitin olmayışı İran Kürt milliyetçilerini kurumsal ve siyasal olarak dezavantajlı bir durumda bıraktı. Harekete geçmeye devam eden bu milliyetçiler uluslararası örgütlere ya da iddialarını yarı meşrulaştırabilen etkili diaspora topluluklarına değil, radikal sınırötesi gruplara yöneldiler.

Irak ve Türkiye'deki *Kurdayetî* demokratikleşip, insan haklarına bağlı bir hale gelirken, İran'da uluslararası bazda kötürüm bırakıldı. Kısıtlı milletler üstü alan da İran Kürtlerinin yurt içinde ve yurtdışında *Kurdayetî*'nin önemini artırabilecek gelişkin lobi ağlarını ve halkla ilişkiler programlarını yaratmalarını önledi. Mesela Öcalan'ın tutuklanmasından sonra onbinlerce Kürt Avrupa ve Kürdistan'da harekete geçerek, Avrupa hükümetlerinden ve uluslararası insan hakları örgütlerinden tepki göstermelerini talep etti. Kıyaslama yaparsak, 1992'den sonra İran Kürt milliyetçi elitinin Berlin'de suikaste kurban gittiği Mikonos olayından sonra uluslararası medyanın dikkatleri bu olaya çekmesi ve Kürt toplulukları ile insan hakları gruplarının olaya tepki göstermeleri, Kürt milliyetçilerini uzun vadede harekete geçirebilmek için gerekli olan bu tipten büyük ölçekli bir örgütsel tepki yaratmadı.

Milletler üstü seferber olma yapılarının sınırlı olması ve Irak Kürdistanı'ndaki büyük sınır ötesi toplulukla birlikte, öyle görünüyor ki İran Kürtleri kendi milliyetçi iddialarını geliştirmek için yönlerini BKH'ye döndürecektir. Yaklaşık bin İran Kürdü kişisel ve kültürel faaliyetlerini günlük olarak yerine getirmek için Irak Kürdistanı'na gidip geliyor. Pek çok kişi YNK'nin etki alanında bulunan Sorani bölgelerinde yaşıyor ve Irak Kürtleriyle kolaylıkla iletişim kurabiliyor. Siyasi parti temsilcileri de İran ve Irak Kürt toplulukları arasında sınır ötesi temaslarını artırmışlardır. 1990'lardan bu yana İKDP, Komala, Kürdistan Devrimci Emek Birliği ve İran Kürdistanı Ulusal ve İslami Mücadele Örgütü (Xebat olarak bilinir) gibi İran Kürt milliyetçi partileri kendi ulusal iddialarını geliştirmek için büro ve iletişim ağlarını kurmuştur. Bu İran Kürt muhalif grupları İran içinde yasaklanmış olan basın bildirileri yayımlamakta, Pêşmergeleri eğitmekte ve askeri seferlere

sponsorluk yapmaktalar. IKDP, Irak Kürdistanı'ndan kovulduktan ve iletişim ağlarını kaybettikten sonra bile özerk Kuzey Kürt bölgesinde başka bir yerde bürolarını yeniden açtı. Buradan İran içindeki taraftarlarıyla faaliyetlerini koordine etti.

Buna rağmen İran Kürtleri Irak Kürt ulusal projesiyle faaliyetlerini bütünleştirmeye yönelik girişimde bulunmadı. Sınır ötesinde bile ulusal bir grup olarak harekete geçme fırsatları sınırlıdır. Özerk bölge çoğu İran Kürt sığınmacı ve muhalifi için neredeyse hiç güvenli olmamıştır. Irak ve Türkiye'den gelen diasporadaki Kürt topluluklar Avrupa kentlerinde açık siyasi sistemlerde görece güvenli bir ortamda yaşıyorlarken, Irak Kürdistanı'nda yaşayan İran Kürtleri İran hükümetinden, Kürt partilerinden ve radikal İslami gruplardan gelen siyasi baskılara ve askeri saldırılara maruz kalmaktadırlar. Aslında özerk Kuzey bölgesi bazı İran Kürtleri için o kadar tehlikeli olmuştur ki bu insanlar güvenli üçüncü bir ülkede yeniden yerleştirmelerini talep etmektedirler. Irak Kürt eliti de onları etnik olarak kendi kardeşi olarak görse bile İran Kürtleri için kendi milliyetçi projesini tehlikeye atmak istemiyor. Talabani ve Barzani çoğu zaman iktisadi ve siyasi ödönlere karşılık olarak İran hükümetinin baskılarına dayanamayarak, IKDP'nin telekomünikasyon istasyonlarını kapatıyor, sınır bölgelerinde İran askeri saldırılarına izin veriyorlar. Bu kısıtlamalar, çoğu sığınmacının ilkin kendini Kürt olarak görmesine rağmen, İran Kürt milliyetçi potansiyelini daha da kötörüm bırakmaktadır.

Alternatif yasal yerel kurumlarının, meşru yapılarının ve etkili diaspora topluluklarının olmadığı bir ortamda Irak Kürdistanı'nda Süleymaniye eyaletinde üslenen IKDP ve Komala partileri gibi bazı gruplar hernekadar gizli faaliyet gösterebilirler de daha da tecrit edilmiş bir konuma girdiler. İran Kürt milliyetçileri federalizme ya da uluslararası insan hakları yönetimine göre kendi milliyetçi duygusunu yeniden çerçevelemek yerine, yerel ve bölgesel bağlamlarda daha az uyum sağlar hale geldiler. Sözgelimi sürgündeki Komala özerkliği ve federa-

lizmi desteklediği halde, lideri İbrahim Alizade nihai amaç olarak bu siyasal seçeneklerin peşinde olmadığını iddia etti. Daha doğrusu Alizade'ye göre: "Bunlar bir Kürt devletini kurmanın taktikleridir. Komala'nın birinci amacı İslami Cumhuriyeti yıkmaktır"⁴ İKDP İran için demokrasi, Kürdistan için özerklik aramaya devam etti. Bununla birlikte radikalleşmiş Pêşmergeler İran-Irak sınır bölgelerindeki tecrit edilmiş ve korunmasız etrafı çevrilmiş alanlarda askeri olarak aktif kaldılar.

Buna rağmen, Kürt milliyetçiliğini kötürüm bırakılmasını kolaylaştıran milletler üstü alan İran Kürtlerine, Irak ve Türkiye'deki mevkidaşları gibi kendi milliyetçi duygusunu ifade edebilecek hiçbir gerçek siyasi çıkış bırakmamıştır. Bunun yerine İran içinde diğer muhalif grupların yanı sıra ezilen azınlık gruplar olarak iddiaları öne sürmekteler. Bazıları da siyasi nüfuzu elde etmek için daha güvenli ve daha geniş bir alan sunan Avrupa'daki solcu partilere katıldılar. Sözgelimi, bütün Avrupa'da Komala'nın büroları olmasına rağmen, 1980'lerde Komala partisi tarafından Almanya'ya gönderilen 2500 İran Kürt kadrosunun birçoğu Avrupa sosyalist sistemleriyle bütünleşmiştir. Bu solcu toplulukların ve diğer İran Kürt sığınmacılarının, etkileri olmayan İran Kürt siyasi partileriyle değil, Avrupa'daki İran kültürel örgütleri ve İran dernekleriyle bağlantıları vardı.

Sonuç

Ele aldığımız her örnekte milletler üstü alan *Kurdayetî*'nin önemini ve meşruluğunu artırarak, yurtiçinde Kürt milliyetçiliğinin yeniden biçimlenmesini kolaylaştırmıştır. Buna rağmen, milletler üstü alanın asimetrik niteliği bazı Kürt milliyetçi projeleri diğerleri karşısında yükseltmiştir. Irak Kürtleri Kürt özerkliğinde tekелci bir konum kazanırken, Türkiye ve İran'daki mevkidaşları neredeyse hiçbir siyasi hak elde etme-

⁴ İran Komala'sının başkanı İbrahim Alizade (Irak Kürdistanı'nda sürgün) ve İKDP'nin eski temsilcisi Aziz Mamle'yle Paris'te 6 Mart 2003 günü yapılan mülakat.

mişlerdir. Irak'taki *Kurdayetî* uluslararası bazda meşrulaşırken ve Irak Kürdistanı içinde kurumsallaşırken, Türkiye'deki Kürtler için *Kurdayetî* yurtdışında yarı yarıya meşrulaşmış, yurt içinde ise yasaklanmıştır. İran Kürtlerinin kendi *Kurdayetî*'lerini geliştirmek için çok daha az fırsatları olmuştur. Asimetrik milletler üstü alan sınır ötesi boyunca Kürt milliyetçi örgütlerde ve duygusunda çok daha büyük karmaşıklık ve çeşitlenmeler de yaratmıştır. Farklı devletlerle birlikte ortaya çıkan farklı tarihsel yörüngelerin yanı sıra bu çeşitlendirmeler yerel, bölgesel ya da uluslararası bazda ortaya çıkan birleşik bir Kürt ulusal projesi olasılığını sınırlamaktadır.

9. Sonuç

Milliyetçiliği, etnisiteyi ve Kürt sorununu yeniden düşünmek

Kurdayeti'nin niteliğindeki değişiklikler ulusal kimlik oluşumunda siyasi alanın rejim tarafından yaratılmış dış hatlar sınırının öneminin ve sınırlandırmalarının altını çizmektedir. Siyasi alanın Kürt topluluklar için önemi bir dizi güdü, fikrin ve harekete geçme potansiyelinin yaratılmasında yatmaktadır. Siyasi alan; milliyetçi elitin, örgütlerin, duygunun ve Kürtler ile merkezi hükümetler arasındaki ilişkinin niteliğini şekillendirir. Bununla birlikte siyasi alan zaman ve alan bakımından değişmez değildir. Değişkenlikler, Kurdayeti'nin tezahüründe 150 yıllık dönem boyunca üç farklı ortamda farklılıklar yaratmıştır. Sözgelimi, Irak'ta aşiret liderleri milliyetçi elit haline gelirken, Türkiye ve İran'da Kürt önderliğinde hiçbir önemli rol oynamadılar. Irak'taki Kürt örgütleri etkilidirler ve yarı yarıya meşrudurlar. Bununla birlikte Türkiye ve İran'da çeşitlendirilmiş, yasadışıdırlar ve Kürt toplumundaki temsil güçleri daha azdır. Kurdayetî de aşiretçilikle, etnikdinsel ilhamlı iddialarla, sol ideolojiyle ve son derece etnikleştirilmiş milliyetçi duyguyla tanımlanmıştır. Irak ve İran'da milliyetçiler ile devlet eliti arasındaki ilişki uzlaşmacılık ile

düşmanlık arasında gidip geldi. Türkiye’de ise sürekli olarak düşmanca bir ilişki vardı.

Her bir örnek vaka incelemesi etnikleştirilmiş siyasi sınırlar ile Kürt etnik milliyetçiliği arasındaki doğrudan ilişkiyi de gözler önüne seriyor. Bir başka deyişle, siyasi alan etnikleştirildikçe, *Kurdayetî* de etnikleşiyor. Devlet eliti Araplaştıkça, Türkleştikçe ve Farslaştıkça Kürt toplulukları da “Kürtleşiyor”. Her bir ortamda etnik kimlik, dil ve toprak *Kurdayetî*’nin ortak ve ayrılmaz bir yönü haline geldi. Bununla birlikte milliyetçi iddiaların niteliği ve zamanlaması etnikleştirme süreçlerine ve fırsat yapılarına göre değişiklik arz etmektedir. Irak Kürtleri son derece etnikleştirilmiş ve şiddete dayandırılmış milliyetçi taleplerini ileri sürmek için 1960’lara kadar beklediler. Siyasi alanın açıkça etnikleştirildiği, askerileştirildiği ve kısıtlandığı Türkiye’de, *Kurdayetî* 1920’lerin başlarında son derece etnikleştirilmiş ve şiddete dayandırılmış bir hale geldi. 1940’larda İran’da *Kurdayetî* etnikleştirildiği ama görece uzlaşmacı olduğu bir dönemde, Türkiye’de uykuda, Irak’ta ise muğlak bir şekilde kaldı.

Alan ve zaman bakımından *Kurdayetî*’deki benzerlik ve farklılıklar milliyetçiliğin siyasi merkez ile azınlık bir grup arasındaki tek bir ilişkinin ötesine uzanan daha ince ayarlanmış bir süreç olduğunu gösteriyor. Kürt milliyetçiliği, baskıcı merkez bir devletin çaresiz bir çepere karşı eyleme geçmesinin bir sonucu ya da siyasi kurumların ve yapıların bir yan ürününden ibaret değildir sadece. Devletin değişen iktisadi ve siyasi güdülerine farklı yönlerde tepki gösteren aktif ve farklı bir çeperin sonucudur. Kürt milliyetçiliğinin zamanla ortaya çıkışı, oluşumu ve yeniden oluşumu merkezi hükümetteki farklı kesimler ile çeperdeki farklı alt gruplar arasındaki siyasi gerilimlerin damgasını vurduğu çoklu bir ilişkiyi gerektirir.

Gerçekten de bu gerilimler kısmen türdeş olmayan, etnik açıdan farklı toplumların ikili karşıtlığa dayalı niteliğine bağlıdır. Kürt milliyetçi topluluklarının, derinden kökleşmiş ortak bir Kürt etnisite duygusunun yanı sıra içinde yaşadıkları devlete bağlı, kendi siyasi kimlik repertuarlarını tanımlayan

kültürel özellikleri vardır. Bunlar ayrıca birbirlerine karşı *Kurdayetî*'nin tutarlı bir duygusunun ortaya çıkmasını sınırlandıran iktidar mücadelelerine de giriştiler. Gerçekten de Irak, Türkiye ve İran'da özel milliyetçi projelerin var olmasına rağmen, pek çok Kürt, Kürt milliyetçiliği adına harekete geçemedi. Irak rejiminin Araplaştırma programından ve Kürdistan'a kimyasal silahlarla saldırmasından sonra bile Kürt milliyetçiliği hâlâ parçalanmış durumdaydı. Ancak 1980'lerin sonlarına gelindiğinde, yani devlete karşı yapılan ilk isyanlardan yaklaşık 50 yıl sonra Türkiye'deki Kürtler açıktan açığa kendi etnik milliyetçi kimliklerini gösterdiler. Bu durumda bile onların milliyetçi duygusu ve örgütleri parçalanmış durumdaydı. Kürt milliyetçileri İslami ve Alevi etkilerle çekişmek zorunda kaldı. Bu etkiler 1990'dan sonra giderek Türk ve Kürt siyasetinin belirgin bir parçası haline geldiler. 1946 yılında Mahabad Cumhuriyetinin yıkılışından bu yana İran Kürt milliyetçiliği sol eğilimli seküler Sünni Kürt çevrelerde son derece etkili olmuştur.

Gene de parçalanma ve iç bölünmeler Kürt etnik milliyetçiliğinin doğal bir yönü değildir. *Kurdayetî* türdeş olmayan ya da az gelişmiş Kürt toplumlarının bir işlevi de değildir. Daha doğrusu, ayrıntılı örnek olay çalışmaları, etnik açıdan farklı toplumlarda siyasi alanın tam niteliğinin çoğu zaman temsil gücü yüksek ve sürekli ifade edilen Kürt milliyetçiliğinin ortaya çıkışını önlediğini gösteriyor. Ulus-devlet inşa etme stratejileri, bazı alt-grupları diğerlerine karşı kayırarak daha ince bir biçimde ayarlandıkça, ulusal topluluklar giderek kendi aralarında parçalandılar. Farklılaştırma ve türdeşleştirme çeperde aynı zamanda meydana gelebilir, çünkü bazı siyasi alanlar bazı topluluklar için diğerlerine göre daha yararlıdır. Ayrıca siyasi alan çeşitlendikçe, Kürtlerin kendi siyasi kimliklerini ifade etme fırsatları da çeşitlenir. Gitgide artan karmaşık sosyo-ekonomik ve politik düzen gitgide artan karmaşık ve çoğu zaman temsil gücü az bir milliyetçilik biçimine yol açar. Sonuç olarak ulusal yeniden canlanma dönemlerinde bile bazı grup mensupları kendi ulusal kimliklerini vurgulayabilir, bazıları

da derinden kök salmış etnisitenin varlığına rağmen, vurgulamayabilir.

Ulus-devlet inşa stratejileri ve bunlara bağlı siyasi alanlar da milliyetçiliğin özel türlerinin diğerleri karşısında önplana çıkmasını körükledi. İslam her bir imparatorluk ortamında Kürtler için temel bir kimlik göstergesi olduğu halde, sadece 1980 sonrası Türk devleti mevcut seküler etnik milliyetçiliğinin yanı sıra onu *Kurdayetî*'nin bir parçası haline getirdi. İslami eğilimler özerk Irak Kürdistanı'nda gitgide faal olmaya başladı. Bununla birlikte bu eğilimler *Kurdayetî*'yi önemli oranda biçimlendirmedir. *Kurdayetî* son derece etkili iki milliyetçi elitin temsil ettiği seküler bir milliyetçilik duygusuna bağlı kaldı. İran'da Kürt milliyetçi duygusu İslami devrinin sonuna hafiften İslamileşti ama çok geçmeden *Kurdayetî* tekrar sol eğilimli, seküler ve etnikleştirilmiş karakterine büründü.

Değişken Kürt milliyetçiliği, etnik yeniden canlanmalar için gerekli olan lojistiğin sağlanmasında modern elit, örgütsel ağlar, finansal kaynaklar ve dış destek gibi yapıları harekete geçirmenin önemini altını çizmektedir. Siyasi yapıların kurumsallaşmadığı Kürdistan gibi az gelişmiş, geçiş döneminde olan çatışma eğilimlerini içinde barındıran toplumlarda eşitsiz modernleşme eğilimleri ve savaş sonuçları beklenmedik bir biçimde mevcut kaynakları etkileyebilirler. Bu türden şoklar ya milliyetçi bir projeyi yüreklendirebilirler ya da yasaklayabilirler. Baskı korkusu ya da örgütlemeye yönelik yasal haklarının bulunmaması da bir grup kimliğinin son derece etnikleştirilmiş olduğu zamanlarda bile milliyetçiliğin gelişimini engelleyebilir. Bazı anlarda çeperdeki gruplar için etnik bir milliyetçilik duygusunu göstermek yerine, kendi kentsel, dini, aşiretsel ya da eyaletsel kimliklerini vurgulamaları daha güvenli olabilir. Hayli etnikleştirilmiş topluluklar milliyetçi iddialarını ileri sürmek için; faaliyetlerini sonlandırarak, örgütlerini yeraltına ya da sınır ötesine sokarak, ya da alternatif gruplara başvurarak, kısıtlayıcı siyasi alanlara tepki gösterirler. Bu yüzden bir grup derine kök salmış kendi etnisitesinin farkında olsa bile, siyasi alan engellediği için, kendi etnik milliyetçi kimliği adı-

na harekete geçmeyebilir. Etnik milliyetçilik uyanabilir ve milliyetçi çabanın sahiciliğini tehlikeye sokmaksızın tekrar uykuya dalabilir. Uykuda kaldığı dönemler ille de başarısız bir milliyetçilik anlamına gelmez.

Küreselleşmenin ortaya çıkışı ve geçiş süreçleri siyasi alana yeni bir unsur ekledi. Her bir ortamda, 1990'ların başlarından sonra *Kurdayeti* her bir devletteki farklı siyasal alanlara bakmaksızın, bütün Kürdistan'da son derece etnikleştirilmiş bir hale geldi. Kürt topluluklar kendi milliyetçi projelerini harekete geçirici dış yapılarla ilişkilerde, özellikle de değişen uluslararası normlarda ve milletler üstü alanlarda yeniden yapılandırdılar. Kürt milliyetçi duygusu ve örgütleri demokrasiye, insan haklarına, kaderlerini tayin hakkına ve devletlerin toprak sınırları dışından gelen ideolojik akımlara bağlı hale geldiler.

Milletler üstü alan *Kurdayeti*'nin önemini uluslararası bazda artırdığı halde, Kürt milliyetçi elitinin etkisini ve temsil gücünü Kürdistan'da yerel düzeyde değiştirmede. Barzani ve Talabani meşru Kürt liderler haline geldiler ama onların etkisi KDP ve YNK'nin Irak Kürdistanı içindeki kuşatılmış bölgeyle sınırlı kaldı. Federalizm milletler üstü alandan ithal edildi. Ancak federalizmin hâlâ geleneksel sosyopolitik yapıya bağlı olan Kürt toplumunda etkisi sınırlı oldu. Global ile yerel arasındaki bu uçurum *Kurdayeti*'nin şekillendirilmesinde iç siyasi alanın süregelen rolünün ve 1990 sonrası ulusal-kimlik oluşumu ve ulus inşa etme süreçlerinin giderek artan karmaşık niteliğinin önemini vurgular.

Kürt sorununu yönetmek

Siyasi alan ile ulusal kimlik oluşumu arasındaki ilişki etnik milliyetçilik çatışmasını, özellikle de Kürt sorununu yönetmede yararlı bir çerçeve sağlıyor. Bu, grup kimliklerinin belli bir dereceye kadar devlet liderleri ile dış aktörler tarafından manipüle edilebileceğini gösteriyor. Hükümet politikaları milliyetçi potansiyeli, ya geleneksel iktidar yapılarını destekleyerek, ya da çeper bölgeleri azgelişmiş düzeyde tutarak ya da

milliyetçi faaliyetlerini bastırarak veya tutarlı modern bir milliyetçi elitin gelişmesini önleyerek boğabilir. Bazı stratejiler de diğerlerinden daha çok çatışma çözmeye eğilimlidir. Milliyetçi elite yarı meşru bir statü; siyasi ağlara ve milliyetçi örgütlere ulaşma olanağı verildiği için merkez-çeper ilişkilerin uyuşumu büyük olasılıkla gelişecektir. Irak ve İran'da siyasi alan muğlaktı ve kısmen uzlaşmacıydı, en azından 1980'lerin sonlarına kadar. Bu muğlaklık milliyetçi kurumların gelişimini, Kürt gruplarının bütünleşmesini ve dışlanmasını, milliyetçi elit ile devlet eliti arasında bazı müzakere fırsatlarını teşvik etti. Bunun aksine, Türkiye'nin son derece dışlayıcı siyasi alanı yasal bir milliyetçi elitin ya da milliyetçi örgütlerin gelişimine yönelik hiçbir fırsat yaratmadı. Bu değişmeyen çok etnikleştirilmiş siyasi alan sonuçta merkez ile Kürt milliyetçi çeperi arasında müzakere fırsatları olmaksızın sürekli bir düşmanlığın oluşmasına yol açtı.

Bu yüzden çatışma-çözüm stratejileri içerik ve zaman bakımından büyük olan siyasi bir alanı, yani gerçek siyasi eşitliği, Kürt etnik kimliğinin farklılığını tanımayı ve bu kimliğin devlet içinde ifade edilmesine yönelik fırsatları gerektirirler. Örnek vaka incelemeleri, saf retoriğe ya da sınırlı bir zaman aralığı olan stratejilere dayanan uzlaşmacı politikaların güvenilirliğini kaybettiğini ve hükümetin müzakere gücünü zayıflattığını gösteriyorlar. Söylem ile gerçeklik arasındaki bu uçurum zamanla genişledikçe, ulusal grupları, onların devletin eşit ayrılma bir parçası olduklarına ikna etmek giderek zorlaşır. Olumlu yönetim, merkez ile çeper arasındaki bu düşmanlık döngüsünü yaratarak ya da yeniden yaratarak, düşmanlığa dönüştürülebilir.

En büyük karşı koyuş da geçmişin silinmesidir. Her bir merkezi hükümet kendi siyasi alanını açsa ve Kürt etnik kimliğinin farklılığını tamsa bile, Kürtler kendi etnik milliyetçilik duygularını vurgulamaktan vazgeçip, Irak, Türk ve İran vatandaşları olarak kendi siyasi merkezleriyle bütünleşecekler mi? 80 yıllık dışlayıcı politikalardan, etnik temizleme programlarından, ayrımcılıktan ve küçük ulusların devlet haline

geldiği yeni dünya düzeninden sonra, gerçekçi düşünürsek, Kürt milliyetçiliğini barışçı bir biçimde her bir devlet içinde tutabilmek mümkün müdür? Etnikleştirme ve giderek artan *Kurdayettî*'nin karmaşıklığı gözönünde bulundurulduğunda, her bir devlette ve sınır ötelerinde Kürt sorununu yönetmenin başarı şansı nedir?

Etnik sınırların kurumsallaştığı türdeş olmayan devletlerde etnik milliyetçi duyguyu zamanla zayıflatmak giderek zorlaşmaktadır. Dinsel, kentsel ya da sosyoekonomik kimliklerden farklı olarak etnisite, modernleşme ve sekülerleştirme politikalarıyla ille de belirginliğini kaybetmeyeceği grup kimliğinin değişmeyen bir yönü değildir. Tersine her bir devlet, siyasi aygıtı zamanla eşitsiz biçimde modernleştikçe, sekülerleştikçe ve merkezileştikçe *Kurdayettî* giderek etnikleştirilmiş ve belirginleşmiş bir hale geldi. İslamcı, solcu ve resmi devlet karşı akımları Kürt toplumu boyunca Kürt etnik milliyetçiliğinin etkisine meydan okuyabilir. Bununla birlikte bunlar çağdaş Kürt milliyetçiliğini tanımlamada etnisitenin rolünü azaltmamışlardır. Her bir devlette Kürt etnik kimliğinin farklılığı ve bir biçimde siyasi özerklik hakkı fikri; sınır ötesindeki Kürt topluluklar arasında, Kürt milliyetçi elitler ve örgütlerdeki farklılıklara rağmen, inkar edilemez ve tartışılmaz gerçekler haline geldi.

Ulusal kimlik oluşumunda etnisitenin değişmeyen rolü ve etnikleştirilmiş siyasi alanlar gözönünde bulundurulduğunda, çağdaş Kürt sorunu yönetmek siyasi eşiği *Kurdayettî*'nin etnik bileşenine hitap edecek şekilde yeniden ayarlanmasını gerektirir. Irak, Türkiye ve İran'daki devlet eliti, sahte bir etnik türdeşleştirme duygusunu yaratmaya çalışmak yerine, azınlık grup haklarının korunmasını garantiye alan ademi merkezileştirilmiş siyasi sistemlerde etnik çeşitliliği vurgulamaları gerekir. Çağdaş Kürt sorununu yönetmek Kürt etnisitenin farklılığını resmi devlet milliyetçiliğinin ayrılmaz bir parçası olarak tanımlamayı, Kürt etnik kimliğinin devletin yasal, siyasal ve eğitsel sistemlerinde kurumsallaştırmayı, Kürt dilinde öğretime izin vermeyi ve Kürtlere kendi bölgelerinde bir tür siyasi

ve kültürel özerkliği hayata geçirmelerine olanak verilmesini gerektirir.

Irak, Türkiye ve İran'da ortaya çıkan *Kurdayetî*'nin farklı nosyonları her bir devlete ve o devletler içinde yaşayan Kürt topluluklarına uyacak siyasi tepkiler vermeyi de gerektirirler. Gerçi gelecekteki Irak devletini *Kurdayetî* olmaksızın bozulmamış eksiksiz bir şekilde tasavvur etmek hiç de gerçekçi değildir ama geleceğin Irak'ı içinde Kürt milliyetçiliğinin boy vermesi ille de imkânsız değildir. Gelecekteki devlet eliti için uysal bir *Kurdayetî*'nin sürdürülmesinin tek yolu hem Kürtleri hem de Arapları devlette eşit ortaklar olarak tanıyan ve bu ortaklığı devletin eğitsel, siyasal ve sosyal yapılarında kurum-sallaştıran bir Irak kimliğinin yeniden yapılandırılmasıdır. Irak Yönetim Konseyi tarafından 8 Mart 2004 günü imzalanan TAL (Irak geçici anayasası) gelecekteki Irak anayasasının temel ilkeleri olmalı ve bu şekilde uygulanmalıdır.

Federal Irak'ta Kürt özerkliğini müzakere etmek ayrıca Kürt topraklarının farklılığını, özellikle de kentin petrol gelirleri merkezi hükümetle paylaşılsa bile, tarihsel olarak Kürt olan Kerkük'ü tanımayı gerektirir. Gelecekteki Irak eliti resmi olarak Kürtlere karşı yapılan el-Enfal soykırımını tanımalı ve Kürt kurbanlarına ve ailelerine buna uygun olarak tazminat ödenmelidir. Eğer etnik bir grup olarak Irak Kürtlerine yönelik fırsatlar içerik ve zaman bakımından geniş kalırsa, söylem ile gerçeklik arasında uçurum olmazsa, Kürt özerk bölgesine siyasi ve ekonomik olarak ademi merkezileştirilmiş bir federal devleti geliştirmesine izin verilirse, o zaman belki uyum sağlayıcı bir Kürt milliyetçiliği serpilip gelişebilir. Gelecekte herhangi bir Irak siyasi sisteminde federalizm olsun, bir arada yaşama olsun ya da yararlı bir diktatörlük olsun, Kürtlere yönelik politikalar bu temel garantiler olmaksızın başarıya ulaşamazlar.

1950'lerden bu yana yarı demokratik bir sistemin olduğu Türkiye Cumhuriyetinde Kürt sorununun gerçek bir çözümü siyasi sistemde anayasal değişiklikleri gerektirir. Temel dönüşümler silahlı kuvvetlerin yargı, siyasal ve bürokratik ilişkiler-

deki etkisinin denetlenmesini, sivil yönetimin güçlendirilmesini, hükümet içinde küçük partilerin temsil fırsatlarının artırılmasını ve gerçek ifade özgürlüğüne izin verilmesini içerir. Kürt toplulukları ile merkezi hükümet arasında sağlam ve yapıcı bir ilişki Türk vatandaşlığının resmi nosyonunda yapılacak bir değişikliğe bağlıdır. Kürtler, Türkler ve öteki etnik toplulukların yanı sıra kendi farklı etnik kimliklerini devletin toprak sınırları içinde ifade etme hakları olan eşit ortaklar olarak kabul edilmelidir.

Üstelik Türk devleti vaatler ile siyasi gerçeklik arasındaki açığı kapatmalıdır. Kürt sorununun açık bir biçimde medyada tartışılması, Kürt dilinde müzik ve bazı dergilerin üretilmesi doğru yönde atılacak adımları oluşturmaktadır. Bununla birlikte ortalama Kürtlerin günlük yaşamları Kürt toplulukları ile merkezi hükümet arasında olumlu bir ilişkiye olanak sağlamayacak kadar kısıtlamalarla doludur. Türk eliti şiddet yanlısı Kürt partileri ile kendilerini Kürt olarak gören ılımlı Kürt topluluklarını birbirinden ayırt etmelidir. Terörizmi masum Kürt kitlelerinin taleplerinden farklılaştırmalıdır. ılımlı Kürt partilerini yasallaştırmalı ve Kürtlere kendi örgütlerinde ve derneklerinde *Kurd* adını kullanma hakkını vermelidir. Gazetecilerin ve araştırmacıların Kürtlerle ilgili enformasyona ulaşmasını ve bu enformasyonu yaymasını engellemekten vazgeçmelidir. Irak'ta olduğu gibi Türk hükümeti ekonomik olarak Kürt bölgelerini kalkındırarak, iç savaşta topraklarını ya da aile fertlerini kaybetmiş ailelere tazminat ödeyerek, köy koruculuğuna son vererek ve Kürtlerin kendi asıl köylerine dönmelelerine yardım ederek Kürt topluluklarıyla uzlaşma sürecini başlatabilir. Bu tedbirler içinde savaşın etkilediği bölgelerde köy boşaltma programlarına benzer yeniden yerleştirmeye yönelik ekonomik paketler de olabilir.

Aynı şekilde İran hükümetinin önünde ona meydan okuyan bir görev vardır. Kürtler ile Farslar arasındaki ortak tarihleri, devlette Şii İslamın kurumsallaşmış rolü, Med ve Pers tarihlerinden yararlanılarak oluşturulan Pers imparatorluk formülü ve İran topraklarının türdeş olmayan etnik yapısı gözönünde

bulundurulduğunda, İran Kürtlerinin etnik hoşgörüyü ve uzlaşmayı teşvik eden egemen Fars etnik grubuyla belirli referans noktalarına ulaşma yolları vardır. Irak ve Türkiye yetkilileri Kürt topluluklarını onların Arap ve Türk kültürlerinin ayrılmaz birer parçası olduklarına inandırmaya çalışabilirler ama Türkler, Araplar ve Kürtler arasında ortak bir kültür duygusu olmadığı için bu söylemleri aynı güvenilirliği taşımaz.

Fars akrabalarıyla ortak bir mirası paylaşmalarına rağmen, İran'da Kürtlerin kendi farklı etnik kimliklerini ifade etmeye yönelik eşit fırsatları yoktur. İran hükümetinin kültürel benzerliklere yönelik iddialarını Farslar ile Fars olmayan etnik gruplar arasında aynı şekilde Şii ve Sünni topluluklar arasında gerçek siyasi bir eşitlik sağlayarak yasallaştırması gerekir. İran'da Kürt sorununu müzakere etmek, ılımlı reformist İslami liderlerin savunduğu muhalif grupları yasallaştıran, Kürt partilerinin seçim sürecine katılmasına izin veren, Kürt bölgelerini ekonomik olarak kalkındıran, Kürt dilinde eğitimi yasallaştıran ve Kürt yetkililerin Kürt bölgelerini yönetmelerine izin veren siyasi reformları gerektirir.

Gene de dört Ortadoğu ülkesinden birçok Avrupa ülkesine yayılan günümüzdeki Kürt sorunu bölgesel ve uluslararası aktörleri de içeren giderek karmaşıklaşan milletler üstü alanın bir parçası haline gelmiştir. Kürt bölgelerinin sürekli olarak geçici yapıda olması, diasporada toplulukların oluşması bir yandan Kürdistan dışında güvenlikle ilgili yeni ekonomik ve politik sorunlar yaratırken, diğer yandan yurtiçinde milliyetçi gündemleri körüklemektedir. Avrupa kentlerinde Kürt nüfusunun şişmesi ve sürekli olarak gizli göçlerin meydana gelmesiyle Kürt sorunu Avrupa'nın "yabancı sorunu"nun bir parçası oldu. Bu durum Avrupa hükümetlerinin doğrudan Kürt ilişkilerine karışmasını beraberinde getirdi. Uluslararası hükümet dışı örgütler, Avrupa Parlamentosu, mülteci örgütleri ve Kürtlerin içinde yaşadığı devletlerin hükümetleri, 1990'lardan bu yana insan haklarına, gizli göçe ve entegrasyon politikalarına bağlı hale gelen Kürt milliyetçi siyasetinde artık aktif rol oynayan birer aktördürler. Artan çeşitlilik, milliyetçi gündemlere

azınlık haklarına ve sığınmacı yardımlarına.yönelik yeni iddiaları ekledi. Sonuç olarak anavatan ile Kürtlerin içinde yaşadıkları ülkelerdeki Kürt siyaseti arasındaki ayrım neredeyse ortadan kalktı.

Bu küreselleşme ve milletler üstüleşme süreçleri gözönünde bulundurulduğunda, Kürt sorunu artık devlet sınırları içinde belirli Kürt liderleri arasındaki uzlaşmaz bir çelişki olarak, ya da Irak, Türkiye ve İran devletlerinin bir iç sorunu olarak görülemez. Batı başkentlerinde Barzani ve Talabani'yle toplantılar yapılarak, Türkiye'nin askeri üsleri modernleştirilerek, ya da İran "şer ekseninin" bir parçası olarak dışlanarak, bu sorun bertaraf edilmeyecektir. Milletler üstü bir çağda Kürt etnik milliyetçiliğini yönetmek Avrupa kurumları, diaspora ağları, Kürdistan'daki Kürt milliyetçi liderleri, uluslararası örgütler ve ana-ülke hükümetleri arasında müzakereleri gerektirir. Özellikle de dış aktörler Kürt iç siyasetinde oyunun kurallarını koymada artan bir oranda güç kazanmışlardır. Sözgelimi, Türkiye'de Kürt sorununun "yargısallaştırılması" Türkiye'de yapısal değişimlere yönelik gelen baskılarda kurumsal atamaların rolünü güçlendirmiştir. Dış hükümetler ve uluslararası örgütler Avrupa Konseyi ve Avrupa Parlamentosu aracılığıyla Türk hükümeti üzerinde, insan haklarını, gerçek demokrasiyi ve Kürtler için bir dereceye kadar özerkliği sağlayacak gerekli anayasal değişiklikleri yapma konusunda baskı uygulamaktadırlar.

Dış etkiler, sınırların içinde ve dışında Kürt sorununu çözmeye yönelik girişimlerde "iyi Kürtler ve kötü Kürtler" diye bir bölünme yaratmış olan uluslararası yardımların, normların ve desteğin asimetrik niteliğini de asgariye indirmelidirler. 1991'den bu yana ABD hükümetinin Irak Kürdistanı'na karışması komşu devletlerde Kürt sorunlarını kulak ardı etmeyi giderek zorlaştırmıştır. ABD ve dış hükümetlerin uluslararası, bölgesel ve yerel düzeylerde tarafsız bir Kürt siyasetine ihtiyaçları vardır. Türkiye, İran ve Suriye'de Kürt sorununu ihmal etmek, Türkiye'nin askeri-sanayi kompleksini sağlamlaştırmak, siyasi ılımlıları ödüllendirmeksizin aşırı Kürt siyasilerini

tutuklamak Kürt çatışmalarını çözmede uluslararası çabanın güvenilirliğini kaybetmesine yol açar.

Son olarak bizzat Kürtler merkezi hükümetlerle, sınır ötesi aktörlerle ve uluslararası örgütlerle ilişkilerini yönetmenin büyük sorumluluğunu üstlenmelidirler. Siyasi aşırılık Kürt sorununa dikkat çekmeyi artırmış olabilir ama bu taktikler Kürt ulusal hareketin bir kısmını yasadışı yapmıştır. 2001'den sonra kendini savunma bazında olsa bile şiddet hareketleri uluslararası terörizm olarak görülmekte ve ona göre muamele edilmektedir. Kürtler kurban statülerinin dışında uluslararası ve bölgesel siyasette ciddi bir rol oynamak istiyorlarsa, dış hükümetlerle finansal kurumlarla ve dünya medyasıyla etkin bir biçimde lobi faaliyetlerini yürütebilecek yurtiçinde ve yurtdışında profesyonel kadroları geliştirmeleri gerekir.

Kürt topluluklarının, diasporadakiler dahil radikal Kürt milliyetçi ve İslami gruplara katılmak yerine kendi siyasi taleplerini insan hakları örgütleri, Avrupa Parlamentosu ve dış hükümetler aracılığıyla kanalize etmeye devam etmeleri gerekir. Ayrıca *Kurdayetî*'yi korumak ve geliştirmek için milletler üstü alandan yararlanmalıdırlar. Türk hükümeti Türkiye içinde Kürt dilinin ve Kürt ulusal kimliğinin gelişmesini önlemiş olabilir ama bu durumun diasporada meydana gelmesine izin vermede suçlu olan Kürtlerdir. Yurtiçinde ve yurtdışında bilinçli ve çok eğitimli bir Kürt kitlesinin oluşturulmasına yardım edecek vizyon sahibi bir Kürt önderlik gereklidir. Kürtler, gelecek nesli Kürt etnik kimliğinin farklılığını koruyacak, siyasi amacı uluslararası normlar çerçevesinde etkin bir biçimde harekete geçirecek biçimde hazırlamalıdırlar.

- Abbas, A. 1989. "The Iraqi Armed Forces, Past and Present." *Saddam's Iraq: Revolution or Reaction?* içinde, editör: the Committee Against Repression and for Democratic Rights in Iraq, 203-28. Londra: Zed Books.
- Abdel-Fadil, Mahmoud. 1987. "Macro Behavior of Oil Rentier States in the Arab Region." *The Rentier State*, içinde, editör: Hazem Beblawi and Giacomo Luciani, 83-107. Londra: Croom Helm.
- Abrahamian, Ervand. 1982. *Iran Between Two Revolution*. Princeton: Princeton Univ. Press.
- 1993. *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*. Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press.
- Adamson, David. 1965. *The Kurdish Wars*. New York: Praeger.
- "Ada-ye ehteram be Koorosh." 1971. *Tamasha*, no. 30 (Ekim): 3-13.
- Afkhami, Gholam Reza, and Seyyid Vali Reza Nasr, eds. 1991. *The Oral History Collection of the Foundation for Iranian Studies*. Bethesda: Foundation for Iranian Studies.
- Afshar, Dr. 1927. "Masele-ye miliyat va vahdat-e milli-ye Iran." *Ayandeh* 2, no. 8: 559-69.
- Afshar, Mahmud. 1990. "Kurdistan va vehdat-e meli-ye Iran." in *Kurd*, içinde editörler: Ihi Mahavi, Ja'fer Shahidi ve Jevad S. Ala-Salami, 249-79. Tehran: Chapkhaneh-e Naqsh-e Jehan.

- Ağaogulları, Mehmet Ali. 1987. "The Ultranationalist Right." *Turkey in Transition: New Perspectives*, içinde editörler: Irvin Cemil Schick ve Ertugrol Ahmet Tonak, 177-217. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Aghajanian, Akbar. 1983. "Ethnic Inequality in Iran: An Overview." *International Journal of Middle East Studies* 15, no. 2: 211-24.
- Ahmad, Feroz ve Bedia Turgay Ahmad. 1976. *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- al-Ahmad, Jalal. 1997. *Qorb-e zendegi*. Tehran: Chapkhaney-e Ramin.
- Akçay, A. Adnan. 1988. *From Landlordism to Capitalism in Turkish Agriculture*. Ankara: Technical Univ.
- Akhavi, Shahrough. 1980. *Religion and Politics in Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period*. Albany: State Univ. of New York Press.
- 1986a. "Clerical Politics in Iran since 1979." *The Iranian Revolution and the Islamic Republic*, içinde editörler: Nikki R. Keddie ve Eric Hooglund, 57-73. Syracuse: Syracuse Univ. Press.
- 1986b. "State Formation and Consolidation in Twentieth-Century Iran." *The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*, içinde, editörler: Ali Banuaziz ve Myron Wiener, 198-226. Syracuse: Syracuse Univ. Press.
- 1987. "Elite Factionalism in the Islamic Republic of Iran." *Middle East Journal* 41, no. 2: 181-217.
- 1988. "The Role of the Clergy in Iranian Politics, 1949-1954." *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil*, içinde, editörler: James A. Bili ve William Roger Louis, 91-117. Londra: I. B. Tauris.
- Akin, Salih. 1995. "Designation du peuple, du territoire, et du langue Kurde dans le discours scientinque et politique Turc." Doktora tezi, Univ. of Rouen.
- 1996. "Les Mouvements de jeunesse et la formation des elites Kurdes." *AGORA-Debat/Jeunesse*, no. 6: 111-21.
- Alakom, Rohat. 1998a. "Di medya tirkî de karikaturîzekirina serhil-dana (1930î)/ Çira, no. 14:78-92.
- 1998b. "Said Nursî entre L'indentite Kurde and L'indentite Musulmane." *Islam de Kurdes*, içinde, 317-31. Paris: Institut National de Langues et Civilisations Orientales.
- Alaolmolki, Nozar. 1987. "The New Iranian Left." *Middle East Journal* 41, no. 2: 218-33.

- Algar, Hamid. 1969. *Religion and State in Iran, 1785-1906: The Role of the Ulema in the Qajar Period*. Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press.
- . 1996. "The Naqshbandi Order in Republican Turkey." *Islamic World Report* 1, no. 3: 51-67.
- Ali, Ahmet. 1981. *Developpement economique en Turquie*, Paris: Editions Anthropos.
- Amara, Hamid Ait. 1987. "The State, Social Classes, and Agricultural Policies in the Arab World." *The Rentier State*, içinde, editörler: Hazem Beblawi ve Giacomo Luciani, 138-58. Londra: Croom Helm.
- Amini, Siavosh. 1978. "The Origin, Function, and Disappearance of Collective Productive Units (Haratha) in Rural Areas of Iran." *Iranian Economic Review*, no. 5-6; 146-62.
- Arat, Yeşim. 1991. "Politics and Big Business: Janus-Faced Link to the State." *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*, içinde, editör: Metin Heper, 135-47. Berlin: Walter de Gruyter.
- Arda, Serxas. 1980. "Xwendina Bi Zmanê Kurdi." *Tîrêj*, no. 2: 8-9.
- Aresvik, Oddvar. 1975. *The Agricultural Development of Turkey*. New York: Praeger.
- Arfa, Hassan. 1965. *The Kurds: A Historical and Political Study*. Londra: Oxford Univ. Press.
- Arjomand, Said Amir. 1988. *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Arvasi, Ahmet. 1986. *Doğu Anadolu Gerçeği* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Atabaki, Touraj. 1993. *Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran*. Londra: I. B. Tauris.
- Avery, Peter, Gavin Hambly, and Charles Melville. 1991. *The Cambridge History of Iran: From Nader Shah to the Islamic Republic*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Awiyar. 1996. Şubat 28. "Kurdistan, por talashvabanashatdar sahneye sazandegi," 1.
- . 1997a. Şubat 13. "Kurdistan niazmand-e eltefat-e Islami ast." 1.
- . 1997b. Haziran 7. "Yaddasht-e bayaniye'i mandegar-e nevisandegan-e Kurd," 1.
- Ayandegan. 1979a. Mart 7. "Khomeini: Keshvarha-ye Islami zir-e yik dowlat va yik parcham" 2.
- . 1979b. Mart 10. "Majlis-e mo'asesan dar bareye khodmokhta-

ri-ye Kurdistan tasmim migirad," 1-2.

— 1979c. Mart 17. "Khodmokhtari bareye Kurd, demokrasi bare-ye Iran," 7.

— 1979d. Nisan 6. "Amelan-e vaqaye-ye khunin-e Sanandaj Moa'rafi mishavad," 6.

— 1979e. Nisan 14. "Bazargan: Dar pey-e formul va had-e khodmokhtari hastim," 1.

— 1979f. Nisan 19. "Nedaye yik Irani-ye Muselman be tamam-e ham vatane gerami," 11.

— 1979g. Nisan 20. "Mobareze ba efkar va aqayed ra az rahe zo-
or nemipasandam," 8.

— 1979h. Mayıs 20. "Omidvarim masayel-e Kurdistan az rah ma-
salmat amiz hal shavad," 11.

Ayata, Ayşe. 1993. "Ideology, Social Bases, and Organizational Structure of the Post-1980 Political Parties." *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey*, içinde, editörler: Atilla Eralp, Muharrem Tunay ve Birol Yesilada, 31-49. Westport, Conn.: Praeger.

Ayata, Sencer. 1993. "The Rise of Islamic Fundamentalism and Its Institutional Framework." *The Political and Social Transformation of Turkey*, içinde, editörler: Atilla Eralp, Muharrem Tunay ve Birol Yesilada, 51-68. Westport, Conn.: Praeger.

— 1996. "Patronage, Party, and the State: The Politicization of Islam in Turkey." *Middle East Journal* 50, no. 1: 40-56.

Aydin, Zülküf. 1993. "The World Bank and the Transformation of Turkish Agriculture." *The Political and Social Transformation of Turkey*, içinde editörler: Atilla Eralp, Muharrem Tunay ve Birol Yesilada, 111-34. Westport, Conn.: Praeger.

Bakhash, Shaul. 1978. *Iran: Monarchy, Bureaucracy, and Reform under the Qajars, 1858-1896*. Londra: Ithaca Press.

Bakupov, G. 1997. *Kurdan Guran: Masale-ye Kurd dar Turkiye*. Çeviren: Syrus Izadi. Tehran: Hidari Publishing House.

Ball, Patrick. 2000. "State Terror, Constitutional Traditions, and Human Rights Movements: A Cross-National Quantitative Comparison." *Globalization and Social Movements*, içinde editörler: John A. Guidry, Michael D. Kennedy ve Mayer N. Zald, 54-75. Ann Arbor: Univ. of Michigan Press.

Baram, Amatzia. 1983a. "Mesopotamian Identity in Ba'athi Iraq." *Middle East Journal* 9, no. 4: 426-55.

- 1983b. "Qawmiyya and Wataniyya in Ba'athi Iraq: The Search for a New Balance." *Middle Eastern Studies* 19, no. 2: 188-200.
- 1991. *Culture and ideolog in the Formation of Ba'atbist Iraq, 1968-1989*. New York: St. Martin's Press.
- Barkey, Henri J., and Graham E. Fuller. 1998. *Turkey's Kurdish Question*. Lanham, Md.: Rowman and Littlefield.
- Barnas, Rojen. 1980. "Bi Avê, Bi Nan." *Tîrêj* no. 2:13-14.
- Bassam, Tibi. 1990. *Arab Nationalism: A Critical Enquiry*. Çeviren: Marion Farouk-Slugget ve Peter Sluggett. Londra: Macmillan.
- Batatu, Hanna. 1978. *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*. Princeton: Princeton Univ. Press.
- Bayat, Asef. 1997. *Street Politics: Poor People's Movement in Iran*. New York: Columbia Univ. Press.
- Beblawi, Hazem, and Giacomo Luciani, eds. 1987. *The Rentier State*. Londra: Croom Helm.
- "Be boney chapbunewey pêshewa." 1959. *Hetaw*, no. 127: 1.
- Beck, Lois. 1990. "Tribes and the State in Nineteenth- and Twentieth-Century Iran." *Tribes and State Formation in the Middle East*, içinde, editörler: Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner, 185-225. Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press.
- Beglari, Hormoz. 1997. *Tarikhe Kermanshah dar 'asr-e Qajar*. Kermanshah: Sherafat-e Vaziri.
- Belarbi, Louba. 1983. "Les Mutations dans les structures foncieres dans l'Empire Ottoman à l'Epoque du Tanzimat." *Economie et Societes dans l'Empire Ottoman (fin du XXIIIe debut du XXe siecle*, içinde, 251-59. Paris: Colloques Internationaux du CNRS.
- Bensaid, Said. 1987. "Al-Watan and al-Umma in Contemporary Arab Use." *The Foundations of the Arab State*, içinde, editör: Ghassan Salamê, 149-74. Londra: Croom Helm.
- Berberoglu, Berch, ed. 1989. *Power and Stability in the Middle East*. Londra: Zed Books.
- Bertrand, Gilles, and Isabelle Rigoni. 2000. "Turcs, Kurds, et Chypriotes devant la Cour Europeene des droits de l'homme: Une contestation judiciaire de questions politiques." *Etudes Internationals* 31, 3: 413-41.
- "Beshî lawani dimokrati Kurdistan." 1959. *Hetaw*, no. 147-48: 1-3.
- Beşikçi, İsmail. 1979. *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*. Ankara: E. Yayınları.
- 1990. *Tunceli Kanunu (1935) Ve Dersim Jenosidi*. Ankara: Bilim

Yöntemi Türkiye'deki Uygulama.

- 1991. *Orgeneral Muğlalı Olayı/33 Kurşun*, İstanbul: Belge Yayınları.
- 1992. *Doğu Mitingleri'nin Analizi (1967)*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Besson, Frederique Jeanne. 1998. "La Revanche des Naqchbandis." *Les Cahiers de l'Orient*, no. 50:35-51.
- Bharier, Julian. 1977. "The Growth of Towns and Villages in Iran, 1900-66." *The Population of Iran: Selection of Readings*, içinde, editör: Jamshid A. Momeni, 331-41. Shiraz, İran: Pahlavi Populations Center and East-West Population Institute.
- Bianchi, Robert. 1984. *Interest Groups and Political Development in Turkey*. Princeton: Princeton Univ. Press.
- Bill, James A., and William Roger Louis, eds. 1988. *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil*. Londra: I. B. Tauris.
- Bournoutian, George A. 1992. *The Khanate of Erevan under Qajar Rule (1795-1828)*. New York: Mazda Publishers and Bibliotechia Persia.
- Bozarslan, Hamit. 1988. "Reflexions sur l'economie de l'Empire Ottoman et le passage à la Revolution Industrielle." *CEMOTI*, no. 5: 73-103.
- 1990. "The Kurdish Question in Turkish Political Life: The Situation as of 1990.", *Kurdistan in Search of Ethnic Identity*, içinde, editörler: Turaj Atabaki ve Margreet Dorleijn, 1-23. Utrecht: Houtsma Foundation Publication Series.
- 1992. "Entre la 'umma et le nationalism: L'Islam Kurde au tournant du siecle." Occasional paper no. 15. Amsterdam: Middle East Research Associates.
- 1996a. "Kurdistan: Economie de guerre, economie dans la guerre." *Economie des guerres civiles*, içinde, editörler: Jean François ve Jean Christophe Rufin, 105-46. Paris: Hachette, 1996.
- 1996b. "Le Probleme Kurde en Turquie Kemalist." Doktora tezi, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.
- 1997. *La Question Kurde*. Paris: Presses de Sciences Po.
- 2003. "Kurdish Nationalism in Turkey: From Tacit Contract to Rebellion (1919-1980)." *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism*, içinde, 163-90. Costa Mesa, Calif.: Mazda.
- Braude, Benjamin, and Bernard Lewis, eds. 1982. *Christians and Jews in the Otoman Empire: The Function of Plural Society*. C. I. New

York: Holmes and Meier.

"British Embassy and the Kurdish Revolt, Thé." 1945. Copy of documents from War Department, Military Intelligence Division, Institut Kurde de Paris, no. 219-45, Sept. 5. Paris, Fransa.

Bulletin de liaison et d'information. 2004. No. 228. Paris: Institut Kurde de Paris.

Bulloch, John, and Harvey Morris. 1992. *No Friends but the Mountains: The Tragic History of the Kurds*. Londra: Oxford Univ. Press.

Burrell, R.M. 1997. *Iran Political Diaries, 1881-1965*. c. 1-4, 6, 10-11. Londra: Archives Editions.

Busse, Heribert. 1972. *History of Persia under Qajar Rule*. New York: Columbia Univ. Press.

Çağlar, Ayşe Neviye. 1990. "The Greywolves as Metaphor." *Turkish State, Turkish Society*, içinde, editörler: Andrew Hale ve Nüket Sırman, 216-29. Londra: Routledge.

Çay, M. Abdülhaluk. 1988. *Turkish Festival of Ergenekon "Nevruz"*. Ankara: Anadolu Press Union.

Ceyhun, Fikret. 1989. "Development of Capitalism and Class Struggles in Turkey." *Power and Stability in the Middle East*, içinde, editör: Berch Berberoglu, 55-69. Londra: Zed Books.

Chabry, Laurent, and Annie Chabry. 1987. *Politique et minorités au Proche-Orient Les Raisons d'une explosion*. Paris: Editions Maitissonneuve et Larose.

Chaliand, Gerard. 1993. "The Kurds under Ayatollah Khomeini." *A People Without a Country*, içinde, editör: Gerard Chaliand, 211-13. New York: Olive Branch Press.

Chaqueri, Cosrie, ed. 1979. *Le Social-democratie en Iran: Articles et documents annotés et présentés*, Florence: Editions Mazdak.

Chehabi, H. E. 1990. *Iranian Politics and Religious Modernism: The Liberation Movement of Iran under the Shah and Khomeini*. Londra: I. B. Tauris.

"Çifte Standartlık Bir Yarı-aydın Hastalığı." 1991. *Zazaistan*, no. 2: 9.

Cigerli, Sabri. 1991. "Les Kurdes et le Parti Democrat." Doktora tezi, Universite Paris X.

Clarke, J. I., and B. D. Clarke. 1969. "Kermanshah: A Provincial City." Research Paper Series no. 10. Durham, İngiltere: Univ. of Durham, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies.

Cleveland, William L. 1991. *The Making of an Arab Nationalist Otto-*

manism and Arabism in the Life and Thought of Sati' al-Husri. Princeton: Princeton Univ. Press.

— 1994. *A History of the Modern Middle East*. Boulder: Westview Press.

Coakley, John. 2002. "Religion and Nationalism in the First World War." *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism*, içinde, editör: Daniele Conversi, 269-90. New York: Routledge.

Colville, Thierry. 1994. "Entre Tetat et la marche." *L'Economie de l'Iran Islamique Entre l'etat et le marche*, içinde editör: Thierry Colville, 17-25. Tehran: Institut Français de Recherche en Iran.

"Comitey Estiqlali Kurdistan." 1966. *Kurdish Journal* 3 no. 1: 4-6.

"Confidential Letter from the Council of Ministers to the Political Secretary." 1930. Copy of British Documents, Institut Kurde de Paris, no. 2957, FO 371/14523. Ekim 18. Paris, Fransa.

"Congrey mamosta u wejewananî Kurd le Sheqlawe." 1959. *Hetaw*, no. 123: 1.

Connor, Walker. 1978. "A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a . . ." *Ethnic and Racial Studies* 1, no. 4: 379-88.

— 1994. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton: Princeton Univ. Press.

— 2002. "Nationalism and Political Legitimacy." *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism*, içinde, editör: Daniele Conversi, 24-49. Londra: Routledge.

Conversi, Daniele. 2002. "Resisting Primordialism and Other-Isms." *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism*, içinde, editör: Daniele Conversi, 206-25. New York: Routledge.

Copy of a secret memorandum from the political officer, Suleymaniya, to H. E., the high commissioner, Bağdat. 1921. Copy of British Documents, Institut Kurde de Paris, RG P 1954/1/19, Ağustos. 30. Paris, Fransa.

Copy of notes taken during the negotiations between an Iranian mission and a delegation of the Democratic Party of Iranian Kurdistan. 1989. Tape recording of the meeting in Vienna, Temmuz 13. Institut Kurde de Paris, Paris, Fransa.

Coşkun, Zeki. 1995. *Aleviler, Sünniler ve . . . Öteki Sivas*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Cottom, Richard. 1964. *Nationalism in Iran*. Pittsburgh: Univ. of Pittsburgh Press.
- . 1988. "Nationalism in Twentieth-Century Iran and Dr. Muhammad Musaddiq." *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil*, içinde, editörler: James A. Bili ve William Roger Louis, 23-46. Londra: I. B. Tauris.
- Cronin, Stephanie. 1997. *The Army and the Creation of the Pahlavi State in Iran, 1910-1926*. Londra: I. B. Tauris.
- Dadrian, Vahakan N. 1995. *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to the Caucasus*. Providence, R.I.: Berghahn Books.
- Danielson, Eric N. 1995. "Kurdish Relations with Other Nations: Great Britain and the Origins of the Kurdish Question in Iraq (1918 -1932)." *Kurdistan Times*, no. 4: 49-75.
- Dann, Uriel. 1969. *Iraq under Qassem: A Political History, 1958-1963*. Tel Aviv: Praeger.
- Davis, Eric. 1991. "Theorizing Statecraft and Society in Oil-Producing Countries." *Statecraft in the Middle East: Oil, Historical Memory, and Popular Culture*, içinde, editörler: Eric Davis ve Nicholas Gavrielides, 1-35. Miami: Florida International Univ. Press.
- Declaration commune de Partie Toudeh d'Iran et de l' Organization de Fedayin du Peuple d'Iran (majoritaire)*. 1981. Tehran: Partie Toudeh en France et Sympatisants de l'Organization des Fedayin du Peuple d'Iran.
- Delistre, Emile. 1959. "La Republique arabe unie face à l'Irak et au communisme." *Orient*, no. 9: 13-22.
- Dersimi, M. Nuri. 1990. *Kürdistan Tarihinde Dersim*. Cologne: Komkar Yayınları.
- de Sainte Marie, François. 1960. *Irak rouge: Khassem entre Moscou et le Caire*. Paris: Table Ronde.
- Devereux, Robert. 1968. *Ziya Gökalp: The Principles of Turkism*. Leiden: E. J. Brill.
- Devlin, John F. 1979. *The Ba'ath Party: A History from Its Origins to 1966*. Stanford, Calif.: Hoover Univ. Press.
- Dicle-Fırat* (Stockholm). 1997. No. 1-8.
- "Discours du president du conseil d'Irak." 1959. *Orient*, no. 9: 142-44.
- "Doğu Davamız." 1963. *Yön*, no. 26: 12.

- "Donya az cheshm-e tamasha-ye vahshiha." 1971. *Tamasha*, no. 31: 3-9.
- Eagleton, William, Jr. 1991. *La Republique Kurde*. Çeviren: Catherine Ter-Sarkissian. Paris: Editions Complexe.
- Eaton, Henry. 1965. "Kurdish Nationalism in Iraq since 1958." *Kurdish Journal* 2, no. 2:10-14.
- "Edibiyatî Qurdî. 1932. *Hawar*, no. 5: 1-2.
- "Edibiyatî Welatî." 1932. *Hawar*, no. 1: 5-6.
- Edmonds, C. J. 1936. "Soane at Halabja: An Echo." *Journal of the Royal Central Asian Society* 22: 622-25.
- 1937. *A Bibliography of Southern Kurdish, 1920-1936*. Londra: Royal Central Asian Society.
- 1957. *Turks, Kurds, and Arabs*. Londra: Oxford Univ. Press.
- Eftekhari, Nirou. 1987. "Le Petrole dans l'economie et la societe Irakienne" *Peuples Meditteraneens*, no. 40: 43-74.
- Ehteshami, Anouchiravan. 1995 *After Khomeini: The Iranian Second Republic*. Londra: Routledge.
- Eickelman, Dale F. 1989. *The Middle East An Anthropological Approach*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall
- Elçi, Sait. 1997. "İrkçılığın Doğru Düşmanlığı." *Dicle-Fırat*, no. 1-8: 2.
- "Elfabe-yê Qurdî." 1932. *Hawar*, no. 2: 5-6.
- Entessar, Nader. 1986. "The Military and Politics in the Islamic Republic of Iran", *Post-Revolutionary Iran*, içinde, editörler: Hooshang Amirahmadi and Manochar Parvin. Boulder: Westview Press.
- 1992. *Kurdish Ethnonationalism*. Boulder: Lynn Rienner.
- "Entre identite Kurde et Kemalisme: Un Entretien avec Şerafettin Elçi." 1997. *Espace Orient*, no. 24: 39-42.
- Eralp, Atila. 1998. "Turkey and the European Union in the Aftermath of the Cold War." *The Political Economy of Turkey in the Post-Soviet Era*, içinde, editör: Libby Rittenberg, 37-50. Westport, Conn.: Praeger.
- Eralp, Atila, Muharrem Tunay, and Birol Yesilada, eds. 1993. *The Political and Social Transformation of Turkey*. Westport, Conn.: Praeger.
- Ergüder, Üstün. 1991. "Agriculture, the Forgotten Sector." *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*, içinde, editör: Metin Heper, 71-78. Berlin: Walter de Gruyter.

- Eröz, Mehmet. 1975. *Doğu Anadolu'nün Türklüğü*. İstanbul: Türk Kültür Yayını.
- Esman, Milton J. 1994. *Ethnic Politics*. Ithaca: Cornell Univ. Press.
- Esman, Milton J., and Itamar Rabinovich, eds. 1988. *Ethnicity, Pluralism, and the State in the Middle East*. Ithaca: Cornell Univ. Press.
- "Extract from a Memorandum of a Conversation Between the Secretary of State for the Colonies and the Prime Minister of Iraq." 1925. Copy of British Documents, Institut Kurde de Paris, RG FO 371/11460, Nisan. 12. Paris, Fransa.
- Ezat, Mahmud Mola. 1995. *Dowleti Jamhuri-yi Kurdistan*. C. 1-2. Stockholm: APEC.
- "Fact-Finding Mission on the Human-Rights Situation." 1995. *Iranian Kurdistan*, içinde, Paris: Democratic Party of Iranian Kurdistan.
- Faist, Thomas. 2000. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Londra: Oxford Univ. Press.
- Fakhreddin, Azimi. 1989. *Iran: The Crisis of Democracy, 1941-1953*. Londra: I. B. Tauris.
- Farouk-Sluglett, Marion, and Peter Sluglett. 1987. "From Gang to Elite: The Iraqi Ba'th Party's Consolidation of Power, 1968-1975." *Peuples Méditerranéens*, no. 40:89-114.
- . 1990. *Iraq since 1958*. Londra: I. B. Tauris.
- Fawcett, Louise. 1992. *Iran and the Cold War: The Azerbaijan Crisis of 1946*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Fearon, James D., and David D. Laitin. 2000. "Violence and the Social Construction of Ethnic Identity." *International Organization* 54, no. 4: 845-77.
- Fernandes, Desmond. 2001. *The Targeting and Criminalisation of Kurdish Asylum Seekers and Refugee Communities in the UK and Germany*. Londra: Peace in Kurdistan Campaign and the Ahmed Foundation for Kurdish Studies.
- Fesharaki, Fereidun. 1976. *Development of the Iranian Oil Industry: International and Domestic Aspects*. Londra: Praeger.
- Feyzioğlu, Turhan. 1982. *Atatürk's Way*. İstanbul: Sun Matbaası.
- Firoomi, Fereydoon. 1976. "Industrial Activity and the Economy in Iran." *Iranian Economic Review*, no. 1: 1-33.
- Floor, Willem. 1984. *Industrialization in Iran, 1900-1941*. Research

Paper Series no. 23. Durham, England: Univ. of Durham, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies.

Frazee, Charles A. 1983. *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire, 1453-1923*. Londra: Cambridge Univ. Press.

Frey, Frederick. 1979. "Patterns of Elite Politics in Turkey." *Political Elites in the Middle East*, içinde, editör: George Lenczowski, 41-82. Washington, D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research.

Galip, Semra. 1989. *De l'empire a la republique: Le Cas Turc de modernization defensive*. Istanbul: Editions ISIS.

Gallman, Waldemar, Jr. 1964. *Iraq under General Nuri: My Recollections of Nuri Al-Said, 1954-1958*. Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press.

Gause, F. Gregory, III. 1994. *Oil Monarchies*. New York: Council on Foreign Relations.

"Gelişim Kurdu üreb." 1959. *Kovari Hetaw* no. 166 (Kasım 30): 1.

Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell Univ. Press.

Georgon, François. 1980. *Aux origines de nationalism Turc: Yusuf Akçura (1876-1935)*. Paris: Editions ADPF

—— 1986. "A la recherche d'une identité la nationalism Turc." *La Turquie en transition: Disparités, identités, pouvoirs*, içinde, editör: Altan Gökalp, 125-53. Paris: Maisonneuve et Larose.

—— 1991. "De Mossoul à Kirkuk: La Turquie et la question du Kurdistan Irakien." *Monde Arabe Maghreb Machrek*, no. 132: 38-49.

Ghareeb, Edmund. 1981. *The Kurdish Question in Iraq*. Syracuse: Syracuse Univ. Press.

Ghassemlou, A. R. 1976. *Iranian Kurdistan*, Paris: Kurdistan Association.

—— 1981. *Report of the Central Committee to the Fifth Congress of the Kurdistan Democratic Party of Iran*. Paris: KDPI.

—— 1993. "Kurdistan in Iran." *A People Without a Country*, içinde, editör: Gerard Chaliand, 95-121. New York: Olive Branch Press.

"Gifitugo-i jenabi Qazi Mohammed." 1946. *Kurdistan*, no. 1:1.

Giritli, İsmet. 1989. *Kürt Türklerinin Gerçeği*, İstanbul: Yeni Forum Yayıncılık.

Gökalp, Altan, ed. 1986. *La Turquie en transition: Disparités, identi-*

tes, pouvoirs. Paris: Maisonneuve et Larose.

Goldring, Luin. 1999. "Power and Status in Transnational Social Spaces." *Migration and Transnational Social Spaces*, içinde, editör: Ludger Pries, 162-86. Aldershot: Ashgate.

Goran, [Abdullah Sulayman]. 1943. *Diwanî Goran*. Bağdat: Bilawki-rawakanî Nusaranî Kurd la Iraq.

"Goranî-yî Azadî." 1947. *Gelawej*, no. 5: 1.

Gunter, Michael. 1997. *The Kurds and the Future of Turkey*. New York: St. Martin's Press.

Güzel, Mehmet Sehmus. 1975. "Mouvement ouvrier et les greves en Turquie: De l'Empire Ottoman à nos jours." Doktora tezi, Univ. of Aix Marseille.

al-Hafeed, Salahaddin M. 1993. "The Embargo on Kurdistan; Its Influences on the Economic and Social Development." *The Reconstruction and Economic Development of Iraqi Kurdistan: Changes and Perspectives*, içinde, editörler: Fuad Hussein, Michiel Leezenberg, and Pieter Muller, 38-52. Amsterdam: Stichting Nederland-Koerdistan.

Hakim, Halkawt. 1992. "Le Panarabisme Irakien et le problème Kurde." *Les Kurdes par-delà l'exode*, içinde, editör: Halkawt Hakim, 124-44. Paris: L'Harmattan.

Hale, Andrew, and Nûkhet Sirman, eds. 1990. *Turkish State, Turkish Society*. Londra: Routledge.

Hamilton, A. M. 1937. *Road Through Kurdistan: The Narrative of an Engineer in Iraq*. Londra: Faber and Faber.

Harik, Iliya. 1987. "The Origins of the Arab State System." *The Foundations of the Arab State*, içinde, editör: Ghassam Salame, 19-46. Londra: Croom Helm.

Harris, George S. 1965. "The Role of the Military in Turkish Politics." *Middle East Journal* 19, no. 2:169-76.

——— 1974. "The Soviet Union and Turkey." *The Soviet Union and the Middle East The Post- World War Two Era*, içinde, editörler: Ivo I. Lederer ve Wayne S. Vucinich, 25-54. Stanford, Calif.: Hoover Univ. Press.

Hassanpour, Amir. 1992. *Nationalism and Language in Kurdistan*. San Francisco: Mel-lon Research Univ. Press.

Hechter, Michael, 1985. "Internal Colonialism Revisited." *New Nationalisms of the Developed West*, içinde, editörler: Edward Tkyakian ve Ronald Rogowski, 17-26. Boston: Ailen and Unwin.

- 2000. *Containing Nationalism*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Hemin [Muhammed Amin Shaykh ul-Islam], 1974. "Kurdim Amin." *Tarîk û Rûn*. Bağdat: Binkay Peshewe
- Heper, Metin, ed, 1991. *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Heper, Metin, and Evin Ahmet, eds. 1994. *Politics in the Third Turkish Republic*. Boulder: Westview Press.
- Hewrami. 1966a. "The Evolution of Bazzaz's 12-Point Plan." *Kurdish Journal* 3, no. 2: 7-15
- 1966b, "Government by Three." *Kurdish Journal* 3, no. 1: 6-7.
- 1969a. "Shaikh Mahmoud and the Kurdish Question, 1917-1920." *Kurdish Journal* 6, no. 2: 54-64.
- 1969b "Shaikh Mahmoud and the Kurdish Question, 1917-1920." *Kurdish Journal* 6, no. 3: 96-110.
- Heyd, Uriel. 1950. *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*. Londra: Luzac and the Harvill Press.
- Liggins, Patricia J. 1986. "Minority-State Relations in Contemporary Iran." *The State, Religion, and Ethnic Politics: Afghanistan, Iran, and Pakistan*, içinde, editörler: Ali Banuaziz ve Myron Wiener, 167-97. Syracuse: Syracuse Univ. Press.
- Hizb al-Ba'th al Arabi al Ishtiraki*. 1970-1971. Bağdat: National Bureau of Culture.
- Hobsbawm, E. J. 1994. *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Hoogland, Eric. 1982. *Land and Revolution in Iran, 1960-1980*. Austin: Univ. of Texas Press.
- 1986. "Iran, 1980-85: Political and Economic Trends." *The Iranian Revolution and the Islamic Republic*, içinde, editörler: Nikki R. Keddie ve Eric Hooglund, 17-31. Syracuse: Syracuse Univ. Pres.
- Horowitz, Donald L. 1985. "Ethnic Nationalism." *Ethnicity: Theory and Experience*, içinde, editörler: Daniel Moynihan ve N. Glazer, 111-40. Cambridge: Harvard Univ. Pres
- 2002. "The Primordialists." *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism*, içinde, editör: Danfele Conversi, 72-81. Londra: Routledge.
- Hourani, A. H. 1947. *Minorities in the Arab World*. Londra: Oxford Univ. Press.
- Hourcade, Bernard. 1988. "Ethnie, nation, et citadinite en Iran." *Le Fait ethnique En Iran et en Afghanistan*, içinde, editör: Jean-Pi-

erre Digard, 161-74. Paris: Editions du CNRS.

Houston, Christopher. 2001. *Islam, Kurds, and the Turkish Nation State*. Oxford: Berg. Human Rights Watch. 1990. *Destroying Ethnic Identity: The Kurds in Turkey*. New York: Human Rights Watch.

Husayni, A. H. 1987a. "Kurd?" *Sirwe*, no. 14: 21-27.

— 1987b. "Kurd?" *Sirwe*, no. 15: 20-22.

Hushyar, Mariwan. 1990. *Musaddiq and the Struggle for Power in Iran*. Londra: I. B. Tauris.

— 1992. "Un Aperçu de la politique de l'Iran vis-à-vis des Kurdes." *Les Kurdes par-delà l'exode*, içinde editör: Halkawt Hakim, 90-105. Paris: L'Harmattan.

al-Husri, Abu Khaldun Sati'. 1959. "Qu'est ce que le nationalism?" *Orient*, no. 9: 216-23.

Hussein, Fuad, Michiel Leezenberg, and Pieter Muller, eds. 1992. *The Reconstruction and Economic Development of Iraqi Kurdistan: Changes and Perspectives*. Amsterdam: Stichting Nederland-Koerdistan.

Hussein, Saddam. 1973. *Propos sur les problemes actuels*, Bağdat: Ath-Thawra.

— 1977. *Saddam Hussein on Current Events in Iraq*. Çeviren: Khalid Kishtainy. Londra: Longman Group.

Ilhan, Kemal. 1991. "La Revolte Kurdes de Dersim (1936-1938)." Doktora tezi, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.

"Interview with Mullah Mustafa, Mir Haj, and Izzat Aziz." 1947. Copies of documents from the Collections of the Manuscript Division, Institut Kurde de Paris, RG European Section, Near and Middle East, North African Transmitter, Library of Congress. Haziran 20. Paris, Fransa.

Iraq: Report on Iraq Administration, October 1920-March 1922, 1922. Londra: His Majesty's Stationery Office. Archives du Quai d'Orsay, RG Levant,

Mesopotamie Irak, 1918-1929. Carton 314, c. 26, dossier I, series E. Paris, Fransa.

"Iraq Government: Stages of Its Development from Early Days of British Occupation to Present Date, The." 1927. *Official Journal*, içinde, no. 624, Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Mesopotamie Irak, 1918-1929. Carton 314, c. 12, dossier I, series E, Temmuz 4, 11-14. Paris, Fransa.

Al-Iraq Yearbook. 1922-1923. Bağdat: Al-Iraqi Press.

- Ismael, Tareq Y. 1979. *The Arab Left*. Syracuse: Syracuse Univ. Press.
- Issawi, Charles. 1971. *The Economic History of Iran: 1800-1914*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- 1980. *The Economic History of Turkey: 1800-1914*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Izady, Mehrdad R. 1992. *The Kurds*. Washington, D.C: Tailor and Francis.
- Jaber, Kamel S. Abu. 1966. *The Arab Ba'th Socialist Party: History, Ideology, and Organization*. Syracuse: Syracuse Univ. Press.
- Jaf, Ahmed Mukhtar Begî. 1969. *Diwanî Ahmed Mukhtar Begî Jaf*. Arbil (Hawler), Iraq: Chapkhaneh Hawler.
- Jafar, Majeed R. 1976. *Under-Underdevelopment A Regional Case Study of the Kurdish Area in Turkey*. Helsinki: Studies of the Social Policy Association.
- Jamshid, A. Momeni, ed. 1977. *The Population of Iran: A Selection of Readings*. Shiraz, Iran: Pahlavi Populations Center and East-West Population Institute.
- Jawad, Sa'ad. 1979. "The Kurdish Problem in Iraq." *The Integration of Modern Iraq*, içinde, editör: Kelidar Abbas, 171-82. New York: St. Martin's Press.
- 1981. *Iraq and the Kurdish Question*. Londra: Ithaca Press.
- Jongerden, M. Joost. 2002. "Evacuation forcees, deportation, et rehabilitation." *Etudes Kurdes* 4, no. 17: 35-53.
- al-Jundi, Darwish. 1968. "The Foundations and Objectives of Arab Nationalism." *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East*, içinde, editör: Kemal H. Karpat, 42-47. New York: Praeger.
- Jwaideh, Wadie. 1960. "The Kurdish Nationalist Movement: Its Origins and Development." Doktora tezi, Syracuse Univ.
- Kalaycioğlu, Ersin. 2002. "State and Civil Society in Turkey: Democracy, Development, and Protest." *Civil Society in the Muslim World: Contemporary Perspectives*, içinde, editör: Aryn B. Sajo, 247-72. Londra: I. B. Tauris.
- Karabell, Zachary. 1995. "Backfire: US Policy Toward Iraq, 1988-2 August 1990." *Middle East Journal* 49, no. 1: 29-41.
- Karimi, Setareh. 1986. "Economic Policies and Structural Changes since the Revolution." *The Iranian Revolution and the Islamic Republic*, içinde, editörler: Nikki R. Keddie ve Eric Hooglund. Syracuse: Syracuse Univ. Press.

- Karpat, Kemal. 1975. "The Memoirs of Nicolae Batzaria: The Young Turks and Nationalism." *International Journal of Middle East Studies* 6 no. 1: 276-97.
- . 1978. "Ottoman Population Records and the Census of 1881/82-1893." *International Journal of Middle East Studies* 9: 252-53.
- . 1982. "Millets and Nationality: The Roots of the Incongruity of Nation and State in the Post-Ottoman Era." *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Function of Plural Society*, içinde, editörler: Benjamin Braude ve Bernard Lewis, 1:141-69. New York: Holmes and Meier.
- . 1985. *Ottoman Population (1830-1914): Demographic and Social Characteristics*. Madison: Univ. of Wisconsin Press.
- . 1988. "Ottoman Ethnic and Confessional Legacy." *Ethnicity, Pluralism, and the State in the Middle East*, içinde, editörler: Milton J. Esman ve Itamar Rabinovich, 38-53. Ithaca: Cornell Univ. Press.
- ed. 1968. *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East* New York: Praeger.
- Katouzian, Homa. 1981. *The Political Economy of Modern Iran*. New York: New York Univ. Press.
- . 1990. *Mussaddiq and the struggle for power in Iran*, London, I.B.Tauris
- Kaya, Ferzende, 2003, *Mezopotamya Sürgünü, Abdülmelik Fırat'ın Yaşamöyküsü*, İstanbul, Anka yayınları
- Keddie, Nikki R. 1986. "Is Shi'ism Revolutionary?" *The Iranian Revolution and the Islamic Republic*, içinde, ed.: Nikki R. Keddie ve Eric Hooglund, 113-36. Syracuse: Syracuse Univ. Press.
- ed. 1983. *Religion and Politics in Iran: Shi'ism from Quietism to Revolution*. New Haven: Yale Univ. Press.
- Keddie, Nikki R., and Hooglund, Eric, eds. 1986. *The Iranian Revolution and the Islamic Republic*. Syracuse: Syracuse Univ. Press.
- Kedourie, Elie. 1988. "Ethnicity, Majority, and Minority in the Middle East." *Ethnicity, Pluralism, and the State in the Middle East*, içinde, editörler: Milton J. Esman ve Itamar Rabinovich, 25-31. Ithaca: Cornell Univ. Press.
- Kendal. 1979. "Les Kurdes en Iran." Report no. C. Paris: Minority Group Rights.
- Kerîm, Mihemmedî Mela. 1998. "Mewlewi: A Great Poet and Alim

of Southern

Kurdistan." *Islam de Kurdes*, içinde, Çeviren: Homer Dizyee ve Michael Chyet, 59-82. Paris: Institut National de Langues et Civilisations Orientales.

— ed. 1986. *Diwanî Faik Bêkas*. Bağdat: Dar Husam Lîlnashr.

Kerr, Stanley. 1973. *The Lions of Marash: Personal Experience with American Near East Relief, 1919-1922*. Albany: State Univ. of New York Press.

Keyder, Çağlar. 1986. "A Model of Differentiated Petty Producing Peasantry." *La Turquie en transition: Disparites, identites, pouvoirs*, içinde, editör: Altan Gökalp, 83-96. Paris: Maisonneuve et Larose.

Keyhan. 1979a. Mart. 9. "Az haq-e Khodmokhtari-ye Kurdha sarfe-nazar nemikonim" 3.

— 1979b. Mart 9. "Baradaran-e Kurd hamishe dar mahrumiyat birde and," 3.

— 1978c. Mart 10. "Khodrnokhtari-ye Kurdha rabateyi ba tajzi-etlabi nadarad," 3.

— 1979d. Nisan 6. "Showra-ye montekhab-e mardom, Sanandaj ra edare mikonad," 1, 6.

Khadduri, Majid. 1951. *Socialist Iraq*. Londra: Oxford Univ. Press.

— 1969. *Republican Iraq*. Londra: Oxford Univ. Press.

al-Khalil, Samir. 1989. *Republic of Fear: The Politics of Modern Iraq*. Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press.

Khan, Bedir (Secrétaire General de la Comité de l'Indépendance Kurde). 1920. "A Monsieur le Président." Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Mesopotamie Irakm 1918-1928. Carton 311, c. 13, dossier 3, series E, 78. Paris, Fransa.

Khatib, Mohammad Ali. 1994. "Structure of the Public and the Private Sectors in Pre-revolutionary Iran." *L'Economie de l'Iran Islamique: Entre l'état et le marché*, içinde, editör: Thierry Colville, 29-36. Tehran: Institut Français de Recherche en Iran.

Khomeini, Ruhollah. *Selected Messages and Speeches of Imam Khomeini*. 1980. Tehran: Ministry of National Guidance.

Khosrokhavar, Farhad. 1997. *Anthropologie de la Revolution Iranienne*, Paris: L'Harmattan.

Khoury, Philip S., and Joseph Kostiner, eds. 1990. *Tribes and State Formation in the Middle East*. Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press.

- "Khwenerani Kurdistan." 1959. *Kurdistan* (Haziran 12): 7.
- Kieser, Hans Lukas. 1993. "Les Kurdes alevi face au nationalisme Turc Kemaliste: L'Alevite du Dersim et son rôle dans le premier soulèvement Kurde contre Mustafa Kemal (Kocgiri, 1919-1921)." Occasional Paper no. 18. Amsterdam: Middle East Research Associates.
- . 1994. "L'Alevisme Kurde" *Peuples Méditerranéens*, no. 68-69: 57-76.
- Kimball, Lorenzo Kent. 1972. *The Changing Pattern of Political Power in Iraq, 1958-1971*. New York: Robert and Sons.
- Kingston, Paul W T. 1996. *Britain and the Politics of Modernization in the Middle East, 1945-1958*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Kinnane, Derk. 1964. *The Kurds and Kurdistan*. New York: Oxford Univ. Press.
- Kirkisci, Kemal, and Gareth M. Winrow. 1998. *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-state Ethnic Conflict*. Londra: Frank Cass.
- Koçaş, M. Sadi. 1990. *Kürtlerin Kökeni ve Güneydoğu Anadolu Gerçeği*, İstanbul: Kastaş A.Ş. Yayınları.
- Komala and the Kurdish People's Resistance Movement: Speech Made by Komala Member to the People of Mahabad. 1980. Komala Document Series no. 2. Uppsala, İsveç: Esmail Sharifzade Publications.
- Koohi-Kamali, Fereshteh. 1992. "The Development of Nationalism in Iranian Kurdistan." *The Kurds; A Contemporary Overview*, içinde, editörler: Philip Kreyenbroek ve Stephen Sperl, 171-92. Londra: Routledge.
- . 2003. *The Political Development of the Kurds in Iran: Pastoral Nomadism*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, England: Palgrave Macmillan.
- Koopmans, Ruud, and Paul Statham. 2001. "How National Citizenship Shapes Transnationalism: A Comparative Analysis of Migrant Claims-Making in Germany, Great Britain, and the Netherlands." *Revue Européenne des Migrations Internationales* 17, no. 2: 63-100.
- Kramer, Martin. 1996. *Arab Awakening and Islamic Revival: The Politics of Ideas in the Middle East*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers.

- Kreyenbroek, Philip. 1990. "Kurdish Identity and the Language Question." *Kurdistan in Search of Ethnic Identity*, içinde, yazarlar: Turaj Atabaki ve Margreet Dorleijn, 52-69. Utrecht: Houtsma Foundation Publication Series.
- Kreyenbroek, Philip, and Christine Allison, eds. 1996. *Kurdish Culture and Identity*. Londra: Zed Books.
- Kreyenbroek, Philip, and Stephen Sperl, eds. 1992. *The Kurds: A Contemporary Overview*. Londra: Routledge.
- Kriesberg, Louis. 1997. "Social Movements and Global Transformation." *Transnational Social Movements and Global Politics: Solidarity Beyond the State*, içinde, editörler: Jackie Smith, Charles Chatfield ve Ron Pugnacco, 3-18. Syracuse: Syracuse Univ. Press.
- Kub, Abdal Hosein Zereen. 1974. *Na sharqi, na qarbi, ensani*. Tehran: Chapkhaney-e Sepehr.
- "Kurdish Problem: Foreign Office Research Paper, The." 1946. Copy of British Documents, letter E27821, 104/34, Institut Kurde de Paris, Nisan. 2. Paris, Fransa.
- "Kurdish Situation." 1945. Copy of documents from War Department, Military Intelligence Division, Institut Kurde de Paris, BID 3144, no. 220-45, Eylül. 6. Paris, Fransa.
- "Kurdish Situation: Notes on Suleimanya Liwa." 1945. Copy of documents from War Department, Military Intelligence Division, Institut Kurde de Paris, BID 3144, no. 250-45, Ekim. 18. Paris, Fransa.
- "Kurdistan " 1944. *Roja Nû*, no. 40-42: 1-2.
- "Kurdistan: Suisse du Moyen-Orient." 1944. *Roja Nû*, no. 36: 1.
- Kurdo, J. 1988. *Kurdistan: The Origins of Kurdish Civilization*. Huddiksväli, İsveç: Tryck-Media.
- "Kurds and Syrian Arab Socialism, The." 1968. *Kurdish Journal* 5, no. 1-2: 1-5.
- "Kurds and Turks: Last Bonds of Friendship Destroyed." 1925. *Baghdad Times*, Nisan 7. Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Caucause-Kurdistan, 1918-1929. Carton 311, c. 13, no. 77, dossier 3, series E. Paris, Fransa.
- Kutlay, Naci. 2004. "1920'li Yıllar Meclisinde Kürtler." *Özgür Politika*, Ocak 12, 1-8.
- Kutschera, Chris. 1979. *Le Mouvement nationale Kurde*. Paris: Flammarion.

- 1994. "Mad Dreams of Independence: The Kurds of Turkey and the PKK" *Middle East Report* (Temmuz-Ağustos): 12-15.
- 1997. *Le Defi Kurde*. Paris: Bayard Editions.
- Laitin, David. 1983. "The Ogaadeen Question and Changes in Somali Identity." *State vs. Ethnic Claims: African Policy Dilemmas*, içinde, editörler: Donald Rothchild ve Victor A. Olorunsola, 331-49. Boulder: Westview Press.
- Lambton, Ann K. S. 1953. *Landlord and Peasant in Persia*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- 1969. *The Persian Land Reform, 1962-1966*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- 1987. *Qaj'ar Persia*. Londra: I. B. Tauris.
- Landau, Jacob M. 1974. *Radical Politics in Modern Turkey*. Leiden: E. J. Brill
- 1981. *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism*. Londra: C. Hurst.
- ed. 1984. *Ataturk and the Modernization of Turkey*. Boulder: Westview Press.
- "La Question de Cilicie: Discourse prononce le 24 Decembre 1920 à la Chambre des Deputes par M. Bellet." 1921. *Extrait du Journal Officiel*, 17-22. Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Mesopotamie Irak, 1918-1929. Carton 311, c. 13, dossier 3, series E. Paris, Fransa.
- Laqueur, Walter Z. 1957. *Communism and Nationalism in the Middle East*. New York: Praeger.
- 1969. *The Struggle for the Middle East The Soviet Union and the Middle East, 1958-1968*. Londra: Routledge and Kegan Paul.
- L'Arabisation du Kurdistan: Les vises racistes du regime Baasiste d'Irak*. 1974. Paris: Departement a l'Information du Parti Democratique Kurde.
- La Solution du probleme Kurde en Irak*. 1970, Bağdat: Parti Baas Socialist Arabe.
- Lazareff, Pierre, ed. 1961. *Memoires du chah d'Iran*. Çeviren: Michel Christien ve F. Cousteau. Paris: Gallimard.
- Le Consul de France à Mossoul. 1929. "A Son Excellence Monsieur le Minister des Affaires Etrangeres." Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Mesopotamie Irak, 1919-1929. Mayıs 1, 1918-1931, no. 17, bulletin no. 5, Aralık 9. Paris, Fransa.

- Lederer, Ivo L, and Wayne S. Vucinich, eds. 1974. *The Soviet Union and the Middle East: The Post- World War Two Era*. Stanford, Calif.: Hoover Univ. Press.
- Leezenberg, Michiel. 2000. "Humanitarian Aid in Iraqi Kurdistan." *Cahiers d'etudes sur la Mediterranee orientale et le monde Turco-Iranien*, no. 29.
- "Le Kurdistan." 1945. *Roja Nû*, no. 61: 1-3.
- "Le Mouvement Kurde." 1922. Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Caucase Kurdistan, 1918-1929. Carton 311, c. 13, dossier 3, series E, Temmuz 28. Paris, Fransa.
- "Le Mouvement Kurde, le mouvement laze, et l'activite de l'opposition en Turquie." 1927. Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Caucase-Kurdistan, 1918-1929. Carton 311, c. 13, dossier 3, series E, Kasım 2. Paris, Fransa.
- Lenczowski, George. 1962. *The Middle East in World Affairs*. Ithaca: Cornell Univ. Press.
- . 1978. *Iran under the Pahlavis*. Stanford, Calif.: Hoover Univ. Press.
- "Le Parti Communiste Irakien et la question nationale Kurde." 1959. *Orient*, no. 9: 151-54.
- Les Archives de la Prefecture de la Police. 1874-1887. Musée de la Prefecture de la Police, RG Constantinople, box A/335. Paris,
- "Letter from Sheikh Mahmoud Barzinji to His Excellency the High Commissioner for Iraq." 1930. Copy of British Documents, Institut Kurde de Paris, Eylül 17. Paris, Fransa.
- "Lettre de Bedr Khan, Sec. General de la Comite de l'Independence Kurde." 1920. Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Caucase-Kurdistan, 1918-1929. Car-ton 311, c. 13, dossier 3, series E, Mart 14. Paris, Fransa.
- "Lettre de Jesse à Curley." 1925. "Kurds and Turks: Last Bonds of Friendship Destroyed," *Baghdad Times*, Mart 10. Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Mesopotamie Irak, 1919-1929. C. 13, dossier 2, series E, no. 77. Paris, Fransa.
- "Lettre de Seyid Ahmed, delegue Kurde au Conference du Paix." 1919. Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Caucase-Kurdistan, 1918-1929. Carton 311, c. 12, dossier 3, series E, Oct. 4. Paris, Fransa.
- "Lettre de Sheikh Abdul Qader à son excellence General Agha Petros." 1922. Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Caucase-

Kurdistan, 1918-1929. Car-ton 311, c. 13, dossier 3, series E, Apr. 5. Paris, Fransa.

Lettre ouverte de Parti Democratique du Kurdistan Iranian au chef de la revolution, l'Ayatollah Khomeini. 1979. Tehran: KDPI.

"Lettre sur le mouvement Kurde." 1922. Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Mesopotamie Irak, 1919-1929. Carton 311, c. 13, dossier 3, series E, no. 134/6, July 28. Paris, Fransa.

L'Irak revolutionnaire, 1968-1973: Le Rapport politique adopte par le Huitieme Congres Regional du Parti Arabe Socialiste Baas Irak. 1974. Bağdat: Parti Arab Socialist Baas.

Loeffler, Reinhold. 1986. "Economic Changes in a Rural Area since 1979." *The Iranian Revolution and the Islamic Republic*, içinde, editörler: Nikki R. Keddie ve Eric Hooglund, 93-109. Syracuse: Syracuse Univ. Press.

Longrigg, Stephen H. 1956. *Iraq, 1900-1950: A Political, Social, and Economic History.* Oxford: Oxford Univ. Press.

Lustick, Ian S. 1993. *Unsettled States, Disputed Lands: Britain and Ireland, France and Algeria, Israel and the West Bank-Gaza.* Ithaca: Cornell Univ. Press.

Lustig, Michael Jennings. 1987. "The Muhajirat and the Provisional Government in Kermanshah, 1915-1917." *Doktora tezi*, New York Univ.

Mâiz, Râmon. 2003. "Politics and the Nation: Nationalist Mobilization of Ethnic Differences." *Nations and Nationalism* 9, no. 2: 195-212.

Majd, Mohammad Gholi. 2000. "Small Landowners and Land Distribution in Iran, 1962-71." *International Journal of Middle East Studies* 32, no. 1: 123-53.

Malmîsanij, and Mahmud Lewendî. 1993. *Li Kurdistanê Bakur û Li Turkiyê Rojnamegeriya Kurdî, 1908-1992*, Ankara: Öz-Ge Yayınları.

Mamosta Cheikh Ezzedine Hosseini et la situation politique en Iran et au Kurdistan d'Iran. 1984. Paris: Bureau Politique de Mamosta Cheikh Ezzedine Hosseini.

Marcus, Aliza. 1994. "City in the War Zone" *Middle East Report* (Temmuz-Ağustos): 16-19.

Mardin, Şerif. 1973. "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?" *Daedalus* 102, no. 2: 169-89.

Margulies, Ronnie, and Ergin Yıldızoğlu. 1987. "Agrarian Change."

Turkey in Transition: New Perspectives, içinde, editörler: Irvin Cemil Schick ve Ertugrol Ahmet Tonak, 269-92. Oxford: Oxford Univ. Press.

Marr, Phebe. 1985. *The Modern History of Iraq*. Boulder: Westview Press.

Marten-Finnis, Suzanne. 1995. "Collective Memory and National Identities, German and Polish Memory Cultures, the Forms of Collective Memory." *Communist and Post-Communist Studies* 28, no. 2: 255-61.

Martin, Vanessa. 1989. *Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906*. Londra: I. B. Tauris.

McAdam, Doug, John McCarthy, and Mayer N. Zald. 1996. "Introduction: Opportunities, Mobilizing Structures, and Framing Processes-Toward a Synthetic, Comparative Perspective on Social Movements." *Comparative Perspectives on Social Movements*, içinde, editörler: Doug McAdam, John McCarthy ve Mayer N. Zald, 1-24. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

McAdam, Doug, Sidney Tarrow, and Charles Tilly. 1997. "Toward an Integrated Perspective on Social Movements and Revolution." *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure*, içinde, editörler: Mark Irving Lichbach ve Alan S. Zuckerman, 142-72. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

McDowall, David. 1988. *The Alevi Kurds*. Londra: Minority Rights Group.

———. 1997. *A Modern History of the Kurds*. Londra: I. B. Tauris.

MEDYA Güneşi. 1988. No. 6 (Kasım-Aralık).

"Memorandum from Barzani to the Iraqi Government." 1966. *Kurdish Journal* 3'te çevirisi yayınlandı no. 4: 16-20.

"Memorandum Presented by the Kurdish 'Razkari' Party in Iraq to the Conference of Foreign Ministers in Moscow." 1946. Copy of documents from War Department, Institut Kurde de Paris, Temmuz. Paris, Fransa.

Menashri, David. 1988. "Khomeini's Policy Toward Ethnic and Religious Minorities." *Ethnicity, Pluralism, and the State in the Middle East*, içinde, editörler: Milton J. Esman ve Itamar Rabinovich, 215-29. Ithaca: Cornell Univ. Press.

Meskoob, Shahrokh. 1992. *Iranian Nationality and the Persian Language*. Çeviren: Michael C. Hillman. Washington, D.C.: Mage Publishers.

- Middle East Watch. 1993. *The Anfal Campaign in Iraqi Kurdistan: The Destruction of Koreme*. New York: Human Rights Watch.
- Milani, Mohsen M. 1988. *The Making of Iran's Islamic Revolution: From Monarchy to Islamic Republic*. Boulder: Westview Press.
- Al-minhaj al-thiqaqi al-markazi. 1990. Bağdat: Dar al-Howriya.
- Miran, Serdar Hamid, and Karim Mustafa Sharezahr. 1986. *Diwanî Hajî Qadirî Koyî Arbil* (Hawler), Iraq: Emîndareti Gishtîy Ros-hinbîrî û Lawanî Nawchey Kurdistan.
- Moghadam, Fatemeh E. 1996. *From Land Reform to Revolution: The Political Economy of Agricultural Development in Iran, 1962-1979*. Londra: I. B. Tauris.
- Mojab, Shahrzad, and Amir Hassanpour. 1995. "The Politics of Nationality and Ethnic Diversity." *Iran after the Revolution: Crisis of an Islamic State*, içinde, editörler: Saeed Rahnema ve Sohrad Behdad, 229-50. Londra: I. B. Tauris.
- Momeni, Jamshid A., ed. 1977. *The Population of Iran: A Selection of Readings*. Shiraz, Iran: Pahlavi Populations Center and East-West Population Institute.
- "Monsieur de France, haut commissaire de la Republique Française en Orient à son excellence Monsieur Mitterand, president du conseil, ministre des affaires etrangeres." 1920. Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Caucause-Kurdistan, 1918-1929. Carton311, c. 12, dossier 3, series E, Şubat 22. Paris, Fransa.
- Monterserat, Michael. 1959. "L'Affaire de Mossoul." *Orient*, no. 9: 23-30.
- Moore, Henry Clement. 1970. *Politics in North Africa: Algeria, Morocco, and Tunisia*. Boston: Little, Brown.
- Morsaland, Hassan. 1995. *Ostad-e Kabine-ye Kudeta-ye Sevum-e Esfand-e 1299*. Tehran: Chapkhane-ye Sayeh.
- Moslem, Mehdi. 1999. "Ayatollah Khomeini's Role in the Rationalization of the Islamic Government." *Critique*, no. 14: 75-92.
- Mottahedeh, Roy. 1985. *The Mantle of the Prophet*. NewYork: Pantheon Books.
- Moutafchieva, Vera P. O. 1988. *Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries*. Boulder: Univ. Press of Colorado.
- Moynehan, Daniel. 1993. *Pandaemonium: Ethnicity and International Politics*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Moynehan, Daniel, and Nathan Glazer, eds. 1985. *Ethnicity: Theory*

- and Experience. Cambridge: Harvard Univ. Press.
- Munch, Richard. 2001. *Nation and Citizenship in the Global Age: From National to Transnational Ties and Identities*. Londra: Palgrave.
- Nader, George A. 1995. "Interview with President Ali Akbar Rafsafl-jani." *Middle East Insight* 11, no. 5: 6-14.
- Nagel, Joane. 1980. "The Conditions of Ethnic Separatism: The Kurds in Turkey, Iran, and Iraq." *Ethnicity* 7, no. 3: 279-97.
- Najambadi, Afsaneh. 1987a. "Depolitisation of a Rentier State: The Case of Pahlavi Iran." *The Rentier State*, içinde, editörler: Hazem Beblawi ve Giacomo Luciani, 211-27. Londra: Croom Helm.
- . 1987b. *Land Reform and Social Change in Iran*. Salt Lake City: Univ. of Utah Press.
- Nasseri, Iraj Tanhatan. 1980. "The Muhajirat and the National Government of Kermanshah, 1915-1917." Doktora tezi, Univ. of Edinburgh.
- Natali, Denise. 1999. "International Aid, Regional Politics, and the Kurdish Issue in Iraq after the Persian Gulf War." Abu Dhabi: Emirates Center for Strategic Studies and Research.
- The National Development Plan: 1970-1974*. 1971. Bağdat: Government Press.
- Nattagh, Nima. 1986 *Agricultural and Regional Development in Iran, 1962-1978*. Cambridgeshire: Middle East and North African Studies Press.
- "Nejadî Sasanî Kurd bun û Fars nebûn." 1958. *Hetaw*, no. 134-38: 1.
- Nezan, Kendal. 1993. "The Kurds under the Ottoman Empire." *A People Without a Country*, içinde, editör: Gerard Chaliand, 11-37. New York: Olive Branch Press.
- Nikitine, Basil. 1956. *Les Kurdes*. Paris: Editions d'Aujourd'hui.
- Nuseibeh, Hasam Zab. 1956. *The Ideas of Arab Nationalism*. Ithaca: Cornell Univ. Press.
- O'Ballance, Edgar. 1973. *The Kurdish Revolt, 1961-1970*. Londra: Faber and Faber.
- Ökçün, A. Gündüz. 1968. *Türkiye iktisat Kongresi: 1923 İzmir*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Olson, Robert. 1989. *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion (1880-1925)*. Austin: Univ. of Texas Press.

- 1992a. "Battle for Kurdistan: The Church-Cox Correspondence Regarding the Creation of the State of Iraq, 1921-1923." *Kurdish Studies* 5, no. 1-2: 29-44.
- 1992b. "The Creation of a Kurdish State in the 1990s?" *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies* 15, no. 4: 1-25.
- Omid, Homa. 1994. *Islam and the Post-revolutionary State in Iran*. Londra: St. Martin's Press.
- Onis, Ziya. 1991. "Political Economy of Turkey in the 1980s: Anatomy of Un-orthodox Liberalism." *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*, içinde, editör: Metin Heper, 27-40. Berlin: Walter de Gruyter.
- 1995. "Turkey in the Post-Cold War Era, in Search of Identity." *Middle East Journal* 49, no. 1: 48-68.
- O'Shea, Maria T. 1991. "Greater Kurdistan: The Mapping of a Myth?" *Kurdistan: Political and Economic Potential*, içinde, editör: Maria T. O'Shea, 1-26. Londra: Geopolitics and International Boundaries Research Centre.
- Owen, Roger. 1981. *The Middle East in the World Economy*. Londra: Methuen.
- Özoğlu, Hakan. 2004. *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*. Albany: State Univ. of New York Press.
- Özok, Tijen Yalçın. 1990. *Southeastern Anatolian Tribes During the Turkish Nationalist Struggle*. İstanbul: Boğaziçi Univ.
- Pacha, Sherif. 1919. "Memorandum sur les revendications du peuple kurdes." Paris: Imprimerie A. G. Hoir.
- Parla, Taha. 1981. *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876-1924*. Leiden: E.J.Brill.
- Parvin, Manoucher, and Majid Taghavi. 1986. "A Comparison of Land Tenure in Iran under the Monarchy and under the Islamic Republic." *Post-revolutionary Iran*, içinde, editörler: Hoosang Amirahmadi ve Manochar Parvin, 168-82. Boulder: Westview Press.
- Paşa, İhsan Nouri. 1986. "La Revolte de Agridagh: Ararat." Cenevre: Editions Kur-des Geneve et Atelier P.V.
- Peker, Mumtaz. 1996. "Internal Migration and the Marginal Sector." *Work and Occupation in Modern Turkey*, içinde, editörler: Erol Kahveci, Nadir Sugur ve Theo Nichols, 7-37. Londra: Mansell Publishers.

- Pelletiere, Stephen C. 1984. *The Kurds: An Unstable Element in the Persian Gulf*. Boulder: Westview Press.
- Perinçek, Doğu. 1989. *Abdullah Öcalan ile Görüşme*. İstanbul: Günay Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
- Peteet, Julie. 2000. "Refugees, Resistance, and Identity." *Globalizations and Social Movements*, içinde, editörler: John A. Guidry, Michael Kennedy ve Mayer N. Zald, 183-209. Ann Arbor: Univ. of Michigan Press.
- Petry, Jeff. 1993. "The Construction of Karen Nationalism: American Baptists in Burma." *Ethnic Studies Report* 11, no. 1: 64-92.
- Pope, Nicole, and Hugh Pope. 1997. *Turkey Unveiled: Atatürk and After*. Londra: John Murray.
- Poujol, Helene. 1999. "Alevism et construction identitaire en Turquie: Entre stig-matisation, mobilisation, et violence." Doktora tezi, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.
- "President: Islamic Culture, Most Important Pillar of Iranian Identity." 1998. *Tehran Times*, Nisan 22, 1.
- Program and Constitution of the Kurdistan Democratic Party of Iran*. 1981. Paris: KDPI Qader, Sheikh Abdul. 1922. "A Son Excellence General Agha Petros." Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Mesopotamie Irak, 1919-1929. Carton 211, c. 13, dossier 3, series E, Nisan 5. Paris, Fransa.
- Qani' [Muhammed Abdul Qader]. 1979. *Diwanî Qani'*. Sulaimaniya: Chapkhaney Zanko Suleymanî
- "Qawmî Kurd layqî Jian." 1943. *Nishtiman*, no. 7-9: 7.
- Rahnema, Saeed, and Sohrad Behdad, eds. 1995. *Iran after the Revolution: Crisis of an Islamic State*. Londra I. B. Tauris.
- Rajaei, Bahram. 2000. "The Politics of Refugee Policy in Post-revolutionary Iran." *Middle East Journal* 54, no. 1: 44-63.
- Ramazani, K. Rouhallah. 1975. *Iran's Foreign Policy, 1941-73: A Study of Foreign Policy in Modernizing Nations*. Charlottesville: Univ. Press of Virginia.
- Ramazanoglu, Hüseyin. 1985. *Turkey in the World Capitalist System*. Aldershot, Hants, England: Gower Publishing.
- Ramsdan, Sonyel Salahi. 1989. *Ataturk: The Founder of Modern Turkey*. Ankara: Turkish Historical Society Printing House.
- Raouf, Wafik. 1984. *Nouveau regard sur le nationalisme Arab, Ba'ath, et Nasserism*. Paris: L'Harmattan.

- "Rapport du Comité Central du Parti Communiste Irakien." 1959. *Orient*, no. 9: 175-81.
- Rashid, Ali. 1994. "De-privatisation Process of the Iranian Economy after the Revolution of 1979." *L'Economie de l'Iran Islamique: Entre l'état et le marché*, içinde, editör: Thierry Colville, 37-68. Tehran: Institut Français de Recherche en Iran.
- Report by the Majesty's High Commission on the Finances, Administration, and Condition of Iraq for the Period from October 1, 1920, to March 31, 1922.* 1922. Bağdat: Government Press.
- Resistance to the Huge Military Attack on Kurdistan and to the Repression of Workers and Students.* 1981. Komala Document Series no. 5. Uppsala, İsveç: Esmail Sharifzade Publications.
- Review of the Civil Administration of Mesopotamia.* 1920. Londra: His Majesty's Stationery Office.
- "Review of the Civil Administration of Mesopotamia." 1922-1923. *Al-Iraq Yearbook*, içinde, Bağdat: Al-Iraq Press.
- Rigoni, Isabelle, 1998. "Les Mobilisations des Kurdes en Europe." *Revue Europeenne des Migrations Internationales* 14, no. 3: 203-23.
- Rittenberg, Libby, ed. 1998. *The Political Economy of Turkey in the Post-Soviet Era.* Westport, Conn.: Praeger.
- Roberts, Gwilym, and David Fowler. 1995. *Built by Oil.* Reading, Berkshire, İngiltere: Ithaca Press.
- Rondot, Pierre. 1958. "La Nation Kurd en face des mouvements Arabs." *Orient*, no. 9: 90-96.
- . 1959. "Quelques opinions sur les relations Arabo-Kurdes dans la République Irakienne." *Orient*, no. 9: 51-58.
- Rose, Gregory. 1983. "Velayat-e Faqih and the Recovery of Islamic Identity in the Thought of Ayatollah Khomeini." *Religion and Politics in Iran: Shi'ism from Quietism to Revolution*, içinde, editör: Nikki R. Keddie, 166-88. New Haven: Yale Univ. Press.
- Ross, H. Pierre. 1959. "L'Irak devant la réforme agraire" *Orient*, no. 9: 81-93.
- Ruhani, Baba Mardukh, and Majed Mardukh Ruhani. 1992. *Tarikh-e Moshaher-e Kord.* C. 3. Tehran: Shorush Press.
- Sader, Makrem. 1982. "Le Développement industriel de l'Irak." *Industrialization et changements sociaux dans l'Orient Arabe*, içinde, editörler: Par A. Bourgey ve J. P. Bertrand, 237-44. Beyrut: Centre d'Etudes et de Recherches sur le Moyen Orient Contemporain.

- al-Said, Nuri (Prime Minister, Office of the Council of Ministers). 1930. "To the British Resident." Copies of British Documents, Institut Kurde de Paris, RG 371 14523, no. 2957, Ekim. 24. Paris, Fransa.
- Sakallıoğlu, Umit Cizre. 1998. "Rethinking the Connections Between Turkey's Western Identity Versus Islam." *Critique* 12: 3-8.
- Salmanzadeh, Cyrus. 1980. *Agricultural Change and Rural Society in Southern Iran*. Cambridge: Middle East and North African Studies Press,
- Samii, Abbas. 1996. "The Shah and the Kurds, 1955-1975." *Namah* 4, no. 1: 1-4.
- Saraçoğlu, Ruşdu. 1994. "Liberalization of the Economy." *Politics in the Third Turkish Republic*, içinde, editörler: Metin Heper ve Evin Ahmet, 63-75. Boulder: Westview Press.
- Sayan, Celal. 1987. "La Construction de l'état-nation Turc et le mouvement national Kurde (1918-1938)." Doktora tezi, Univ. of Paris VIII et Univ. of Paris I.
- Schick, Irvin Cemil, and Ertugrul Ahmet Tonak, eds. 1987. *Turkey in Transition: New Perspectives*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Schirazi, Aghar. 1997. *The Constitution of Iran: Politics and the State in the Islamic Republic*. Çeviren: John O'Kane. New York: I. B. Tauris.
- Şener, Cemal. *Atatürk ve Aleviler*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Sershomari-ye omumi-ye nofus va maskan. 1996. Natayej-e Tafsili. Tehran: Jomhuri-ye Islami-ye Iran, Sazman-e barnameh va bu-jeh-ye merkez-e Amar-e Iran.
- Set Up Peasants' Unions to Wipe Out Derebegayeti. 1981. Komala Document Series no. 6. Uppsala, İsveç: Esmail Sharifzade Publications.
- Shaker, Sallama. 1995. *State, Society, and Privatization in Turkey, 1979-1990*. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press.
- Shamsul, A. B. 1997. "The Economic Dimension of Malay Nationalism: Identity Formation in Malaysia since 1988." *Developing Economies?* 35, no. 2: 240-61.
- Shankland, David. 1996. "Islam, Secularists, and the Alevis: Dynamics and Dilemmas Confronting the New Coalition Government." *Islamic World Report* 1, no. 3: 102-14.
- Shaw, Stanford J., and Ezel Kural Shaw. 1997. *History of the Ottoman*

Empire and Modern Turkey. C. 2. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

Sherzad, A. 1991. "The Kurdish Movement in Iraq, 1975-1988." *The Kurds: A Contemporary Overview*, içinde, editörler: Philip G. Kreyenbroek ve Stephan Sperl, 134-69. Londra: Roudedge.

Silopi, Zinar. 1969. *Doza Kurdistan*. Beyrut: Stewr basim-evi.

Simko, Ismail Agha. 1921. "To Babekr I Selim Agha, Qaimaqam of Qala Diza." Mektubun çevirisi. Copy of British Documents, Institut Kurde de Paris, RG 371/6397,138842, Haziran-Temmuz. Paris, Fransa.

Şimşir, Bilal N., ed. 1973. *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*. C. 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

— 1975. *Documents diplomatiques Ottomans, 1886-1893*. C. 1-2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Şivan, Dr. [Sait Kırmızıtoprak]. 1997. *Kürt Millet Hareketleri ve Irak'ta Kürdistan İhtilali*. Stockholm: APEC.

Sluglett, Peter. 1976. *Britain in Iraq, 1914-1932*. Londra: Ithaca Press.

Smith, Anthony D. 1987. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Basil Blackwell.

— 2002. "Dating the Nation." *Ethnonationalism in the Contemporary World: Walker Connor and the Study of Nationalism*, içinde, editör: Daniele Conversi, 53-71. Londra: Routledge.

Sökefeld, Martin, and Susanne Schwalgin. 2000. "Institutions and Their Agents in Diaspora: A Comparison of Armenians in Athens and Alevis in Germany." *Avrupa Sosyal Antropologlar Derneğinin altıncı kongresine sunulan tebliğ*, Krakow, Temmuz 26-29.

Soran, Zinar. 1996. "Kürt Teali Cemiyeti ya Diyarbekire (Komeleya Peşket na Kurdan ya Diyarbekire 1918)." *Çıra* 5: 18-27.

Stansfield, Gareth R. V. 2003. *Iraqi Kurdistan: Political Development and Emergent Democracy*. Londra: Roudedge Curzon.

Steinbach, Udo. 1991. "The European Community, the United States, the Middle East, and Turkey." *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*, içinde, editör: Metin Heper, 103-16. Berlin: Walter de Gruyter.

Stork, Joe. 1979. "Oil and the Penetration of Capitalism in Iraq: An Interpretation." *Oil and Business in Iraq*, 38-77. içinde, Louvain la-Neuve: Centre de Recherches sur le Monde Arabe Contemporaine.

- 1989. "Class, State, and Politics in Iraq." *Power and Stability in the Middle East*, içinde, editör: Berch Berberoglu, 31-54. Londra: Zed Books.
- Sugar, Peter E, ed. 1997. *Nationality and Society in the Habsburg and Ottoman Empire*. Hampshire, England: Variorum.
- Sultan, Ja'far. Howreman tribes, Afrasiab Beg Rustam Sultan Zada, Mustafa Beg Salari Jang Ja'far Sultan Zada, and Badir Khan (Sultani tribe). 1930. "To Gen-eral Secretary of the League of Nations Through the High Commissioner for Iraq." Copy of British Documents, Institut Kurde de Paris, RG 371/14523, Ekim. 9. Paris, Fransa.
- Tabrizi, Khosro. 1927. "Nejad va tebar-e Safaviyeh." *Ayandeh* 2, no. 3: 357-59.
- "Talabani Remarks from Historic Visit to Kirkuk." 2003. *Kurdistan Nuwe*, Nisan 14. Çeviren: Kamal Mirawdeli, <http://www.kurdishmedia.com>
- Tapper, Richard L. 1988a. "Ethnicity, Order, and Meaning the Anthropology of Iran and Afghanistan", *Le Fait ethnique en Iran et en Afghanistan*, içinde, editör: Jean-Pierre Digard, 21-34. Paris: Editions du CNRS.
- 1988b. "History and Identity among the Shahsevan." *Iranian Studies* 31, no. 3-4: 84-108.
- ed. 1983. *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*. New York: St. Martin's Press.
- Tavahodi, Kalimullah. 1980. *Harakat-e Tarikhi-ye Kurd beh Khorasan. Meşhed Iran*: Kooshesh.
- Telegram from the High Commissioner, Baghdad. 1921. "To Political Officer, Su-laimaniya." Copy of British Documents, Institut Kurde de Paris, RG 371/63976,138842, no. 950/S, Ağustos 19. Paris, Fransa,
- "Telegramme Confidentielle de Georges Picot." 1919. Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Caucase-Kurdistan, 1918-1929. Carton 311, c. 12, dossier 3, series E, Ekim 8. Paris. Fransa.
- "Telegramme de Monsieur Gouraud." 1921. Archives du Quai d'Orsay, RG Lev-ant, Caucase-Kurdistan, 1918-1929. Carton 314, c. 26, dossier 1, series E, Kasım 29. Paris, Fransa.
- Telegramme de 22 chiefs du tribu et les notables Kurdes. 1920. "A la Sec. Gen-eral de la Conference de la Paix." Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Caucase-Kurdistan, 1918—— 1929.

- Carton 311, c. 12, dossier 3, series E. Paris, Fransa.
- "Telegramme de Gouraud." 1921. Archives du Quai d'Orsay, RG Levant, Cau-cause-Kurdistan, 1918-1929. Carton 314, c. 26, dossier 1, series E, Kasım 29, Paris, Fransa.
- Thomas, Lewis V. 1952. "Recent Developments in Turkish Islam." *Middle East Journal* 6, no. 1:22-40.
- Tiryakian, Edward A., and Neil Nevitte. 1985. "Nationalism and Modernity." *New Nationalisms of the Developed West*, içinde, editörler: Edward A. Tiryakian ve Ronald Rogowski, 57— 86. Boston: Ailen and Unwin.
- Togan, S., and V N. Balasubramanyam. 1996. *The Economy in Turkey since Liberalization*. Londra: Macmillan.
- Tonak, Ahmet Ertuğrul, and Irvin Cemil Schick. 1987, *Turkey in Transition: New Perspectives*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Toprak, Binnaz. 1981. *Islam and Political Development in Turkey*. Leiden: E. J. Brill.
- "Translation of Letter from Ismail Agha Simko to Babekr I Selim Agha, Qaimaqam of Qala Diza." 1921. Copy of British Documents, letter FO 371/6397, pp. 109-10, Institut Kurde de Paris, Temmuz. Paris, Fransa.
- Treaty of Alliance Betmen Great Britain and Irak*, 1925. Londra: His Majesty's Stationery Office.
- The Trial of a Mischievous Landowner in the People's Tribunal*. 1981. Komala Document Series no. 4. Uppsala, İsveç: Esmail Sharifzade Publications.
- "Trouble in Kurdistan: Suleymaniyah Shaikh's Treachery." 1919. *Basrah Times*, Mayıs 28,1.
- Tunay, Muharrem. 1993. "The Turkish New Right's Attempt at Hegemony." *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey*, içinde, editörler: Atila Eralp, Muharrem Tunay, and Birol Yesilada, 11-30. Westport, Conn.: Praeger.
- "Turkiye û al û gori ferhengî." 1993. *Sirwa* (Ağustos): 4-5.
- Turquie: OCDE etudes economiques*, 1984/85. 1985. Paris: OCDE/OECD.
- 12 September in Turkey: Before and After*. 1982. Ankara: Angün Kardeşler Printing House.
- "Two Years After." 1968. *Kurdica*, no. 1: 6.
- Unal, Unver. 2000. "La Citoyennete Turque et le question Kurde." Doktora tezi. Univ. Lumiere Lyon 2.

- Uriel, Dann. 1969. *Iraq under Qassem: A Political History, 1958-1963*. Tel Aviv: Praeger.
- Vali, Abbas. 1993. *Pre-capitalist Iran: A Theoretical History*. Londra: I. B. Tauris.
- 1994a. "Genese et structure du nationalisme Kurde en Iran." *Peuples Meditteraneens*, no. 68-69: 143-64.
- 1994b. "Nationalism and Kurdish Historical Writing." *New Perspectives on Turkey*, 14:23-51
- 1995. "The Making of Kurdish Identity in Iran." *Critique* 7: 1-22.
- van Bruinessen, Martin. 1992. *Agha, Shaikh, and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*. Londra: Zed Books.
- 1998. "The Kurds and Islam." *Islam de Kurdes*, 13-35. Paris: Institut National de Langues et Civilisations Orientales.
- 2001. "Ashını inkar eden haramzadedir!" *Etudes Kurdes*, no. 3: 7-40.
- Vaner, Semih. 1988. "Un premier etat des lieux." *Cahiers d'Etudes sur la Mediterranee Orientale et le Monde Turco-Iranien*, no. 5: 3-22.
- Vanley, Ismet S. 1993. "Kurdistan in Iraq." *A People Without a Country*, içinde, editör: Gerard Chaliand, 138-93. New York: Olive Branch Press.
- Verdery, Katherine. 1993. "Whither Nation and Nationalism." *Daedalus* 122, no. 3: 37-46.
- "Visiting French Senator Expresses Support for Kurds' Aspirations." 2003. *Kurdistan Observer*, Ocak 27.
- Weaver, Sally M. 1986. "Struggles of the Nation-State to Define Aboriginal Ethnicity in Canada and Australia." *Minorities and Mother Country Imagery*, içinde, editör: Gerald L. Gold, 182-210. Newfoundland: Institute of Social and Economic Research.
- Whittleton, Celine. 1989. "Oil and the Iraqi Economy." *Saddam's Iraq: Revolution Or Reaction?* içinde, editör: CADRI, 54-72. Londra: Zed Books.
- William, Alonso. 1995. "Citizenship, Nationality, and Other Identities." *Journal of International Affairs* 48, no. 2: 585-99.
- Williams, Brackette F. 1989. *A Class Act: Anthropology and the Race to Nation*

- Across Ethnic Terrain." *Annual Review of Anthropology* 18: 401-44.
- "Wutareikî Shaykh Said peshawa-yî enqelabî-yî milatî-yî Kurd." 1943. *Nishtiman*, no. 7-9:1
- "Xemasi." 1998. *Çira*, no. 13: 62-63.
- Yalçın-Heckmann, Lâle. 1990. "Kurdish Tribal Organisation and Local Political Processes." *Turkish State, Turkish Society*, içinde, editörler: Andrew Hale ve Nûkhet Sırman, 292-315. Londra: Roudedge.
- Yasemi, Rashid Ghulam Reza. 1937. *Kurd va peyvastegi-ye nejadi va tarikhi*. Tehran: Chapkhane-ye Naqshe Jehan.
- Yassin, Borhanedin A. 1995. *Vision or Reality? The Kurds in the Policy of the Great Powers 1941-1947*. Lund, İsveç: Lund Univ. Press.
- Yavari-d'Hellencourt, Nouchine. 1988. "Ethnies et ethnicite dans les manuels scolaires Iraniennes." *Le Fait ethnique en Iran et en Afghanistan*, içinde, editör: Jean-Pierre Digard, 247-65. Paris: Editions du CNRS.
- Yavuz, M. Hakan. 1995. "The Patterns of Political Islamic Identity: Dynamics of National and Transnational Loyalties and Identities." *Central Asian Survey* 14, No. 3: 341-72.
- 1998. "Turkish Identity and Foreign Policy in Flux: The Rise of Neo-Ottomanism." *Critique* 12:19-41.
- 1999. "Search for a New Social Contract in Turkey: Fethullah Gülen, the Virtue Party, and the Kurds." *SAIS Review* 19, no. 1: 114-43.
- 2001. "Five Stages of the Construction of Kurdish Nationalism in Turkey." *Nationalism and Ethnic Politics*, 7 no. 3: 1-24.
- 2002. "The Politics of Fear: The Rise of the Nationalist Action Party (MHP) in Turkey." *Middle East Journal* 56 no. 2: 200-221.
- Yeğen, Mesut. 1998. "The Turkish State Discourse and the Exclusion of Kurdish Identity." *Middle East Studies* 32, no. 2: 216-29.
- Yerasimos, Stephane. 1987. "The Monoparty Period." *Turkey in Transition: New Perspectives*, içinde, editörler: Irvin Cemil Schick ve Ertugal Ahmet Tonak, 66-100. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Yesilada, Birol. 1993. "Turkish Foreign Policy Toward the Middle East." *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey*, içinde, editörler: Atila Eralp, Muharrem Tunay ve Birol Yesilada,

- da, 169-92. Westport, Conn.: Praeger.
- Yousif, Abdul-Salaam. 1991. "The Struggle for Cultural Hegemony During the Iraqi Revolution." *The Iraqi Revolution of 1958: The Old Social Classes Revisited*, içinde, editörler: Robert Fernea ve William Louis, 172-96. Londra: I. B. Tauris.
- Zabih, Sephehr. 1966. *The Communist Movement in Iran*. Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press.
- Zarcone, Thierry. 1998. "Note sur quelques shaykh soufis Kurdes contemporains et leurs disciples à istanbul." *Islam de Kurdes*, içinde, 109-23. Paris: Institut National des Langues et Civilisations Orientales.
- Zekî, Muhammed Amin. 1931. *Kurd û Kurdistan*. Mahabad, Iran: Entesharat Seyidiyan.
- Zekî, Rashid (delegué de Souleimanieh du Kurdistan du Sud). 1919. "A Monsieur le Haute Commissarie du Glorieux Gouvernement Francaise à Beyrouth." Archives du Quai d'Orsay, RG Causase-Kurdistan 1918-1922. Carton 311, c. 13, dossier 3, series E, Temmuz 6. Paris, Fransa.
- "Zemanî Kurdî." 1940. *Gelawej*, no. 2: 1-7.
- Zeynelabidin, Zinar. 1998. "Medrese Education in Northern Kurdistan." *Islam de Kurdes*, içinde, editör: L'Equipe de Recherche Interdisciplinaire sur le Societes Mediterraneennes Musulmanes (ERISM), 39-58. Paris: Institut National des Langues et Civilisations Orientales.
- Zimmerman, Ann. 1994. "Kurdish Broadcasting in Iraq." *Middle East Report* 24, no. 4:20-21.
- Zürcher, Erik Jan. 1991. *Political Opposition in the Early Turkish Republic*. Leiden: E. J. Brill.

Kürt ulusal kimliğinin geç imparatorluk döneminden günümüze kadar olan oluşumunu analiz eden güncel bir kitap. Denise Natali Kürt milliyetçiliğinin gelişimini izleyerek bize popüler kuramların tersine Kürt kimliği hakkında ya da Kürt milliyetçiliğinin var saydığı yapılanma hakkında doğal ya da sabit hiçbir şeyin olmadığını gösteriyor. Daha doğrusu, Kürt milliyetçiliği bölgede ulus-devletlerin gelişimiyle şekillenmiştir. Kürt toplulukları bazı ortak Kürtçülük duygusunu paylaştıkları halde, Kurdayetî her Kürt grubunun "siyasi alanı" içinde daha geniş bir kimlik silsilesiyle örülmüştür. Dahil etmenin ve dışlamanın farklı nosyonları Kürtlerin kendi etnik kimliklerini ifade etmeye yönelik siyasal ve kültürel fırsatlarını değiştirerek, zamanla alternatif kimlikleri üstlenme olasılığını gündeme getirmiştir.

Natali bu kitapla Ortadoğu'yla, Kürtlerin kötü koşullarıyla ve etnik-siyasi çatışmalarla ilgili kuramsal, ampirik ve siyasete dayanan araştırmalara büyük katkıda bulunmuştur. Kürt milliyetçiliğini farklı siyasal alanların bir işlevi olarak inceleyen ilk karşılaştırmalı eser onun bu kitabıdır. Bu alanda literatüre hayati bir katkı sağlayan bu kitap, Kürtlerle ilgili yazılan çok sayıdaki standart kitabı gölgede bırakacaktır.

ISBN 978-9944-382-68-7

9 789944 382687